

ИСТОРИЯ И ДИАЛЕКТОЛОГИЯ
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

СИСТЕМА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ЛОКАЛНИ СЪЮЗНИ НАРЕЧИЯ

Екатерина Дограмаджиева

Системните връзки на старобългарските локални съюзни наречия (ЛСН) се описват чрез термините на техните релевантни признаци. Семантичните признаци се установяват в парадигматичен план, като се определят опозициите, в които влизат ЛСН.

Съюзните наречия в синтагматичен план изпълняват едновременно две синтактични служби — на съюжен елемент в състава на сложното изречение и на обстоятелствен елемент в състава на подчиненото изречение. От тази двойка природа се определя и тяхната двустранна синтактична връзка — със сказуемото на главното изречение и със сказуемото на подчиненото изречение.

Изследването се опира на пълната ексцерпция на всички старобългарски паметници (списъкът на използваните паметници и техните съкращения е поместен в края на статията).

В системата на локалните съюзни средства се включват ЛСН с анафорична основа *иде* (2)¹, *идеже* (75), *идеже коанждо* (3), *идеже аште* (10), *иде* (9), *идеже* (3), *идеже коанждо* (1), *идеже аште* (2), *идеже* (19), *идеже коанждо* (9), *идеже* (10), *идеже* (1), *отъиддоу* (1), *отъиддоу* (3), *отъиддъже* (1), *отъиддъже аште* (1) и ЛСН с въпросителна основа *къде* (2), *отъиддоу* (1).

ЛСН в състава на сложното изречение информира, че въведеното от него подчинено изречение посочва мястото на реализацията на действието, изразено чрез глаголна форма (финитен глагол, инфинитив, причастие), включена в сказуемната група на главното изречение. Например; *въжа иде заньст не раждактъ сѧ Супр 404. 28; азъ послѧхъ въ жатъ идеже въ не трудоусте сѧ Мар Зогр Асем. Йо IV 38; гн вѣдѣхъ та въко жестокоу еси члкъ. жьна идеже нвси свѧз и свѧрѧа иддоу не рѧсточъ Мар Зогр Асем Сав. Мт XXV 24. Следователно като общ семантичен признак на разглежданата група ЛСН трябва да се отдели признакът локалност.*

¹ Цифрата в скоби посочва броя на регистрираните случаи.

Освен най-общата информация за мястото на извършването на действието сложните съюзни наречия (с модел „относително наречие + ко-анждо или аште“) допълнително съобщават за безразличие към фиксирането на мястото: *очителю ндж по тебе. ъможе коанждо ндешн* Мар Зогр Асем. Мт VIII 19; *нждеже аште да ксн. то прндж ти въ снѣ и слышж нже о тебе* Супр 299. 17. В противоположност на тях простите съюзни наречия не дават сведения с такъв модален характер: *ъможе аз ндж. въ не можете прнти* Мар Зогр Асем. Йо VIII 21; *ъде ко завнсть. тоу жнежтъ. враждѣ и сварн и прѣлстн. и пѣрд и оглаголанѣ словеса. и хочѣш и оукоренна* Супр. 400. 19. Следователно множеството на съюзните наречия за място може да се раздели на две подмножества, които образуват помежду си привативна опозиция с положителен член подмножеството на сложните наречия, маркирани с признака индиферентност. Примери: *ндеже коанждо ънндете въ домѣ. тоу прѣбыванте донѣдеже нндете отъ тждѣ* Мар. Мк VI 10 (Зогр - *ъде же коанждо*); *ъдеже во аште ъждетъ трѣпѣ. тоу съвержтъ са оръан* Мар Асем Сав. Мт XXIV 28 (Зогр - *ъдеже во аште*); *ъможе коанждо въхождааше. въ всн ан въ градѣ ан въ села. на распжтнхъ полагаахъ нѣджжвнѣна* Мар Зогр. Мк VI 56. Немаркираният член, подмножеството на простите наречия, информира за неиндиферентност. Примери: *Скоро же прншѣдѣ стѣш ндеже ангѣлѣ стѣаше. знаменѣ начѣрта крѣстѣное* Супр 567.29; *ъможе аз ндж. не можеш нзнѣ по манѣ нти* Мар Зогр Асем Сав. Йо XIII 36; *и да не изаази слово сквернаво ъдеже хъ ълазнтъ* Супр. 507.21.

По въпроса за привативната опозиция се присъединявам към фонологическата концепция на Н. С. Трубецкой¹ и граматическата концепция, поддържана от Т. В. Булыгина², че немаркираният член означава отсъствие на даден признак, тъй като излизам от разбирането за семантичния инвариант като „значение, минимално зависещо от контекста“³. В „състояние на синтактичен покой“ (Адмони), т. е. при максимално изключване на взаимодействието от страна на ситуацията и контекста немаркираният член не оставя признака неизразен, а носи определена негативна информация по отношение на дадения признак. Основаване да отделим дадената категория като немаркирана е способността ѝ в случаи на неутрализация, при определени условия, да представлява опозитивната двойка.

В старобългарските паметници са регистрирани случаи на снемане на опозицията, като в позиция на неутрализация се явява немаркираният член: *очителю. ндж ан въ създѣ тебе. ъмо же ндешн* Сав. Мт VIII 19 (срв. *ъможе коанждо ндешн* Мар Зогр Асем); *ъдеже тебе тоу оръан сънемажтъ са* Мар Зогр. Лк XVII 36 (срв. *ъдеже во аште ъждетъ трѣпѣ. тоу съвержтъ са оръан* Мар Зогр Асем Сав. Мт XXVI 28). Причините за неутрализацията в посочените случаи трябва да се търсят в изкуствения характер на сложните съюзни наречия. Композитумът, образуван при възникването на старобългарския писмен език по подражание на гръцки ком-

¹ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, стр. 82—83.

² Т. В. Булыгина, Грамматические оппозиции (К постановке вопроса), Сб. Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1963, стр. 321.

³ Вж Т. В. Булыгина, Пражская лингвистическая школа, Сб. Основные направления структурализма, Москва, 1964, стр. 109.

позитум с модел „релатив + частица за иреалност *ъв* (*ěav*)“, едва ли е бил напълно включен в структурата на езика като неин необходим компонент. Поради това напълно допустима е появата на немаркирания член, който е имал чисто славянски характер, на нейно място.

Сведенията за модалната окраска на локалната характеристика се получават на базата на съюзното функциониране на ЛСН и са валидни за сказуемото на главното изречение.

В рамките на подчиненото изречение ЛСН информира за пространствената ориентация на локалната характеристика: *ндеже хс родн сд. Супр 451.22*; *ъможе азъ ндѣж Мар Зогр Асем Сав. Йо XIII 36*; *отънѣдѣ же кмѣл пришеѣл Супр. 203. 25*. В първия пример ЛСН посочва областта, където се реализира действието. Във втория пример ЛСН съобщава за крайния пункт на движението. В третия пример ЛСН дава сведения за изходния пункт на действието. Информацията за разновидността на локалната характеристика е невалидна за сказуемото на главното изречение. Напр.: *І кынѣде ндеже въ отроча лежа Мар Зогр. Мк V 40*; *І ннѣ та потъшетѣ. І ведетъ ъможе не хѣштѣши Зогр Асем. Йо XXI 18*; *кынѣдн отънѣдѣдѣже отължн са Супр 167.18*. И в трите случая сказуемите на главните изречения са глаголи, изразяващи линейно движение с определена цел. Ако ЛСН имаше за задача да специфицира за главното изречение локалната информация, трябваше да се яви навсякъде във формата *ъможе*. В действителност обликът на ЛСН е обусловен от неговата функция само в границите на подчиненото изречение. От анализа на целия изследван материал се установи, че във всички случаи, когато има разлика между пространствената ориентация на главното и подчиненото изречение, формата на наречието се определя от службата му в подчиненото изречение.

И така, според службата си в подчиненото изречение ЛСН образуват система, изградена върху две субординирани опозиции. Централната опозиция е привативна и е изградена върху дистрикцията¹ насоченост / ненасоченост. Маргиналната опозиция, която е валидна само за подмножеството, маркирано с признака насоченост, е основана на дистрикцията приближаване / отдалечаване и следователно е еквиполентна. Към множеството, маркирано с признаците насоченост и отдалечаване, спадат ЛСН *къдѣдѣже*, *къдѣже*, *отънѣдѣдѣ*, *отънѣдѣдѣже*, *отънѣдѣдѣже*, *отънѣдѣдѣже* аште, *отъкѣдѣдѣже*. Към множеството, маркирано с признаците насоченост и приближаване, принадлежат ЛСН *къможе* и *къможе колнѣдѣ*. Немаркирани са ЛСН *нде*, *ндеже*, *ндеже колнѣдѣ*, *ндеже аште*, *нде*, *ндеже*, *ндеже колнѣдѣ*, *ндеже аште*, *къде*. Примери:

а) *къдѣдѣже начатѣка нсходѣ съмрътъ нмѣ. тѣдѣдѣ же жнвотъ възходѣ жнвотънын сътворн Супр 251.4*; *... аште то ведекѣ та отънѣдѣдѣ та възведѣдѣдѣ Супр. 167.28*; *мнѣ оубо желанне нстѣ възвратнн са отънѣдѣ*

¹ Терминът дистрикция се употребява в смисъла, който влага Т. В. Булыгина — отношение между два съотносителни диференциални признака. Вж. Т. В. Булыгина, Грамматически опозиции (К постановке вопроса), Сб. Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, стр. 188.

же нѣмъ пришеаъ Супр. 203.24; тебе ради пакы пришепнуъ. отънждѣже не оустажинхъ Супр 503.1; мы же възавѣвѣнни отысждоуже нзддохомъ. наидѣмъ на слово въпнжште. благословѣнъ гудын въ нма господьне Супр 328.18.

б) егда въ юна. потасаше са самъ. | хождаше вможе хотѣаше. егда же състарѣши са. въздеждѣши рѣцѣ твои. | ннъ та повѣсть. | ведеть. вможе не хоштѣши Зогр Асем. Йо XXI 18.

в) марнѣ же вко прнае нде въ нсѣ. ... Мар. Йо XI 32 (Зогр Асем Сав — ндеже); доухъ ндеже хоштеть доушетъ Мар Зогр. Йо III 8 (Асем — ндеже); | деже аште проповѣдвно бждеть вѣнне се въ въсвмъ мнрѣ речеть са. ... Мар Зогр. Асем Сав. Мт XXVI 13; нде нста дѣва нан трнѣ събранн въ мое нма. то тоу нсѣмъ посрѣдоу нхъ Супр 206.17; н такоже ннде отъ грѣба затвореноу сжштоу грѣбоу. тако же вннде павтънъ. кде въ вожествомъ Супр 501. 11.

В старобългарските паметници са засвидетелствувани случаи на неутрализация на опозицията с дистинкция насоченост/ненасоченост, като в позиция на неутрализация се явява немаркираният член: | ндеже аште внндеть рѣцѣта гнѣу домоу. Мар Зогр. Мк XIV 14 — *καὶ ὅπου ἐὰν εἰσέλθῃ εἴπατε τῷ οἰκοδεσποτῇ δι...*; ндеже колнждѣ внндеть въ домъ. тоу прѣбываите дондеже нндеть отъ тждѣ. Мар. Мк VI 10 (Зогр | де же колнждѣ) — *Ὅπου ἐὰν εἰσέλθῃτε εἰς οἰκίαν.* Понята на ЛСН за място вместо за посока може да се обясни с влиянието на гръцкия оригинал, улеснено от изкуствени характер на сложните наречия. Гръцкото съчетание *ὅπου ἐὰν* е предадено с обичайното си съответствие ндеже аште, без да се отчете зависимостта му от следващия глагол.

Цялостната система на ЛСН, изпълняващи локалнообстоятелствена функция, е изградена върху три опозиции (две привативни и една еквиполентна), в основата на които лежат три дистинкции:

А. индиферентност (+) / неиндиферентност (-)

Б. насоченост (+) / ненасоченост (-)

В. приближаване (+) / отдалечаване (-)¹.

Дистинкциите А и Б са оперативни за цялата система, дистинкцията В е редундантна за немаркираните с признака насоченост ЛСН.

Семантичното описание на ЛСН може да се представи чрез следната матрица за идентификация на граматическите единици (табл. 1).

В подгрупите, означени с буквите *a, b, v, a', b', v'*, са обединени ЛСН, които са носители на идентична комбинация от признаци. В представената система са на лице следните пропорции $a : a' = b : b' = v : v'$ (с един и същ диференциален признак А); $a : b = a' : b' = a : v = a' : v'$ (с един и същ диференциален признак Б и редундантен за дадените опозиции признак В); $b : v = b' : v'$ (с един и същ диференциален признак В). При наличието на тези пропорции могат да се отделят две групи подсистеми: 1) подсистема на наречията, изразяващи неиндиферентност към

¹ Доколкото опозицията, основана на последната дистинкция, е еквиполентна, определянето на положителния и отрицателния член е условно.

Таблица 1

ЛСН	Признаци			Признаци Подгрупи
	А	Б	В	
нде	—	—	0	а
ндеже	—	—	0	
ндеже	—	—	0	
ндеже	—	—	0	
ндеже	—	—	0	
ндеже	—	+	+	б
ндеже	—	+	—	в
ндеже	—	+	—	
ндеже	—	+	—	
ндеже	—	+	—	
ндеже	—	+	—	
ндеже	—	+	—	
ндеже коанже	+	—	0	а'
ндеже аште	+	—	0	
ндеже коанже	+	—	0	б'
ндеже аште	+	—	0	
ндеже коанже	+	+	+	в'
ндеже аште	+	+	—	

локалната характеристика (*абв*) и подсистема на наречията, изразяващи индиферентност към локалната характеристика (*а'б'в'*); 2) подсистема на наречията, изразяващи място на реализация на действието (*аа'*), подсистема на наречията, изразяващи приближаване (*бб'*), и подсистема на наречията, изразяващи отдалечаване (*вв'*).

ЛСН в границите на всяка подгрупа са факултативни варианти. Те могат свободно да се заместват помежду си. Съпоставителното проучване на старобългарските евангелски текстове, евентуално и на цитати от евангелието в останалите старобългарски текстове, предлага случаи на употреба на факултативни варианти в еднакви лексикални и граматични условия: *маръ же ѿко прнде нде въ нсъ* Мар. Йо XI 32 — ндеже Асем Сав; *доухъ ндеже хоштеть доушеть* Мар Зогр. Йо III 8 — ндеже Асем; *оче. Пже дааъ еси мнѣ. хошъ. да ндеже есмъ азъ. н ти бждъть съ множ* Асем Сав. Йо XVII 24 — ндеже Мар; *ндеже коанжедо възидете въ домъ* Мар. Мк VI 10 — ндеже коанжедо Зогр; *ндеже во еста дъва. ан трѣ събранъ въ има мое* Мар Асем Сав. Мт XVIII 20 — ндеже Супр 206. 17; *жена ндеже нвнъ свлз* Мар Зогр Асем Сав. Мт XXV 24 — ндеже

Супр 377.3. Тук заслужава да се отбележи и уникалният случай от Супр, в който в едно изречение, при едни и същи синтактични условия и срещу един и същ гръцки съюз (*δπου*) са употребени три факултативни варианта на ЛСН: *отнде нде н нѣсть вндѣти. вѣжа нжде заветъ не раждаѣтъ са. отнде кде лѣви живѣтъ. н снѣ н отьць н скатин доухъ*. Супр 404. 28. В това изречение се е проявила една много характерна стилистична особеност на старобългарския книжовен език — съзнателното търсене на синоними, за да се избегне еднообразното повторение на едни и същи лексикални единици. За нас в случая обаче е важно това, че в съзнанието на старобългарския книжовник ЛСН *нде, нжде и кде* са съществували като напълно еквивалентни функционални елементи.

ТЕКСТОВЕ И СЪКРАЩЕНИЯ

- Ассм — J. Kurz, *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. slavicus glagoliticus, tomus II, Pragaе, 1955.*
 ЕАп — К. Мирчев и Хр. Кодов, *Евнски апостол. Старобългарски паметник от XI в., БАН, София, 1965.*
 Зогр — V. Jagić, *Quatuor evangeliorum Zographensis, Graz, 1954.*
 Клоц — A. Dostál, *Clozianus, Praha, 1959.*
 Мар — И. В. Ягич, *Маринское четвероевангелие, Graz, 1906.*
 Мкл — Г. Ильинский, *Македонский листок, отрывокъ неизвестнаго памятника кирилловской письменности XI—XII вѣка. Памятники старославянскаго языка, т. I, вып. 5, 1906.*
 Рил — Ив. Гошев, *Рилски глаголически листове, София, 1956.*
 Сав — В. Шепкин, *Саввина книга, Памятники старославянскаго языка, т. I, вып. 2, 1903.*
 СПс — С. Северьяновъ, *Синайская псалтырь, глаголический памятникъ XI вѣка, Петроград, 1922.*
 СТр — R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum, II, Ljubljana, 1942.*
 Супр — С. Северьяновъ, *Супрасльская рукопись, Санктпетербург, 1904.*
 Хил — С. М. Кульбакинъ, *Хилендарские листы, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка, Памятники старославянскаго языка, т. I, вып. 1, 1900.*

ПРОИЗХОДЪТ НА „ЧАСТИЦИТЕ“ -з, -зе/и, -е/и ПРИ ЛИЧНИТЕ И ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Владимир И. Георгиев

I. Данните

аз, диал. *аз*, *я* (стб. *азъ*, рядко *язъ*): (диал.) *азе*, *язи* (най-равно за свидетелствувани), зап. диал. *язе*, *язека*, *язка*, *язка*.

ти (стб. *ты*): зап. диал. *тйзе*, *тйзека*.

ние (стб. *мы*, по-късно рядко *ны*; от XIII в. нататък рядко и *мне* *нне*) и *ний*, диал. рядко *нйя*, *мйе*, *ми*.

нас (стб. *насъ*): диал. *назе*, *нази*, *назека*.

вие (стб. *вѣ*; кнѣ Врач. ев. от XIII в.) и (диал.) *вий*, диал. рядко *вйя*, *вйека*.

вас (стб. *васъ*): диал. *вазе*, *вази*, *вазека*.

той (стб. *тъ* и от XII в. нататък *тън*, от XIII в. нататък *тон* показателно местоимение): диал. *тоѣзи* (*тонзи* от XII в. нататък); показ. мест.: *тоѣзи* и *тоѣя*, изт. диал. *тоз*. Срв. и диалектните форми *тогѣз(и)*, *томузи*.

тя (стб. *та* показ. мест.): показ. мест. *тази*, изт. диал. *таѣзи* (от *тж+зи*)¹ и *таѣз*. Въз основа на формата *таѣзи*, която се среща в Троянската повест, К. Мирчев предполага, че е съществувала и форма *таѣзн*¹.

то (стб. *тѣ*), диал. ср. род *тоѣзи* (от XIV в. нататък) и *тоз*, *тузи* (ЮИ).

те (лично мест.); стб. *ти*, *ты*, *та*, по-късно *тѣ*; *тнези* в Троянската повест, сетне *тне* и *тѣзн* (показ. мест.): *теѣзи*, *тйя*, диал. *тез*, *тйе*, *тйй* (показ. мест.).

Западнобълг. *он* (стб. *онъ*): *онзи* (изт.), *оня* (зап.) (показ. мест.). Срв. и диалектните форми *онѣгѣзи* (от XIV в. нататък), *онѣмузи* (изт.).

Западнобълг. *онѣ* (стб. *онѣ*): диал. *онѣз*, *нѣзи* (показ. мест.).

Западнобълг. *онѣ* (стб. *онѣ*, *онѣ*, *онѣ*): *онѣзи* (изт.), *онѣя* (зап.), диал. *онѣз* (изт.) (показ. мест.).

¹ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963, стр. 164 и сл.

Подобни завършеци намираме и при диал. *таквѣз, таквѣзи* и под. Тези данни са посочени у S. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin—Leipzig, 1929, стр. 240 и сл.; К. Мирчев, пос. съч., стр. 163 и сл.

В статията „Три местоименни изоглоси в български език“, Славистични студии, София, 1963, стр. 149 и сл. Ст. Стойков не посочва източнобългарската форма *ази*, понеже той разглежда тук главно разпространението на *он* и *той*. В същност *ази* се среща покрай *аз* в почти всички източнобългарски диалекти.

II. Обяснения

К. Мирчев нарича форми от типа *нѣе, вѣе, ази, азе* „удължени форми“¹. Ст. Младенов нарича *-зи* „частица за усиляване“². Обяснение за възникването на тия „частици“ досега не са давани или поне на мен не ми са известни.

1. „Частичката“ *-з* във форми като диал. *тоз* (мъжки род), *тѣз* (ж. род), *тоз* (ср. род), *тез, онѣз, онѣз* (ср. род), *онѣз, таквѣз* и под., които се срещат в източнобългарските говори, представя съгласната *-з* на личното местоимение *аз*, пренесено при споменатите местоимения. Впрочем би могло да се предположи, че крайната гласна *e > и* е отишла в безударно положение: в такъв случай *-з* произлиза от *-зи < -зе*, което е обяснено по-долу.

2. *-зе, -зи*: първоначалната форма е *-зе*; *-зи* произлиза от *-зе* с редукцията *e > и* в неударено положение: такива форми се срещат в източнобългарските говори.

-зе > -зи възниква в синтагмата стб. *аз(ъ) (и)смь*, дето спомагателният глагол е енклитичен и ударението пада върху личното местоимение: така в историята на български език чрез преразлагане се получава *азь смь*. Това се е извършило след отпадането на изгласните ерове, т. е. след X/XI в. Въздействие е оказала вероятно и формата *мене*³. В говорите с редукция *e > и* в неударена сричка тук се получава *ази смь*. По този начин се появява новата форма *азе/ази* (зап. *язе*), която започва да се употребява като дублет на *аз* (диал. *яз, я*). Последната обаче продължава да се употребява (поне а повечето диалекти) като нормална форма в синтагми като *аз уда, аз вода* и пр.

Въз основа на *азе/ази* се появяват и формите *тѣзе* (зап.), *нѣзе/нѣзи, вѣзе/вѣзи*; сетне *тѣзи, нѣзи/нѣзи, онѣзи, онѣзи/онѣзи* и пр. (в нѣт. говори).

Формите *тѣз, тѣзи, онѣзи* и под. са възникнали при противопоставяне *аз → тѣз, ази → тѣзи, онѣзи*. Наличието на *онѣзи* в Източна България показва, че някога местоимението *он(ъ)* е било разпространено във всички български диалекти: в източните говори то постепенно е било изместено от *той* и заменено с *онѣзи*.

¹ Срв. К. Мирчев, пос. съч., стр. 163 и сл.

² Вж. S. Mladenov, пос. съч., стр. 242. Предположението за индоспропеевски изход на тези „частици“ (J. Roček, *Idg. et Wb.*, стр. 418) е несъстоятелно.

³ Вж. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, София, 1962, под *аз*.

3. -е: формите *ние, вие* възникват поради преразлагане в синтагмата: *мы (1)смъ > ние сме, вы (1)сте > вие сте* по същия начин, както *аз(ъ) (1)смъ > азе съм*. Новите форми *ние, вие* изместват старите в почти всички диалекти. Диал. *ний, вий* произлизат поради редукция от *ние, вие*; срв. изт. *шій* от *шие*, *пий* от *пие*.

Диал. *тие = те* е възникнало от стб. тн (м. род), тъ (ж. род) под влияние на *ние, вие*.

Замяната на стбълг. тн (м. род), тъ (ж. род), та (ср. р.) с тѣ > те се с наложила (след прехода ъ > и в XIII в.), за да се избегне съвпадението (омонимията) с 2 лице единствено число *ти* от стб. тѣ. Формата тѣ > те е първоначално форма за двойствено число именителен падеж женски и среден род. За установяването на тая форма е допринесло и обстоятелството, че косвените падежи са имали гласната ъ, срв. стб. множествено число род. мест. тѣхъ, дат. тѣмъ (творит. тѣмн) > бълг. *тях* (зап. *тех*), *тям* (зап. *тем*).

НЯКОИ ЕЗИКОВИ ДАННИ ВЪВ ВРЪЗКА С ВЪПРОСА ЗА АВТОРСТВОТО НА „АЗБУЧНАТА МОЛИТВА“

Куйо М. Куев

Въпросът за авторството на „Азбучната молитва“ е твърде сложен. Затова той трябва да се решава комплексно, т. е. трябва да се вземат под внимание както литературно-исторически, така и текстологически, палеографски и езикови данни. От друга страна, необходимо е да се имат пред вид колкото може повече преписи. Доскоро науката разполагаше само с 4 издадени преписа от „Азбучната молитва“ (Синодален, Псковски от 1494 г., Волоколамски 573, Соловецки 157); анаеха се библиографски и други два преписа (Троицки и Соловецки 158), които обаче при разрешението на въпросите не се имаха пред вид. При това положение става ясно, че и резултатите могат да не бъдат в някои случаи така убедителни. Днес броят на преписите вече възлиза на 25, намерени по време на работата ми в някои съветски книгохранилища през 1961, 1964, 1966, 1968, 1969 г.

По-долу се спирам само на два въпроса от езиково естество, по които се спори твърде много¹.

1

Когато се разглежда въпросът за авторството на „Азбучната молитва“ може би най-много заангажира вниманието тристишието:

Н летитъ нѣнѣ словѣньско плѣма.

Къ кръщеню обратнша са всн,

людѣ твои нарци са хоташе.

Дали тук първият стих трябва да започва с „и“, или не; дали този стих е интерполация; дали авторът на молитвата е съвременник на покръстването на българския народ; къде завършва първият стих и т. н. — ето въпросите, по които се спори. В случая се спирам само на въпроса дали съчетанието къ кръщеню може да се свърже с глагола обратнша са или не.

През 1963 г. Е. Георгиев излиза с твърдението, че съчетанието къ кръщеню трябва да се свърже с първия стих, тъй като глаголетъ обратн-

¹ Предлаганата тук статия е част от обширно изследване и издание на „Азбучната молитва“ по всички известни досега преписи.

ти са вървял с предлог „на“ + винителен падеж. Той пише: „Когато старобългарският глагол „обратити“ се свързва с пояснение, това пояснение не стои в „dativus directionis“, придружен от предлог „къ“, а във винителен падеж, придружен от предлог „на“. Говорейки за покръстването на славяни от Кирил по река Брегалница, житиеписецът съобщава: и снхъ, нже обратн на върж христѣанскѣж, на тѣжѣща“.¹

Първата грешка, в която тук Георгиев е попаднал, е тази, че той взема съответния глагол не в неговата възвратна форма, както е в „Азбучната молитва“ (обратнша са), а в неговата транзитивна форма. След това с конструкции от този транзитивен глагол иска да обясни положение, изразено с възвратен глагол. Това са непозволени и недопустими в граматиката и науката неща. Защото едно е *обърна*, *превърна нещо в нещо*, друго е *превърна се в нещо*, трето е *обърна се към нещо, към някого*.

От друга страна, не е вярно, че след въпросния глагол обратити са в старобългарски върви само предлог „на“ + винителен падеж, но не и предлог „къ“ + дателен падеж. Трябва да отбележа, че гл. обратити са влиза в конструкции и с винителен, и с дателен, и с творителен падеж. Примерите в това отношение са твърде много, и то що се отнася до дателен падеж. Ето няколко примера:

1. Зографско евангелие (Лука, гл. 7, ст. 44): *обрашѣ са къ женѣ, рече снмоу*².

2. Остромирово евангелие (Лука, гл. 7, ст. 44): *и обрашѣ са къ женѣ снменж рече*³.

3. Савина книга, л. 134^b (Марко, гл. 5): *снж ншъдъшѣж отъ него обрашѣ са къ народъ глѣше*...⁴

4. Добрейшово евангелие (Лука, гл. 17, ст. 4): *аце љ. цѣж съгрѣшнѣтѣ тѣѣ и љ. цѣж обратнѣса к тѣѣ глѣж и кажѣ са*⁵.

5. Супрасълски сборник, л. 15, ст. 4—6: *пнзъываѣштнѣмъ и вържѣштнѣмъ к' немюу. паче же нже отъ нечѣстнѣ обратѣ са къ немюу*⁶.

6. Слелченски апостол (Коринтян., гл. 3, ст. 16): *вънегдаже обратнѣ са къ гоу*⁷.

7. Пак там (Деян., гл. 11, ст. 21): *блговѣщаща вамъ ѿ снхъ соуѣтнѣхъ. много же число вървѣвѣз обратн са къ гоу*⁸.

¹ Е. Георгиев, Първият славянски поет и неговите стихотворения. Език и литература, год. XVIII, 1963, кн. 5, стр. 20. Прави впечатление, че Е. Георгиев продължава да поддържа тази своя теза, която е в пълно противоречие с фактите, и в най-новата си книга: Кирил и Методий, София, 1969, стр. 231—233. Собствено тук той препечатва статията си, публикувана през 1963 г.

² В. Ягич, Зографское евангелие, Verolini, 1879, стр. 96.

³ Остромирово евангелие, 1056—1057, СПб., 1883, л. 223.

⁴ В. Щепкин, Савина книга, СПб., 1903, стр. 130.

⁵ Б. Цонев, Добрейшово четвороевангелие, София, 1906, стр. 175.

⁶ С. Северьянов, Супрасълская рукопись, СПб., 1904, стр. 29.

⁷ Г. А. Ильинский, Слелчанский апостол XII века, Москва, 1912, стр. 60.

⁸ Пак там, стр. 8.

8. Пак там (Деян., гл. 14, ст. 15): **о̀братити са къ боу живемоу.**
нже створи нбо н земаа н море¹.

9. Изборник от 1076 г., л. 135, ст. 11: **не жьди обратити са къ боу**
н не отвьзган днь².

10. Пак там, л. 199⁶, ст. 5—7: **обратите са н обраштѣ са къ вамъ**
глетъ гь всьдържтель³.

11. Пак там, л. 200, ст. 9—11: **н обратите са къ гоу боу нашемоу.**
яко мноственъ есть н штедръ⁴.

12. Синайски псалтир, л. 26⁶ (Пс. 21, ст. 18—21): **помьнѣтъ сѣа і**
обратѣтъ сѣа къ гоу всѣи коньци земаа.⁵

13. Синайски ехологиум, л. 23: **обратитѣ са къ цркви бжн.**⁶

14. Пак там, л. 66, ст. 13: **по снхъ всьхъ обратите са къ мнѣ да**
азъ ѣцаѣ вы. Този стих е от чн сповѣданіемъ са, който се приписва
на Климент Охридски. Така че това е форма, която идва от Климентово
време.

15. Охридски апостол, л. 36 (Деян., гл. 9, ст. 35—36): **н видѣши еси**
жнеѣщи въ людѣ н в саронѣ: еже обратѣши са къ гоу.⁸

16. Пак там, л. 66 (Деян., гл. 14, ст. 16—18): **ѡ снхъ сочѣтнѣихъ**
обраштати са къ боу живемоу нже створи нбо н земѣ н море.⁹

Посочените по-горе примери съвсем не изчерпват фактическия мате-
риал. Обаче и в това си количество те са достатъчни, за да се види, че
тезата на Е. Георгиев не намира подкрепа от фактите. При това поло-
жение н изводите, които прави Георгиев от тази своя теза, остават
обезсилени.

И тъй, словосъчетанието къ кръщению се свързва с глагола обратѣша
са, а не с предшествувания го стих. След пѣма тук трябва да се по-
стави точка. До такива изводи се идва и по пътя на текстологическите
проучвания, и по пътя на палеографските особености на преписите.

При разрешението на въпроса² за авторството на „Азбучната молитва“
твърде много се спори и с особен акцент се набляга и върху следното
двустипие:

Шѣствоуѣжъ нмнѣ по сѣвдоу оучнѣсаю,
Нменн іюу н дѣвоу послѣдоуѣа.

¹ Г. А. Ильинский, Слѣпчанский апостол XII века, Москва, 1912, стр. 7.

² Изборник 1076 года. Издание подготовил: В. С. Голыщенко, Б. Ф. Дубро-
вина, В. Г. Демьянов, Г. Н. Нефедов, Москва, 1965, стр. 323.

³ Пак там, стр. 548.

⁴ Пак там, стр. 549.

⁵ С. Северьянов, Синайская псалтырь, Петроград, 1922, стр. 26.

⁶ R. Nartigal, Euchologium sinaiticum, II, Ljubljana, 1942, стр. 52.

⁷ Пак там, стр. 178.

⁸ С. М. Кульбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века, София,
1907, стр. 4.

⁹ Пак там, стр. 8.

Спорът в случая е за формите *оучителю* или *оучителя*, *ю* или *юго*, тъй като в преписите се срещат едните и другите. От разрешението пък на този въпрос зависи до голяма степен разрешението по-нататък на въпроса за лицето, което се крие зад тези форми. Най-напред П. Й. Шафарик¹, а след него и други приемат за първоначални формите за двойствено число: *оучителю... юго*. По-късно обаче О. Бодянский се застъпва за родителен падеж ед. ч. „Разноречие — пише той² — в приведеных трех стихах, относящихся к словам: *оучителю*, *юго*, вместо которых в других списках стоит *оучителя* его, конечно, может указывать вообще на обоих братьев, коих Константин был равно учеником; но тогда выражение: *имени ю и дъвоу покъдоу*, будет противоречить тому, следовательно, надобно признать, что здесь должно стоять единственное, а не двойственное, число (*оучителя* юго).“

Последовател на Бодянский в това отношение е Иван Франко³. Формата *оучителя* Франко смята за първична и че под „учител“ трябва да се разбира Христос.

Много по-късно срещу тези две схващания — за дв. ч. и за род. п. — рязко се обяви Е. Георгиев⁴, който приема за първични формите *оучителю... юго*. Първата форма той смята за дателен притежателен, разпространен твърде много в старобългарски език и оконचाващ в случая също на — ю, както и род.-местната форма за дв. ч. Прави обаче впечатление, че Георгиев взема, от една страна, съществителното в дат. притежателен, а, от друга, отнасящото се към това съществително местоимение поставя в род. п. По този начин у него е нарушено едно елементарно граматическо правило — правилото за съгласуваност. Ако действително в оригинала е стоял дателен притежателен, то трябваше и местоимението да е в същия падеж, т. е. да бъде *юмоу*. Преписите обаче не дават основание за такова твърдение.

Какво собствено е положението в преписите от „Азбучната молитва“, какъв материал имаме там и какви заключения въз основа на този материал могат да се направят?

Дошлите до нас преписи от „Азбучната молитва“ показват в това отношение известно разнообразие, с оглед на което те могат да бъдат подредени в няколко групи.

Към първата група спада само Синодалният препис, който засега е и най-старият препис от „Азбучната молитва“. В него имаме *оучителю... юго*. Ако думата *оучителю* се откъсне от контекста, както прави Георгиев, тогава по форма тя може да мине и за дателен падеж, единствено число. Погледне ли се обаче на нея в обкръжението, ще се види, че тук тя е само род.-местна форма за двойствено число. Доказателство за това е местоимението *ю* (от *нже*), което като граматическа категория се съ-

¹ П. Й. Шафарик, Цветообрание на старославенската книжнина в България, Белград, 1849, стр. 32.

² О. Бодянский, О времени происхождения славянских письмен, Москва, 1885, стр. LXI.

³ Ив. Франко, в ASPh., XXXV, 1914, стр. 170 и сл.

⁴ Е. Георгиев, Две произведения на св. Кирила, София, 1938, стр. 66.

гласува със съществителното, с *оучнѣлю*. А мест. *нѣю* може да бъде по-форма само род-мест. п. дв. ч. Ако формата *оучнѣлю* беше дателен падеж, то местоимението трябваше да гласи не *нѣю*, а *нѣлюу*. Така че правилното тук при реконструкцията на текста е да бъде *нѣю*. И Нахтигал така реконструира¹. Като се има пък пред вид, че Синодалният препис е най-старият (XII в.), то той ще да отразява най-добре и особеностите на оригинала.

Втората група образуват онези преписи, в които се запазва формата *оучнѣлю*, но вместо *нѣю* се явява вече род. п. ед. ч. *нѣю*. Такива преписи са: Уваровият 55, Троицкият, от ОИДП, двата Соловецки и Новгородският. В Уваровия препис² 55 четем:

Шестѣте твора послужѣ оучнѣлю.

Имени его н двлоу послѣдоую.

По време тези преписи са по-късни, но общо взето те се отличават със старинност. Но в тях забелязваме вече нарушение на съгласуването между съществителното *оучнѣлю* и местоимението *нѣю*.

Към третата група спадат онези преписи, в които и съществителното е приело вече окончание за род. падеж ед. ч.: Кирилобелозерски, в Хронограф 456 от сбирката на Румянцев, Креховски, Ковровски, Архангелски, Попконстантинов от 1518 г., Първи Богданов, Псковски от 1494 г. Така че в тези преписи е настъпило отново съгласуване на съществителното с местоимението: *оучнѣла*... *нѣю*. А това е вече по-нов процес, в който имаме замяна на старото двойствено число с род. падеж ед. ч. В Кирилобелозерския препис четем:

Шестѣва по слѣдѣ оучнѣла моего.

Имени е н двѣѣ послѣдѣва.

В тази група преписи след съществителното *оучнѣла* следва притежателното местоимение *моего*, което с късна прибавка.

Четвъртата група образуват онези преписи, в които съответните форми са нарушени: Ундолски, Волоколамски 573, от ОИДР, Волоколамски 551, Воскресенски, Втори Богданов:

Шестѣ се твора по слѣзѣ вчѣла.

Имѣе его н двлоу послѣдѣва.

В преписа от ОИДР 192 имаме:

Шатѣвю вчѣла моего.

Както се вижда, в преписите от „Азбучната молитва“ намира отражение процесът на изчезването на старото двойствено число и замяната му с ед. ч.. В старите руски книжовни паметници формите за дуал са живи до XIV в. включително². След това те изчезват, или пък остават като архаизми. При това положение става ясно, че за руския преписвач на

¹ R. Nahtigal, Razpravje I, Ljubljana, 1943, стр. 56—57.

² А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, Москва, 1907, стр. 204—209; А. А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, Москва, 1957, стр. 211 и сл.; В. В. Иванов, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1964, стр. 317—322.

„Учителното евангелие“ през XII в. дуалната форма в двата посочени погоре стиха е жива и затова той не я е променил. За преписвачите обаче от по-късно време, от XV—XVI в., тази форма е или непонятна, тъй като е излязла вече от употреба, или пък звучи твърде архаично. И затова те започват да я променят. Както сочат преписите, най-напред се заменя мест. ю с родителната форма ед. ч. нго. Формата обаче оучитѣлю остава непроменена, понеже като форма тя си е жива в говоримата реч. Оттук се появява и това несъгласуване в някои преписи между оучитѣлю и нго.

Процесът обаче и тук не спира. В третата група преписи виждаме замяната и на формата оучитѣлю с род. п. оучитѣля, т. е. виждаме пълно съгласуване на съществителното с местоимението. Казано с други думи, формите на старото двойствено число са се заменили с формите на род. п. ед. ч.. Тази замяна на дв. ч. с род. п. ед. ч. е напълно в духа на руски език. В белоруски и украински дв. ч. обикновено се заменя с мн. ч.²

¹ А. А. Шахматов, итг. съч., стр. 216—217.

СЛОЖНИТЕ ФОРМИ ЗА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В ЕЗИКА НА ЙОАН ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ

Дора Иванова-Мирчева

Езикът на Екзарховото творчество е едно от най-ярките отражения на старобългарския книжовен език от X в. и същевременно една от връхните точки на неговото развитие. По отношение на езика на най-старите преводи той е много по-богат на изразни средства. Главната причина за това е в значително по-широката тематика, която Екзарх разработва.

Негово дело е преводът на Богословието на Йоан Дамаскин — едно забележително богословско-догматично произведение на византийската литература, написано с целия блясък на обработения още в древността и пригоден за литературни цели гръцки език. Не може да се отрече, че Йоан Екзарх проявява високи качества на преводач. И ако някъде се придържа прекалено много към оригинала, то се дължи на изключителните трудности, пред които е бил изправен.

Що се отнася до Шестоднева, в който буквалното заемане от няколко византийски произведения на същата тема се свързва по много сполучлив начин с преработени и преразказани места и с многобройни моменти на самостоятелно творчество, то неговият език тепърва, след прекрасното издание на Р. Айцетмюлер, ще може да стане предмет на разнообразни изследвания от текстологичен, литературен и езиковедски характер.

Не трябва да се забравят и онези малки по обем, но богати по език произведения, които образуват омилетичния дял на Екзарховото творчество. И те едва сега започват да се изследват пълно и всестранно.

Като разработва философско-богословски въпроси и като дава многобройни сведения за вселената, за човека, за животните, растенията и пр., Йоан Екзарх чувства нужда от езиков материал, невлязъл дотогава с такава пълнота в книжовния старобългарски език. Главният източник на тези езикови средства е бил несъмнено съвременният му говорим език.

В светлината на тези мисли настоящата статия си поставя за задача да изследва сложните футурни форми и съчетанията с футурен смисъл в езика на Йоан Екзарх, като черпи материал от: 1. новото издание на

Богословието (нататък Бог.), направено от Л. Садник¹; 2. издадените досега четири тома от Шестоднева (нататък Шест. I, II, III, IV) от Р. Айцетмюлер²; 3. намиращото се под печат издание на словата за Преображение (нататък Преобр.) и на похвалата на Йоан Богослов (нататък Й. Бог.)³.

В използваните съчинения няма много футурни ситуации, които да изискват употреба на футурни форми. Наред със сложните съчетания и форми се среща и просто бъдеще време, което не е предмет на настоящата статия. Трябва да се отбележи, че съотношението между простите футурни форми и сложните е почти 1:1.

I. НМАМЪ — съчетания с инфинитив

И КЪ НАМЪ ПРНАЕ И ПРНТИ НМАТЬ ПАКЪ ПАСЛЪЖЕ (Бог. 21а—в) — *ἔδειν καὶ πρὸς ἡμᾶς παραυτός, καὶ παραυτόθεν πάλιν εἰς ἑσπερον*. Гръцкото съответствие показва, че сложната форма *пРНТИ нМАТЬ* отговаря на обикновена футурна форма в гръцкия оригинал, а не на *μέλλω*-конструкция. Инфинитивът е от свършен вид. Съчетанието може да се смята за граматикализирана форма. Контекстът не дава данни за отсянка на „необходимост, задължителност“ при извършване на действието.

КАКО АН МНОГЪИМИ ТЪМН БОГЪ СТРОНТИ СЪ НМАТЬ ТВАРЬ СЪ, А НЕ РАСЪПАТИ И ПОГЪБНОУТИ (Бог. 39а—б) — *πὸς δὲ ἐπὶ πολλῶν κινεουμένησιν ὁ κόσμος, καὶ οὐ διαλυθήσεται, καὶ διαφθαρήσεται*. Тук в същност има три сложни форми: *СТРОНТИ СЪ НМАТЬ*, *РАСЪПАТИ (СЪ НМАТЬ)* и *ПОГЪБНОУТИ (НМАТЬ)*. Не личи допълнителен белег на „необходимост“ или „паложителност“ на бъдното действие. В съчетанията участвуват инфинитиви от несвършен вид (*СТРОНТИ*) и от свършен (*РАСЪПАТИ* и *ПОГЪБНОУТИ*). И трите носят белези на граматикализация и десемантизация на постоянния елемент в тях.

ТАЦН БО, НЖЕ БЪДЪЖЪТЪ ІАКОЖЕ ПИСАНІЕ ГЛАГОЛЕТЪ: „ПЕРНЕ ВЪЗДРАСТЪТЪ ІАКОЖЕ ОУБЛИ, ТЕЦН ЖЕ НМЪТЪ И НЕ ТРОУДНТИ СЪ“ (Шест. I 16 7—12). Примерът няма гръцко съответствие. Както се вижда, *тецн нмътъ* не е употребена под влияние на гръцки. Съсследството с простата футурна форма, *възрастътъ*, поставена при еднакви условия, потвърждава мисълта, че няма разлика между нея и *нмамъ* — съчетанието във функционално отнoшение.

НЪ ОБАЧЕ РЕЦН МИ НМАТЬ НЪКЪТО: ПИСАНО ІЕСТЪ, ІАКО... (Шест. I 12а 26—28). Срещу *рецн нматъ* стои *εἰσὶ*: *Ἀλλὰ πάντως εἰσὶ τίς, ...* Р. Айцетмюлер в своя превод на немски език употребява футурна форма: *Nun jedoch wird mir (sicherlich) jemand sagen...*

¹ L. Sadnik, Des Heiligen Johannes von Damaskus *Ἐκθροῖς ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* in der Übersetzung des Exarchen Johannes, Monumenta Linguae slavicae dialecti veteris, t. V, Wiesbaden, 1967.

² R. Aitzetmüller, Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, t. I, II, III, IV — Editiones monumentorum Slavicorum veteris dialecti, Graz, 1958—1966.

³ Дора Иванова-Мирчева, Йоан Екзарх Български, Слова, т. I (под печат).

откъдаоу же нмамъ съказати, како христова се бѣваше слава (Шест. II 46с 22—24). В гръцкия оригинал има форма от глагола *δείκνυμι*: *Πόθεν οὖν δείξαμεν, ὅτι Χριστοῦ ἦν ἡ δόξα*; Издателят е схванал модалния оттенък, който носи съчетанието, и е превел това място с модално съчетание от *sollen*: *Wie aber soll ich nun erklären, daß...* Одушевеният субект носи или засилва модалността и въпреки че инфинитивът е от свършен вид, не би могло да се твърди, че тук има вече сложна глаголна форма.

БѢДѢШЕ БОГЪ ОУМЪ СКЕРЬНЬНЬХЪ МАННХЕН, ИАКОЖЕ СЪВРАТНТИ НМЯТЪ ВЪРЖ И ПОХОУАНТИ БЪСЖ СНАЖ ТВАРЬ... ДА ТОГО ЦѢЩА... (Шест. III 80d 1—7). Гръцко съответствие няма. Двете сложни форми *свъртатн нмѣтъ* и *похоуантн (нмѣтъ)* могат да се смятат вече за сложни форми. В тях не се долавя модален оттенък. Преведени са на немски: *Und schon im voraus, kannte Gott den Sinn der ruchlosen Manichäer, daß sie den (wahren) Glauben verdrehen und diese ganze Schöpfung lästern würden...*

СЕ ДѢКА ЕЪ ЧРВѢЕ НМАТН НМАТЪ И РОДНТЪ СЫНЪ И ПРОЗОВѢТЪ НМА НЕГО НММАНОУНАЪ (Шест. III 85d 27—28 // 86a 1—3). Този цитат от Исая 7, 14 гласи на гръцки: *Ἰδοὺ, ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ*. В преписа на Шестоднева, с който е работил В. Вондрак¹, срещу *нматн нмѣтъ* намираме проста футурна форма — *прнмѣтъ*. На какво се дължи различието в преписите и коя от формите е била употребена от самия Екзарх, е трудно да се установи. В гръцкия оригинал и трите футурни форми са просто бъдеще време. В нашия цитат *нматн нмѣтъ* е употребена наред с просто бъдеще: *роднтъ* и *прозовѣтъ*. Във функцията им няма различия нито от смислов, нито от стилистичен характер.

ИАЖЕ ГОСПОДЪ, ВЕАНКЪИЙ ЧЮДОТВОРЬЦЪ И ХЪТЪРЬЦЪ, СЪЗЪВАЛЪ КЕСТЪ НА ПОЗЕРЪ СКОУХЪ ДѢЛАЪ, ТРОУДНТИ АН СА НМАМЪ ПОЗЕРУЮЩИЕ НАН РАЗАЖНТИ ПОСЛУШАЩИЕ СЛОВЕЪ ДОУХОВЬНЬХЪ (Шест. III 89d 14—24). Този цитат е част от текст, който има гръцко съответствие, но не представя дословен превод от него: *Ἦρεῖς δὲ ἄρα, οὗς ὁ Κύριος, ὁ μέγας θαυματουργὸς καὶ τεχνίτης, ἐπὶ τῆν ἐπίδειξιν συνεκάλεσε τῶν οἰκείων ἔργων, ἀποκατιοῦμεθα πρὸς τῆν θέαν, ἢ ἀποκησομεν πρὸς τῆν ἀκρόασιν τῶν λόγων τοῦ Πνεύματος*. Двете сложни футурни форми *троуднтн* са *нмамъ* и *разажнтн* (са *нмамъ*) не отговарят на *μέλλω*-конструкции. Едната представя съчетание от *нмамъ* и инфинитив от несвършен вид, а другата с инфинитив от свършен. В смисъла не се схваща допълнителен модален оттенък като остатък от значението на глагола *нмамъ*. Р. Айцетмюлер превежда мястото малко по-свободно: *... die uns der Herr, der große Wundertäter und Meister, zur Betrachtung seiner Werke zusammengerufen hat, sollen wir beim Betrachten müder werden oder läßig im Zuhören der Worte des Hl. Geistes...*

СЛОВО НЪИ ТАИНОЕ ОУЧНТЪ, ИАКО ОГНЬНОЕ КЕСТЬСТВО РАЗАЖНТИ СА НМАТЪ ТЪГДА (Шест. IV 146b 18—25). Срещу *разажнтн* са *нмѣтъ* в гръцкия оригинал стои *διακεδήσονται*. Очевидно тук имаме вече сложна футурна

¹ V. Vondrák, O mluvě Jana Exarhá Bulharského, Praha, 1896, стр. 78.

формы от нмамъ и инфинитив се явяват като синонимни изразни средства, и то без допълнителни отсенки в смисъла и стилистичната функция. Следващият случай е още едно доказателство за това:

рещи ми нмаши, брате, что е даворъ? повѣда же ти азъ... (Преобр. 24ба 3—4). Наред със сложната форма рещи нмаши стои и простото бъдеще време повѣда.

II. НЕ НМАМЪ-СЪЧЕТАНИЯ С ИНФИНИТИВ

КАКО СА НЕ НМЪТЪ РАДОВАТИ И ВЕСЕЛТИ СЛАВАЩЕН? (Шест. I 1с 8—11). Този пример из Пролога на Шестоднева няма гръцко съответствие. Двете сложни форми на отрицателното бъдеще време: СА НЕ НМЪТЪ РАДОВАТИ И (СА НЕ НМЪТЪ) ВЕСЕЛТИ са образувани с инфинитиви от несвършен вид. Въпреки това обаче в тяхната граматикализация не може да има съмнение. Р. Айцетмюлер ги превежда на немски, като употребява глагола werden: ... wie werden sie sich da nicht freuen und frohen Herzens den Lobpreis darbringen?

АЩЕ И, ДРОУЗНИ, ВЪСЕ ПОМЫШЛЪЩЕ, КАКО СЕБѢ НЕ НМЪТЪ КРАСНИ И РАДОВАТИ? (Шест. I 1с 20—24). И този текст е из Пролога и няма гръцко съответствие. Съчетанията НЕ НМЪТЪ (СЕБЕ) КРАСНИ И (НЕ НМЪТЪ СЕБЕ) РАДОВАТИ, образувани с глаголите от несвършен вид КРАСНИ И РАДОВАТИ, са несъмнени сложни футурни форми. Немският превод на този пример гласи: Und wenn sie, Freunde, das alles auch überlegt haben, wie werden sie sich da nicht freuen und frohlocken?

ЧУДНЪ СА И ЗЕЛО ОУЖАСОУЪ СА ДНЕА СА И РЕСИ, КАКО НЕ НМАТЪ БЪТИ БОЛШИ ВЪДЪ ВЕС ПРИСАДА. (Шест. II 50с 20—26). Пасажът, от който е извлечен този случай, няма гръцко съответствие. Преведен е на немски от издателя с помощта на глагола werden: ... und ich geriet in Staunen, erschrak gar sehr und sprach voll Bewunderung: wie wird da nicht dein Wissen außerordentlich höher... Няма основание да се съмняваме в степента на граматикализация на глагола НМАМЪ.

И НИЖЕ СВОЕГО НЕ ЗНАЕШИ, ЦЪИ ВЪРЖЪ НИМЪ И ІАВЪ РАЗСЪМЪВАННЕ, ТО КОЛКО ПАЧЕ НЕ МЕЩИ НМАШИ И ДАЛЪНИНЪ И БОЛШИНЪ И НИ ДОМЪКАТИ СА НИ РАЗСЪМЪТИ (Шест. II 52в 21—28 // 52с 1—2). Гръцко съответствие няма. Немският превод е следният: der du den eigenen Körper nicht kennst, obwohl du dessen Verständnis offen in der Hand hast, wieviel weniger wirst du imstande sein bei den entfernten und großen Körpern, || sie zu begreifen und zu verstehen. Съчетанието НЕ МОШИ НМАШИ и тук се схваща като сложна футурна форма с отрицание.

САТЪ СТЕРН Ѡ СТОЖИИ ЗАЕ, НИЖЕ НЕ НМАТЪ ВЪКОУСИТИ СМЪТИ, ДОН'ДЕЖЕ ВНАТЪ СНА ЧАКЪЕ ГРАДЪЩАГО ВЪ СЛАВѢ СВОЕИ (Преобр. 241а 13—16) ... МЖЖ БО, ЖЖЕ МЪНИТЪ, ІАКО НЕ НМАТЪ ВЪКОУСИТИ СМЪТИ ДОН' ДЕЖЕ ВНАТЪ СЛАВЕЖ ПРИХОДНЖА СМОУ, ТО СИ И ТО БЪХЪ АПАН... (Преобр. 241б 2—5). Тези два случая са част от евангелски цитат от Лука 9, 27, пре-

дадени по памет, с някои изменения на познатия старобългарски превод. Но по отношение на интересуващата ни футурна форма различията не се явяват. В гръцкия оригинал стои: λέγει δὲ ἑμὶν ἀληθῶς, εἶσιν ἕως τῶν αὐτοῦ ἐσθημάτων, οἱ οὐ μὴ γέσωνται θανάτου ἕως ἂν ἴδωσιν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ.

III. Хощж-съчетания с инфинитив

ДА КАКО ИЖЕ ЧЛОВЕКЪ ДЪЛАМА ИСТЪ СЪТВОРЕНО И БЪТНЪЕ ПРИЕЛАО, ТО КАКО ТО ХОЩЕТЪ ЧЛОВЕЧЬСКИ ЖИЗНЪ ВСЪЖ СТРОИТИ? (Шест. IV 126 b 9—15). Откъдетъ няма гръцко съответствие. Издателят превежда на немски: Wie aber wird das, was der Menschen wegen geschaffen ist und das Sein empfangen, wie wird das, das ganze menschliche Leben bestimmen? Съчетанието хощетъ строити се очертава като напълно граматикализирана форма, в която хощетъ е напълно десемантизирана.

ДА ИЖЕ ОУБО НЕ О СЕБЪ ИСТЪСТВОМЪ СЪСТОИТЪ СЯ, НЪ ПО СЪШЪСТВЕНЮ И ПРИЛОЖАЮ ВЪ ИСТЪСТВЕ ВЕЩНЫМЪ СЪСТАВНО СЯ... ТО КАКО ТО ХОЩЕТЪ ДАТИ НИМЪ СЪШЪНАИ ПРИЧАСТНЪ? (Шест. IV 127 b 1—13). Гръцко съответствие няма. Съчетанието хощетъ дати също трябва да се схване като граматикализирано, с десемантизация на хощетъ. Така го е схванал и издателят на Шестодневъ: Was nun nicht aus sich selbst natürlichen Bestand hat, sondern sich durch Ungefähr und Zufall in der Natur der Dinge gefügt hat, ..., wie wird dann so etwas anderen Wesenhaftigkeit zuteil werden, lassen.

ДА АЩЕ ХОЩЕМЪ ПРЪВЪВАТИ ПО ИСТЪКОУ СВОЕМУ, ТО ОБРЕТАЕМЪ СЯ ДОБРИ И ДОБРОТВОРИНИ (Шест. IV 128 b 17—21). И този откъс няма гръцко съответствие, което да ни помогне да проверим дали можем да говорим за граматикализирана сложна форма хощемъ пръвввати и до каква степен можем да сметнем за десемантизиран глаголът хощж, който участва в нея. Тъй като субектът е одушевен, възможност има да се долови и отсянка от значението на управляващия глагол. Издателят Р. Айцетмюлер в немския превод обаче използва глагола werden: Wenn wir also gemäß unserer Natur verbleiben werden, so werden wir als Gute und Gutes Tuende befunden werden... Неговият превод звучи убедително.

IV. Не хощж-съчетания и инфинитив

И КАКО НЕ ХОТАТЪ РАДОВАТИ СЯ ВЪЗЪСКАЩИЕ ТОГО (Шест. I 1b 15—17). Примерът е извлечен из Пролога и няма гръцко съответствие. Р. Айцетмюлер превежда: Und wie werden sich nicht jene freuen, die dem nachsprühen... Формата не хотатъ радовати ся, макар и с инфинитив от несвършен вид, говори за пълна граматикализация и десемантизация на компонента хотатъ.

ДА КАКО СЯ НЕ ХОЩЕШИ ПОКОРИТИ ПРЪМЪДРОСТИ БОЖНИ И ВЕЛИЧЕСТВО, КЪЖ ЖЕ СЯ ИСТЪ ВСЕ СЪТВОРИЛЪ (Шест. III 82 d 24—28). И този откъс няма гръцко съответствие. В немския превод е дадена футурна форма: wie wirst du dich dann nicht der göttlichen Weisheit und ihrer Größe unter-

werfen, durch welche dies alles der weise Schöpfer des alles geschaffen hat. Съчетанието са не *хотещи* покорити, в което инфинитивът покорити са е от свършен вид, има белези на пълна граматикализация, а не се открива и остатък от собственото значение на компонента *хотещи*.

V. ХОТЪАХЪ-СЪЧЕТАНИЯ С ИНФИНИТИВ

КАКО ЛИ ХОТЪАХЪ ИАТН ВЪРЖ АПОСТОЛОМЪ ГРЪБОМЪ СЪЩЕМЪ (Шест. II. 39 а 14—17). Гръцкото съответствие е следното: *Πῶς ἠδύνατο οἱ ἀπόστολοι πιστεῦθῆναι...* Съчетанието *хотъахъ* *вѣрж* *иатн* отговаря на инфинитивно съчетание: *ἠδύνατο πιστεῦθῆναι*. В немския превод това място е преведено, като е използвана глаголната форма *wollten glauben*. Съчетанието не е още граматикализирано и *хотѣтн* пази своята модалност.

ВЪ ЧЪТО ОУБО ХОТЪАХЪ СВЪРЪАТН СА КОДЪ, ИЖДЕ И ПРѢЖДЕ ЖДОАН ПЪЗНЪ ВЪАХЪ? (Шест. III 92с 22—26). Това е превод на гръцкото изречение: *Ποῦ τοῖνυν ἔμελλον γίνεσθαι τῶν ἐδάτων αἱ συλλογαί, προκαταλημμένων τῶν κοίλων*. Съчетанието *хотъахъ* *свъръатн* са отговаря на *ἔμελλον γίνεσθαι* и е граматикализирана форма за бъдеще време.

Материалът от съчиненията на Йоан Екзарх дава възможност да се направят изводи за състоянието на сложните форми на футурума в старобългарския език през X в. Този материал представя допълнение към изследването върху историческия развой на бъдеще време в българския език¹, по-специално на оня дял, в който се разглеждат съчетанията и сложните форми за бъдеще време.

По отношение на *нмамъ-*, не *нмамъ-*съчетанията в историческия развой на българския език там бе достигнато до редица изводи, които накратко се изразяват в следното: В езика на старобългарските паметници *нмамъ-*съчетанията могат да означават действия, които ще се извършат или ще продължават да се извършват в бъдеще. Те не изразяват никакъв особен вид бъдеще време, като напр. продължително бъдеще или бъдеще с отенък на необходимост, наложителност. Такива елементи се наблюдават в някои случаи, без да са характерни за всички. Продължителността на глаголното действие при тези съчетания се изразява толкова добре, колкото и непродължителността, в зависимост от глаголният вид на инфинитива — компонент в съчетанието. *нмамъ-*, не *нмамъ-*съчетанията се образуват еднакво и от свършения вид на глагола, и от несвършения. В старобългарския и среднобългарския период те могат да се схванат като едни от най-граматикализираните средства за изразяване на бъдни действия. От гръцкия оригинал не са така зависими, както е прието да се смята. Превеждат не само *ἔχω-*конструкции, но и *futurum indicativum*, *coniunctivus aoristici* и гръцки *μέλλω-*конструкции. Нюансът „тряб-

¹ Дора Иванова-Мирчева, Развой на бъдеще време (*futurum*) в българския език от X до XVII век, София, 1962, стр. 187.

ва, наложително е, предопределено е“ обикновено се придава от допълнителни семантични нюанси на контекста, а не само от нмамь-съчетанията.

По-горе бе даден със съответен коментар материалът от нмамь-, не нмамь-съчетанията, употребени в съчиненията на Йоан Екзарх. Между тях, както се вижда, има и дословни преводи и случаи на самостоятелна употреба. В нито едно от преведените места не срещнахме *μέλλω*-конструкция. В съчетанията участвуват инфинитиви и от свършен, и от несвършен вид, което потвърждава твърдението, че нмамь-съчетанията не са служели за образуване на бъдеще време само при глаголите от несвършен вид. Новият материал показва същата независимост на времето от вида на глагола, която е илюстрирана с много примери от цитираното изследване върху бъдеще време. Почти всички нмамь-, не нмамь-съчетания в езика на Йоан Екзарх са изразители на футурум без допълнителни модални отсенки.

Съчетанията от *хѡцѣж* и инфинитив в старобългарските паметници представят преход от лексикално-синтактични съчетания към граматически форми. Въпреки сравнително слабата им разпространеност в старобългарските паметници и възможността да бъдат тълкувани субективно, в някои случаи *хѡцѣж*-съчетанията вече могат да се определят като сложни футурни форми. Сега материалът от езика на Йоан Екзарх ни донесе примери — със и без отрицание, — които са несъмнени форми. Те нямат гръцко съответствие, а контекстовата ситуация е такава, че не могат да бъдат тълкувани двусмислено и пълната им граматикализация е несъмнена. Инфинитивните форми, които участвуват в тях, са и от свършен, и от несвършен вид. Само при един от примерите се долавя оттънък на още недесемантизиран управляващ глагол. В процеса на търсене средства за израз на бъдни действия *хѡцѣж*-не *хѡцѣж*-съчетанията възникват, както и нмамь-, не нмамь-съчетанията, по семантичен път. Съчиненията на Йоан Екзарх обогатяват познатите от каноничните текстове примери с още няколко, в свободна употреба, с белези на пълна граматикализация и десемантизация на управляващия глагол.

В своята рецензия върху изследването на бъдеще време Б. Велчева¹ пише: „Един от важните въпроси, които намират място в изследването, е въпросът за отношението към гръцкия оригинал. Авторката поддържа мнението, че при такива изследвания трябва да се изхожда преди всичко от контекста и от особеностите на старобългарската езикова система. Струва ни се обаче, че на практика, особено в главите с *нмѣтн* и *хѡтѣтн*, има известно подценяване на указанията, които дава сравнението с гръцкия оригинал. Авторката държи да изтъкне преди всичко изключенията от съответствията, които като правило намираме в ранните паметници... Колкото и да се стремим да открием самостоятелните

¹ Б. Велчева, Д. Иванова-Мирчева, Развитие на бъдеще време (*futurum*) в българския език от X до XVIII век (Рецензия). — *Rocznik Slawistyczny* t. XXIII, cz-1, стр. 156—162.

черти на старобългарския текст, такива примери, макар и важни, ще бъдат все пак изключения от едно почти установено правило в старата книжнина — конструкциите с *μελλω* да се предават от съчетания с *нмѣтн* и *хотѣтн*, а конструкциите с *οὐ μὴ* — с *не нмѣтн* ... Според нас свободата на превода и умението да бъде предадено съдържанието в духа на славянския език се проявява преди всичко в това, че *μελλω*-конструкциите се превеждат както с *нмѣтн*, така и с *хотѣтн*... Тая особеност в употребата на сложните съчетания с *нмѣтн* и *хотѣтн* е основата, върху която може да се изследва разширяващата се дистрибуция на *хотѣтн* още в езика на първите паметници" (стр. 160—161).

Примерите от *нмамь-*, *не нмамь-* и *хощж-*, *не хощж-* съчетания в езика на Йоан Екзарх идват още веднъж да покажат, че Б. Велчева се придържа към едно старо схващане, което вече трябва да бъде ревизирано. Само привличането на по-широк материал от оригинални и преводни паметници с по-широк тематичен кръг може да даде точна представа за състоянието на средствата за изразяване на футурум в старобългарския език и за тяхната функция и отношение към гръцкия оригинал. Присъствието на *нмамь-* и *хощж-* съчетания в езика на Йоан Екзарх показва, че в X в. един от най-големите български книжовници и познавачи на езика, и при това майстор на превода, употребява тези футурни съчетания вече като форми за бъдеще време, като нито едно от тях не превежда гръцка *μελλω*-конструкция. В самостоятелните, независещи от гръцки текст случаи намираме същия строеж, функция и същата степен на граматикализация на съчетанията. Интересно е, че само едно от *не нмамь-* съчетанията е употребено в преводен текст, срещу *οὐ μὴ*. Останалите са в оригинален, и то без каквито и да е данни за някакъв особен смислов и стилистичен оттенък. Както бе посочено, на няколко места сложните футурни форми се редуват с форми на простото бъдеще време, с напълно еднаква функция. Екзарх още веднъж показва колко свободни и независими от гръцкия оригинал са били функциите на средствата за изразяване на бъдеще време в старобългарския език. Оттук идва и най-интересният извод от коментирания в настоящата статия материал: че във времето на Йоан Екзарх са съществували паралелно като напълно равнозначни и равностойни възможности за изразяване на бъдни действия и простите форми, т. е. *praesens pro futuro*, и *нмамь-* и *хощж-* съчетанията.

А що се отнася до причините, поради които се е разширила дистрибуцията на *хотѣтн-* съчетанията още в старобългарските паметници, за което говори Б. Велчева, то те се крият, както е доказано, в общите тенденции в разволя на футурума в балканските езици и са един многосложен проблем, който далеч не може да се обясни с факта, че в старобългарските преводи от гръцки и *нмамь-* и *хощж-* съчетанията превеждали гръцки *μελλω*-конструкции. Преводаческата дейност е давала сравнително малка възможност за израз на тенденциите в развитието на старобългарския език, а още по-малко е играла роля във формирането на неговите средства за изразяване на бъдеще време. Това ясно личи от употребите на тези средства независимо от гръцките източници. Те

именно трябва да бъдат решаващите и когато трябва да се обяснят „изключенията“ в преводните текстове, т. е. там, където просто бъдеще време от едни паметници стои срещу *имамъ-* или *хоща-* състания на същото място в други преписи, дори когато представят превод на гръцки *μελλω*-конструкции.

Сложните средства за изразяване на бъдеще време в езика на Йоан Екзарх ни носят нов доказателствен материал за състоянието, в което са се намирали през X в.

ЗА АНАЛИТИЗМА В ТРОЯНСКАТА ПОВЕСТ

Кирил Мирчев

В статия под наслов „За синтетизма в Троянската повест“¹ се опитаме да обърнем внимание върху една страна на езика на Троянската повест, бележит български езиково-исторически паметник от XIV в., която досега съвсем малко бе привличала вниманието на изследвачите. Касаеше се за мястото, което заемат в повестта синтетичните езикови форми и за тяхната характеристика с оглед на употребяваните в паметниците от късната среднобългарска епоха склонителни категории. Резултатите, до които достигнахме, говореха ясно, че, общо взето, синтетичната система при имената в езика на повестта се пази доста здраво. Сред синтетичните падежни именни форми не се забелязват нарушения, предизвикани от появата на синонимни аналитично изразени конструкции. Налице е обаче в езика на повестта едно стесняване на кръга от семантични нюанси, в които се движат употребите на отделните падежи както в старобългарски, така и в среднобългарски. Достатъчно е напр. да се направи сравнение между необикновено богатата гама от значения, с която се отличава употребата на творителния падеж в Манасиевата хроника² и ограничената в рамките на най-обикновените случаи употреба на този падеж в Троянската повест³.

Като български паметник от XIV в., отклоняващ се коренно по своето съдържание от останалите среднобългарски паметници, Троянската повест не е лишена все пак от известни податки и за проникнали в нейния език аналитични езикови черти. Те са намерили най-ярко отражение в една редица примери от аналитични форми за сравнителна и превъзходна степен на прилагателните. С тези си аналитични черти, а също така със своя нов, чужд на останалите среднобългарски паметници, повествователен стил, освободен от оковите на старинни синтактични средства, с подновената си лексика и с разнообразните си новости в именната и глаголната система, Троянската повест заслужено се ползува с име на много надежден български езиково-исторически паметник. В следващите редове ние си поставяме за цел да издирим какъв дял в тая слава на паметника се пада на изявените в него аналитични езикови черти

¹ Вж. Български език, XVIII, 1968, кн. 4—5, стр. 373—385.

² Една част от тези употреби е изтъкната в работата на H. Boissin, *Le Manassès moyen-bulgare*, Paris, 1946, стр. 84—85.

³ К. Мирчев, ц. м., стр. 383—384.

и как се очертават те върху фона на разкритите в среднобългарските паметници данни от аналитизъм.

Досегашните издирвания доказаха по неопровержим начин, че падежните форми са отстъпвали най-рано в предложни съчетания. Съвместното съжителство на предлог и падежно окончание се е оказало доста рано в развоя на българския език неуместно, тъй като изразител на падежното отношение в комплекса е станал само предлогът. По-типичните примери, които започват да се проявяват от XII в. нататък по страниците на нашите езиково-исторически паметници, бяха изнесени в моята Историческа граматика¹. Троянската повест ни предлага, сравнително взето, малко на брой такива примери. Ив. Дуриданов² изтъкна няколко примера от повестта, при които след предлог подъ се е настанила обща форма. Не всички от тях са еднакво убедителни. Така напр. в първия от тях — *взатъ еанъ царницъ подъ пазюхъ свож* — можем да имаме и редовен винителен падеж, глаголната форма *взатъ* може да бъде свързана и с представа за движение. Всички останали примери представят съчетание на предлог *подъ* и формата *трож*, която авторът схваща като винителна, т. е. обща форма от женско име *ѡа*-основа вместо очакваната творителна форма на *-аж*, срвн. *вдѣхъж колника са ще крѣвъ пролнатн подъ трож* 53, *нача са бити подъ трож* 56, *сташъж подъ трож* 56, да се хощет са са радн ванка крѣвъ пролнатн подъ трож 57, *стожше подъ трож* 1. лѣт 66. Към тези примери могат да се прибавят още и следните: *кто ксть прѣдъ мож ложницъ* 61, т. е. с предлог *прѣдъ* и обща (винителна) форма също така от женско име *ѡа*-основа; *сынъ шить на егояж крѣпкъж мышцъж* 58, гдето след предлога *на* вместо очакваната локативна форма е употребена винителна.

Нека припомним, че Дубровнишката грамота от 1230 г. и Боянският надпис от 1259 г. ни предлагат примери като *до кою анго земь, при цѣлство болгарское*. Естествено е да се предполага, че век и половина по-късно, когато е била писана Троянската повест, тези конструкции са били доста обикновени за говоримата българска реч. Преписвачът на повестта обаче е включил много малко техни образци в своя текст. Очевидно той е предпочел да се придържа към по-архаични образци.

В Троянската повест не намираме по-нататък нито един случай от аналитична конструкция, изразена с предлог *на*. Както е известно, използването на този предлог като напълно граматикализирано средство за изразяване на посесивни отношения или при изразяване на непреки допълнения е най-типичната черта на съвременния български аналитизъм. В среднобългарските паметници не се откриха досега образци от аналитична конструкция *книгата на учителя* вместо архаично свързване *кннга учителя*. Откриха се обаче оскъдни данни от употреба на предлог *на* при някои непреки допълнения, свързани с глаголите *дати*, *даз-*

¹ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963, стр. 249—252.

² Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм, Годишник на Софийския университет, Филолог. факултет, т. LXI, кн. 3, 1955, стр. 200.

дати, решити, радovati се, възрадовати се, порадовати се¹. Едва ли можем да се съмняваме, че в XIV в. българският език вече се е отличавал с доста развита система от подобни аналитични конструкции, които обаче не са намерили отражение в езика на възникналата по това време Троянска повест.

Повестта стои на равнището на останалите среднобългарски паметници и във връзка с предадени в неразложен вид падежни форми, зависими от отделни прилагателни. Действително Ив. Дуриданов обърна внимание върху един пасаж от повестта, в който се надяваше, че е открил аналитична *на*-конструкция след прилагателното *подобенъ*². Касаеше се за следното място: *сън фарнѣъ подобенъ естъ по доброго витеза и сие оружје на еговъ ширецѣн плещи и сѣи цитѣ на еговж крѣпкѣъ мышцѣъ*. Авторът привежда следния превод и коментар на пасажа: „Този кон подхожда на по-добър юнак, а оръжието — на широките му плещи, щитът пък — на неговата здрава мишица. В този любопитен пример се преплитат стари и нови елементи. Писачът на паметника е употребил най-напред обща родително-винителна форма (по доброго витеза) без предлог на, след това — предложни конструкции с дателен или местен падеж (на еговъ ширецѣн плещи) и с обща винителна форма (на еговж крѣпкѣъ мышцѣъ).“ В своята статия, която бях посветил на синтетичните форми в Троянската повест, аз изказах съмнение, че подобно тълкуване на посочения пасаж е правдоподобно, като допусках, че навсякъде тук в същност имаме засвидетелствувани локативни форми. Една справка в публикуваната от А. Рингхайм³ старосръбска версия на Троянската повест от XV—XVI в. ни убеждава още повече в това. Съответното място в сръбския ръкопис текстово напълно съвпада с мястото в българския ръкопис, срв.: *W нме сї парѣъ под(о)в(ь)нѣ н(ст) подѣ добра витеза и сїе свѣтло оружје на негѣ ширецѣ плещи и сїи цитѣ на негѣ крѣпкоу мышцоу*“ (в немски превод на издателя: *Ach, dieses Ross passt unter einen guten Helden und diese glänzenden Waffen auf seine breiten Schultern und dieser Schild an seinen starken Arm.*). Сръбската версия ни подсказва без всякакво съмнение, че във фразата *подобенъ естъ* *подоброго витеза* в Троянската повест имаме халлография в първично *под* *доброго витеза*. Следователно тук е неоправдано да се търси някакво съчетание на *подобенъ* с обща родително-винителна форма от *вitezъ*, тук няма и аналитично предадена сравнителна степен на прилагателното *добръ*, още по-малко изпуснат предлог на. Останалата част от пасажа в Троянската по-

¹ Срв. в моите статии: По въпроса за най-ранните примери от аналитичен дателен падеж в българските паметници, Сб. Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 37—46; Нови данни за настаняването на аналитизма в български език, *Studia Linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski*, 1963, 245—252; Аналитична конструкция в Боянското евангелие, среднобългарски паметник от XII—XIII в., *Български език*, XIV, 1964, кн. 4—5, стр. 401—402; За хронологията на основните балкански в български език, *Български език*, XVI, 1966, кн. 4, стр. 281—293.

² Вж. Ив. Дуриданов, цит. съч., стр. 235.

³ А. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Praguc—Upsal, 1951.

вест трябва да се приведе по следния начин: *това оръжие (е достойно да стои) на неговите широки плещи, а този щит на неговата крепка мишица*. Любопитен е фактът, че хаплографии се срещат и на други места в Троянската поведст, срв. напр. *пръмагане нх въсьсон (вм. къ въсьсон) нгръ 48*, *понде под свож арматосна н свонмъ (вм. съ свонмъ) знаменнемъ протнеж ектороу кралю 59*, *пръвожн на немъ свѣтаое оружне н цнтомъ (вм. съ цнтомъ), на коемъ бѣ писано образъ пространного свѣта 58*.

Вече подчертахме, че аналитизмът в поведстта е намерил най-ярко и най-убедително отражение при степенуването на прилагателните. За старите синтетични форми тук можем да говорим само като за следи, преживелици. Троянската поведст ни открива поглед и за някои интересни прояви във връзка със съдбата на някои стари компаративни форми в български език. Така напр. забележителен факт е, че от седемте запазени синтетични форми, пет са свързани с форма *ваше*, срв. *ваше признание* по смъртън отъца своего 47, *ваше признание* по смъртън бащинъ си 47, *ваше признание* отъ отъца своего 47, *тронскаа полата еднаа ваше нматъ злата н сребра нежелн гръчскаа дръжака 53*, *ты бытъе ваше крнеъ 66*. Срещу тези сравнително взето многобройни с оглед на краткия текст на поведстта примери срещаме един единствен пример от наречие *много* в аналитично изразена компаративна форма, срв. *по много моу би аѣпоты прибыло 65*. Очевидно това съотношение говори убедително за равна тенденция към адвербиализация на старата компаративна форма *ваше* и за нейното широко разпространение и упорито задържане в това й качество в български език, срв. новобългарските наречия *вече*, *повече*. Останалите два случая от синтетични сравнителни степени, които все още са намерили място в езика на Троянската поведст, са следните: *коа естъ отъ въ аѣпшаа 49*, *да не бѣдетъ хрѣбрѣнша кнѣзѣ отъ тебе 58*.

Между примерите с аналитично предадени степени при прилагателните има известно разнообразие. Срещат се напр. форми от най-напреден вид, при които частицата за сравнителна или превъзходна степен е прибавена към нормалната положителна степен на съответното прилагателно, срв. *нан аѣпа 49 51*, *по богатъ 50*, *нан мѣдръ 60*, *по хрѣбрѣъ 60*. Към стара синтетична форма на прилагателните, било в по-пълнен архаичен вид или в съкратен по-нов вид, частиците за сравнение са прибавени в следните примери: *нанъѣпѣнша 50*, *нанъѣпѣ(н)шаа 49*, *полъпѣшжа 50*, *нанъѣпѣшжа 50*, *нанъѣпѣшж 50*, *нанъѣпѣшаа 49 59*. Нямаме основание да смятаме тези форми за изкуствени, книжни. Те в същност отразяват преходен стадий към формите от типа *по богатъ*, *по хрѣбрѣъ*, които бележат крайния етап от разволя на тази аналитична категория. В синтактично отношение степенуваните прилагателни в Троянската поведст в преобладаващия си брой изпълняват служба на сказуемни имена. Забележителен е фактът, че ония от тях, които представят съчетание от частица за сте-

¹ Струва ни се, че Миклошич е по-прав, като превежда в своя латински превод прилагателното подобенъ не с *similis*, а с *dignus*. Той обаче не е позовавал сръбската версия на поведстта и схваща подобенъ като компаративна форма, срв. *hic equus meliore heroe dignus est. Starine, III, 1871, стр. 175.*

пенуване и архаична синтетична форма на прилагателно в сравнителна степен, в тази си синтактична служба са употребени в своята сложна форма, срв. *коа естѣ ѿт нас напѣпшаа* 49, *коа бѣше напѣпшаа въ тронскыхъ странахъ* 59, *коа бѣхъ напѣпѣ(н)шаа въ морскыхъ остоухъ* 49. Единствено изключение имаме в примера *коа е напѣпѣпшаа въ всѣхъ грацехъ* 50. В приведените примери се оглежда една изкуствена архаизация, често явление в среднобългарските паметници. Излишно е да се предполага, че в случая е направено отклонение от положението, широко застъпено още в старобългарските текстове — в предикативна служба да се употребяват само простите форми на прилагателните.

Появата на аналитично степенуване наречия може да се окачестви като белег на доста развит аналитизъм. В Троянската повест примерите са два: *аще вѣи сѣи фарнжъ былъ въ тронъ, по много мочу вѣи лѣпоты пришло* 65, *пакы, хоцѣмъ, рече, зашиздати по добру* 66.

Напредналият аналитизъм в българския език през XIV в. неминуемо се отразява по писмените паметници в известна несигурност в правилната употреба на старите надежни форми, особено в предложни съчетания, в често разколебаване на синтактичните съгласувания в рамките на отделните синтагми. В текста на Троянската повест тези прояви намират сравнително взето доста скромно място. Изключваме от кръга на тези явления случаите, когато имаме уеднаквяване на две надежни окончания като последица от фонетичен развой, напр. форма *госпождж*, която функционира в езика на повестта едновременно като родителна и винителна. Забележителен факт е, че неправилна употреба на падежи се забелязва сред личните имена. Така напр. името *цвѣтана* има своята правилна винителна форма във фразата *хоцѣмъ дати цвѣтанжъ госпождж нашж* 56. На други две места винителната форма на името има вид *цвѣтаны*, срв. *поустн за свож дѣщере цвѣтаны госпождж* 55, *не смѣ понти напакшѣ на опат въ гуржы за цвѣтаны госпождж* 64. Без очакваното надежно окончание е употребено името *връженда* на следното място: *вза ацнаешъ телеспона соучинника дѣщере връженда госпождж* 59. Не се явява очакваният падеж и при името *ацнаешъ* на следното място: *и понде протнѣж ацнаешъ на белоумъ фарнжн* 59. Единствен случай, при който нарицателно име не стои в подходящ падеж, имаме в следния откъслек: *до колѣ ми не бѣдет дѣщн агамена царѣ цвѣтаны госпождж прѣвѣпнж* 55. Падежът на приложенията към *дѣщн* ни убеждават, че името би трябвало да стои в родителна форма *дѣщере*, зависима от глагола с отрицание *не бѣдетъ*. Неволно объркване на преписвача на повестта, което не дава повод за никакви заключения, трябва да виждаме в несъгласуването на следното място: *напрѣд надѣше напакша, сынъ шоломоничевъ, и оурекшеша, лартешева сина (вм. лартешевъ сынъ)*. Очевидно преписвачът е схващал *оурекшеша* като родителна форма и затова е поставил и приложението към нея в родителен падеж.

Много малък с броят на ония примери в Троянската повест, които свидетелствуват за разколебан усет за падежна разлика при изразяване

на посока и място. Само в един случай наречието за място гдѣ в съюзна функция в препозирано подчинено изречение, е употребено вместо камо, срв. гдѣ ндѣше, все свадж строаше. Не са много показателни примерите с глагола пристати, всичко шест на брой. При едната половина от тях имаме предложни съчетания с винителен падеж: приста подъ дворъ менадоушевъ 52, приста подъ дворъ агамѣна царѣ 55, приста на тонжде отокъ, а при другата половина предложни съчетания с местен падеж: приста на шнмошевѣ брѣзѣ 53, присташа въ единомъ от отокъ 54, присташи въ томъ отокѣ 55. Употребата на различни падежи в горните примери вероятно се дължи на различно осмисляне на описваните положения било като насоченост, било като статичност. Срещу този крайно малък брой примери, в които е нарушена разликата между ubi и quo, в Троянската повест се срещат около 50 примера, в които след глаголи, изразяващи движение, посока, е употребен винителен падеж. Като се вземе пред вид, че нарушенията на тази закономерност в българските паметници започва от XI—XII в., може да се направи заключение, че по отношение на тази нова синтактична особеност, съпровождаща разпадането на флексията при имената в български език, Троянската повест стои на архаична база.

В езика на Троянската повест има малко примери, в които следва да се употреби родителен падеж при глаголи с отрицание. Но и от малкото примери личи, че и във връзка с това синтактично явление езикът на повестта стои пак на архаична база. Не се явява очакваната родителна форма в следното изречение, в което се отрича съществуването на нещо: о моеи словѣхъ нѣсть ннѣ сврѣкъ 53. При два случая с повелителна конструкция да не вждѣтъ се явява ту родителен, ту обща форма: да не вждѣтъ хрѣвѣнша вѣтѣса от тебе 50, но да не вжде чловѣкъ по когѣтъ от тебе. При останалите примери, три на брой, родителната форма си стои непокътната на своето място.

От горния преглед се вижда, че анализъмът в Троянската повест най-репнително се изразява сред прилагателните, като е изместил почти напълно техния стар синтетичен начин на степенуване. Трябва обаче да отбележим, че в случая се касае за изразяване на една граматична особеност на прилагателните, която няма нищо общо с падежните отношения в системата на отделните изречения. Въпреки това изявилият се в категорията степенуване анализъм не бива да се отделя в разволя на българския език от анализма при изразяване на падежните отношения, тъй като той е една допълнителна съставка от обхващания именната система на българския език нов езиков строеж. Аналитичният начин на предаване на степенуването е сравнително взето доста разпространена черта в българските паметници от XIV в. В този факт не бива да виждаме доказателство, че той се е развил по-рано в български език. В същност в сравнително по-свободната употреба на аналитични способи за степенуване в късните среднобългарски паметници още веднъж се подчертава фактът, че в тези паметници най-лесно са намирали достъп ония новоразвити черти, които не са влизали в много силно противоречие с особеностите на стария синтетичен език. В среднобългарските паметници

напр. появата на предлог *на* при косвеното дателно допълнение е могла да намери по-бърз и по-лесен достъп, защото е бележела известна успоредница с директивната употреба на предлога при някои глаголи в старобългарски, или с финалния винителен падеж с предлог *на*, или най-после с конструкции предлог *на* + местен падеж, които в определени случаи в старобългарските паметници са имали смислова връзка с комодалния дателен падеж.¹ Аналитизмът при предаването на степените за сравнение е имал свои далечни предходници още в старобългарски език, където е могло да се образуват описателни сравнителни степени чрез наречното *паче*. По-късната увеличителна частица *по* в същност е негов лексикален вариант. Познати са също така старобългарски начини за изразяване на превъзходна степен с представки *прѣ* и *нѣн*. Ето защо аналитичното степенуване на прилагателните с помощта на частици *по* и *най* лесно е могло да получи достъп в среднобългарските паметници от XIV в., защото е нарушавало в сравнително взето слаба степен тяхната древна езикова структура.

Освен напълно настанилия се аналитизъм при степенуване на прилагателните, несъмнено предимство на Троянската повед пред останалите среднобългарски паметници е и ограничената употреба на причастията и на инфинитивната форма, нещо, което добре характеризира развоя към аналитизъм в български език. По отношение обаче на останалите показатели за развиващ се или за напълно настанил се аналитизъм, Троянската повед не бележи нещо, което да я отличава от останалите среднобългарски текстове. Както видяхме, в много отношения тя стои на по-архаична от тях основа. Като се вземе пред вид, че поведта пази добре синтетичните падежни форми при имената и местоименията, трябва да се заключи, че тя не отразява българската езикова действителност от XIV в. в такава светлина, каквато бихме очаквали от един прочут „народен“ паметник.

¹ К. Мирчев, За хронологията на основните балканизми в български език, Български език, XVI, 1966, кн. 4, стр. 289.

превежда с *bergã*. 'одеяло, черга; чул', а Панантеску, Миок — с *ra-tigã*² (черга, покривало, чул).

Днес лексемата се среща само във вариант *ложник* в югозападни български говори: *ложник* 'козяк' (за покриване), с. Добри дол, Кюстендилско крайще (БДР)³; *ложник* 'постелка или завивка от козина или вълна', с. Соголяно, Кюстендилско (БДР); *ложник* 'постелка', Дебърско (БДР); *ложник* 'голям кожух, с който се покриват, когато спят; заместя юргана, чергите', Дебърско⁴; *ложник* 'дебел вълнен килим', Дебърско⁵; *ложник* 'вълнен покров', Костурско⁶; *ложник* 'кожен покривач (вместо юрган)⁷'; *ложник* 'ткаенина за постилан'е, се прави од дива (козја) волна⁸.

Не може да се хвърли ясна светлина върху развитието на лексикалното значение на думата, защото освен в грамотите в проучените досега по-ранни и по-късни паметници тя не е открита.

В речниците е отбелязан само вариантът *ложник*. Геров го тълкува като 'черга за завиване, кога спим'⁹. Р. Бернар го тълкува като 'conver-ture de lit'¹⁰. Думата не се среща в речника на Срезневский¹¹, в който е включен богат лексикален материал и от старата българска книжнина. Не е отбелязана и в речника на Миклошич, в който се натъкваме само на подложницата 'pellex' и подложничъ 'pellicis'¹². У Дал срещаме *ложник* 'ватола, грубое одеяло из оческов, иногда с шерстью'¹³. В сърбохърватски *ležnik* се явява със значение 'čovjek što leži; ložnica, ležnica, 'mjesto gdje se leži', с две главни значения: 'spavaća soba, i postelja. — ispredi I. loža. — Riječ je praslavenska, ispredi stslav. ložnica, rus. ложница, češ. ložnice, pol. łożnice'¹⁴. Г. Майер ни насочва към *ložnyk* в украински¹⁵. Следователно лексемата е позната и на другите славянски езици, макар не със същите словообразователни елементи.

С увереност може да се твърди, че *ложник* е стара славянска дума, която в XIV—XV в. е съществувала в българските говори. Основното значение на думата в ранния новобългарски период е било 'постелка, покривка на легло'. Що се отнася до семантиката на *ложник* в съвременните български говори, то може би с изменението на бита се е изме-

¹ Цит. съч., стр. 41.

² Цит. съч., стр. 22.

³ Архив на българския диалектен речник.

⁴ М. Григоров, Говорът на малореканците (мишиците) в Дебърско, ИССФ, 1907, кн. II, стр. 297.

⁵ А. Андоновски, Зборови од Дебарско, Македонски јазик, II, 1951, кн. 3—4, стр. 94.

⁶ Ар. Кузов, Костурският говор, ИССФ, кн. IV, София, 1921, стр. 123.

⁷ Г. Болиновски, Зборови од Галичник, Македонски јазик, III, 1952, кн. 6, стр. 147—148.

⁸ Ар. Поповски, Реканскиот говор, Македонски јазик, X, 1959, кн. 1—2, стр. 134.

⁹ Н. Геров, Речник на българският јазик с тълкување речити на български и на руски, част трета. Л-О. Пловдив, 1899.

¹⁰ R. Veit, лит. съч., стр. 31.

¹¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, Санктпетербург, 1895, т. II.

¹² Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865.

¹³ Вл. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II (И-О), Москва, 1955.

¹⁴ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, obradili P. Budmani, T. Maretić, T. VI, Zagreb, 1904—1910, стр. 29, стр. 181.

¹⁵ G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg, Trübner, 1891.

нило и старото съдържание на този термин. Географската сфера на варианта *ложник* днес е ограничена — само в югозападни български говори. Днес в диалектите не се откриват следи от варианта *лежник*. Но като сигурен аргумент в подкрепа на предположението, че е съществувал и той, могат да бъдат приведени данните от албански език. Там от български са преминали и двете форми: *losnik* и *leshnik*, макар и придобили друго значение 'mantel dimri, tallagan' 'зимно манто'¹.

Може да се предположи, че в по-стар период от развоя на езика лексемата е била по-широко разпространена в българските говори, но не е намерила отражение в старобългарския книжовен език, свързан с нуждите на религиозната практика. В подкрепа на това предположение като косвено доказателство може да бъде използвана лексемата *ложница* — от същата семантична група, но с друго съдържание — означаваща 'спалня'. В речника на Младенов² думата е само цитирана и отнесена към корен *лог-* (заедно с *ложник*). Думата се среща няколко пъти още в Троянската поема³: ... и ставшии нде прѣдъ ложницѣхъ свекра своего прѣдъмоуша краалѣ, и съшпакъ то прѣдъмоушь краалѣ и рече: кто есть прѣдъмоуша мож ложницѣхъ въ полунощѣ и толкно плачетъ (с. 61); и проводнъ ж въ ложницѣхъ еж... и шедъ въ ложницѣхъ свожъ съвѣтъ съ себе свѣтаное рощѣ и обѣтъ чръны ршзѣ (с. 62); ... и бо не въздвѣръгаше са въ ложницѣхъ царскѣхъ, ... (с. 200). Думата се среща и у Евтимий: ... владѣка, по чѣсти дръжа, вѣнчаваше, къвѣдъ тжъ въ ложницѣхъ, по пѣнѣхъхъ прѣвѣща вадше (Евт. св. Пед., с. 168)⁴. А в Бдинския сборник, наметник от 1360 г. е засвидетелствувано прилагателно *ложнъ*: не бѣше николъ, јаже не мѣтеше ложнѣхъ хлѣвинѣ, нѣнъ постлааа сестрамъ (л. 410).

Ложница е позната и по време на Възраждането в творчеството на някои писатели: *ложница*, б. *лѣл*, 'ложнѣ' (Н. Рилски, Христомафия слованскаго языка, Ц-д, 1852, стр. 105, ВА)⁵; Мериме-ханжмъ е твърдъ пакостна и разкошна жена. Тя мъчи мъжътъ си и не го пуца въ *ложницата*... (Св. Н. Миларов, Спомени от Цариградските тъмници, 1881, стр. 154, ВА); ... полицията, като бѣ стъпила на кракъ да дири убийцѣтъ бѣше намѣрила разни записи въ *ложницѣхъ* на Теофилакта, ... (П. Р. Славейков, Цариградски потайности, ч. II, 1877, стр. 117): ... и зара отъ свѣпѣтъж, като излѣзваше от *ложницѣхъ*, досягаше до ъгълѣтъ дѣто бѣше ся притаилъ Тласко (П. Р. Славейков, Цариградски потайности, ц. 2, 1877, стр. 177, ВА); Младото корабарче взе ключѣтъ, отвори вратата на *ложницѣхъ* Янкѣхъ... (П. Р. Славейков, Цариградски потайности, ч. IV, 1875, стр. 123, ВА). Със значение 'ложнѣ', спалня, комната, жилище' отбелязва *ложница* и Срезневски. У Дал също се натъкваме на *ложница*, но със значение 'спалня; почивальня духовнаго лица'.

¹ K. Ciro, E. Çabej, M. Domi, A. Krajdj, O. Myderrizi, Fjalor i Gjuhës shqipe, Tiranë, 1954. Вж. също А. М. Селищев, Славянское население в Албании, София, 1931, стр. 174; R. Vergard, цит. същ., стр. 31.

² Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.

³ I. Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses, Bucureşti, 1922.

⁴ E. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901.

⁵ Архив на Възраждането.

Следователно данните от влахобългарските грамоти показват, че в българските говори през XIV—XV в. е съществувало наименованието *лежник/ложник*. С течение на времето е отстъпило място на *черга* поради известната проницаемост на битовата лексика за чуждоезикови елементи. Затова се пази като реликт в някои говори.

2. За памука като търговски артикул в грамотите се употребява гръцката заемка *бабак*¹, представена в няколко фонетични варианта: *вабак* (В., I, с. 3, 1413 г.), *вабакъ* (В., V, с. 11, 1421 г.), *бабак* (В., VIII, с. 15, 1422 г.), *вжбак* (В., IX, с. 18, 1422 г.), *вжбак* (В., X, с. 20, 1422 г.), *вжбак* (В., XI, с. 21, 1424 г.), *вжбакъ* (В., XII, с. 27, 1424 г.), *вжбакн* (В., XIII, с. 28, 1420—1424 г.); *вжмбакъ* (В., XLIX, с. 72, 1437 г.). Освен тези варианти е засвидетелствуван в публикувания от Л. Милетич тефтер и случай с *вамбук*, *вамбук* (с. 37, с. 41)².

На фонетичните варианти на *бабак* обръща внимание С. Б. Бернштейн: „В самых валашских грамотах это слово имеет несколько написаний: *бабак*, *бжбак*, *бубак*, *бумбак*“³. Според румънската езиковедка Л. Джамо тези варианти отразяват неустановеност на термина в грамотите. Авторката подчертава, че формата *бумбак* е идентична с формата в съвременния румънски език и в сръбски, а от последния преминала в унгарски.⁴

За диалектното разнообразие на българските говори на север от Дунав може да се съди по съвременното диалектно състояние на българския език. Затова за гълкуването на формите във влахо-българските грамоти трябва да се изхожда от данните на съвременните български говори, в които се срещат същите варианти.

Вариантът *бабак* е точно съответствие на нгр. *изартам*. Той е широко разпространен в югозападните български говори: платно *бабакерно*, вертенцата *бабакерни* (Банско, БДР); *бабакерен* (разложки говор, БДР); *бабак* (Църско, Битолско, БДР); чораби *бабакерни* (Охрид, БДР); *бабак* (с. Пелино, Софийско, БДР). В говора на с. Бериево, Севлиевско (БДР), *бабак* е записана с по-ясно и специализирано значение — 'боядисана памучна прежда, какъвто и цвят да е боядисана'.

В графемата *ж* във варианта *вжбак* би могло да се крие еров вокал, на което ни навеждат случаите като: *ѣ рѣмжка*, *кѣжж* (В., IX); *кѣжж*, *ѣ*

¹ За етимологията вж. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Занмов, Ст. Илчев, Български етимологически речник. Свезка I, София, 1962 (под думата *бабак*); вж. също у М. Филипова-Байрова, Гръцки заемки в съвременния български език, С., 1969, стр. 74—75.

² Лако-ромъните и тяхната славянска писменост. II. (Нови влахобългарски грамоти от Брашов), СбНУ, кн. XIII, 1896, стр. 3—152. В подкрепа на схващането, че в голяма част от боярските семейства във Влашко българският език е бил още жив в началото на XVI в., авторът е обнародвал текста на намерения от него в Брашовската градска архива тефтер. В него неизвестно лице е вписвало през 1508 и 1509 г. рѣходите за покупки за семейството на някакъв боярин. Според автора документът отразява българския език в онова състояние, в което го отразяват грамотите от XV в. нататък.

³ С. Б. Бернштейн, Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, Москва—Ленинград, 1948, стр. 281—282.

⁴ L. Djamó, Terminologia comercială a documentelor slavo-române din secolul al XIV-lea și al XV-lea (Termini pentru produse de import), Analele Universității București, Seria științe sociale filologie, 23, Anul X, 1961, стр. 601—602. Вж. също Л. Джамо, О. Стойкович, М. Осман, Ел. Лица, М. Миту, Характерни черти на книжовнославянски език, румънска редакция (XIV—XVI в.), Romanoslavica, IX, București, 1963, стр. 148. (Автор на частта от статията, посветена на лексиката; с Л. Джамо).

ремжка (В., XI), в които ж се явява на мястото на з. В написанието ж в ежък едва ли може да се предполага редуция на едно неударено а в началната сричка, защото в съответните грамоти не е отбелязан нито един случай на редуция. А и, общо взето, грамотите познават в слаба степен изменението на неударени а, о, е¹. Тъй като графемата ж в съответните грамоти с вариант ежък се явява на мястото на етимологично з, което свидетелствува, че в говора на канцеларистите ж и з са фонетично тъждествени, то формата навярно е гласяла *бъбак*. Днес тя се посреща с явнанта *бъбек* в Костурско², в която з се обяснява като застъпник на ж³.

В грамотите, както бе отбелязано, се среща и вариант *взбакъ*, *взбакн*. Вариантът *бубак* е най-широко разпространен в българската езикова територия: *бубакърно* (Неврокопско⁴); *бубаки* (с. Катунци, Санданска околия, БДР); *бубак* (с. Чучулигово, Петричко, БДР); *бубак* (гр. Петрич, БДР); *бубак* (селата Яново, Мосомище, Михнево, Тополница, Илинден, Благоевградски окръг⁵). *Бубак* се среща в говорите, които са в по-близък териториален контакт с гръцки език (Валовишко, Серско, Зияляховско, Драмско⁶); *бубак'* (Шип, БДР); *бубак'* (Прилеп, Велес, Каваларци, БДР), *бубак* (Велес, БДР), *бубак'* и *бубак*, *бубакерен* (Прилеп, БДР); *бубак'ерни* (Битоля, БДР); *взбак*, но и платно *взбакерно* — в „Народне песме македонски бугара. Скудио Ст. И. Верковић, књига прва. Женске песме. У Београду, 1860; *бубакерни* (Странджа, БДР); *бубак'ерно* (Емборе, Кайларско, БДР); *бубак'ерну* (с. Белово, Демирхисарско, БДР). Вариантът *бубак'* е известен и в с. Пъстроок, Ивайловградско (БДР). Със същия облик се среща и в с. Светлен, Поповско (БДР); *бубак'* (Пишманкой, Одринско, БДР); *бубак'оф* (Пишманкой, Дедеагачко, БДР). В странджанския говор се среща *бубак* със значение 'памучна фабрична прежда'; *бубакерен* 'памучен, изтъкан от памук; *бубакен* 'памучен'; *бубакенко* 'памучна прежда'⁷.

В някои говори вариантът е *бубайк* (с прехвърляне на мекостта): *бубайк* (Гоцделчевско, БДР); *бубайк'* (Неврокопско⁸); *бубайк'* (селата Гърмен и Огняново, Гоцделчевско, БДА⁹); *бубайк* (Кукуш, БДР); *бубайк* и *бубайк'* (в някои села в Драмско, Серско, Зияляховско¹⁰).

¹ С. Б. Бернштейн, цит. съч., стр. 160.

² А. Тошев, Към терминологията на българската флора, VII, ПС, 1889, кн. XXXV, стр. 639.

³ Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Займов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник. Ив. Шишманов смята, че гръцката заемка се е подложила на народно етимологизиране. Формата *бъбек* според него напомня *набъбвам*, *ежкнжти*. (Принос към българската народна етимология, СБНУ, кн. IX, София, 1893, стр. 627).

⁴ Н. Арнаудов, По-редки думи от Неврокопския говор, Македонски преглед, X, 1936, кн. I и 2, стр. 158—172.

⁵ По сведение от В. Пернишки.

⁶ Й. Иванов, Регионален атлас на българските говори от Западното Беломорие (Югоизточна Македония). Ч. II. Статии, Коментари. Показалци, карта № 177. Названия за памук. (Ръкопис).

⁷ Г. Горев, Странджанският говор, Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. I, София, 1962, стр. 69.

⁸ Н. Арнаудов, цит. съч.

⁹ Архив на българския диалектен атлас.

¹⁰ Й. Иванов, цит. съч.

Вариантите *бабак* и *бубак* (бзбакъ = бабакъ) са били известни и на Н. Рилски¹.

Етимологията на формата *бубак* още не е изяснена. А. Таховски я обяснява чрез деназализация: „Така имаме случай за... *μ* (бубак—*βαμβαξ-μ* е загубено поради внатрешни причини кога стана губенето на назалите во македонските говори)...“². Българската форма *бубак* е най-близка до арумънската *bumbac*³ и географски, и звуково. Но непреодолима трудност за сега представя обяснението на причината за изпадането на *л* в съчетанието *лт*.

Вариантът *бамбук* не се открива в диалектни и етнографски материали и затова е трудно да се установи точното му регионално разпространение. Той се обяснява като контаминация от *бамбак* и турското *ратик*⁴.

Следователно гръцката заемка *бабак* с някои нейни фонетични варианти⁵ за пръв път е документирана във влахо-българските грамоти. За сега по-ранни свидетелства не могат да бъдат посочени. Трябва да се отбележи, че всички варианти са от канцеларията на Й. Мирча, с изключение на варианта *кзбак* — от канцеларията на Влад I Дракул и варианта *бамкик* в публикувания от Л. Милетич тефтер. Това може да бъде повод за предположение, че грамотите от една канцелария са писани от различни канцеларисти, които са познавали думата в различни варианти.

От данните на грамотите и от данните на съвременните български говори е възможно да се направят някои изводи по отношение на тази гръцка заемка. Фонетичните варианти, в които тя се среща в грамотите, са отражение на фонетичните варианти, в които е заета в отделни български говори. Освен това заемката е сравнително стара — звуковият облик на някои от вариантите отразява назализма. Наличието на еров звук в съвременната форма *бъбек* предполага по-стар етап с носовка (*ж* → *ъ*), от което би могло да се допусне, че в говоримия език думата е била възприета доста рано.

Влахо-българските грамоти представят важно свидетелство за времето на възприемането на гръцката заемка и ранното формално разнообразие на някои от нейните варианти. Следователно заемката в нейните варианти отразява живи особености в народния език от XV в.

¹ Българо-гръцки речник от Неофита Рилски. Ръкопис 792 от Софийската народна библиотека.

² Грчки зборови во македонскиот народен говор (Прилог кон етимологическиот речник на македонскиот јазик), Скопје, 1951, стр. 7.

³ T. Parhaagi, Dicționarul dialectului aromin general și etimologic, 1963, II, стр. 85.

⁴ Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов и др., Български етимологичен речник.

⁵ Съвременните български говори познават по-голямо разнообразие на фонетичните варианти на заемката. Освен разглежданите форми известна е и *бобак'*, срещаща се в Дебърско (вж. М. Григоров, Говорът на малореканците (мяяците) в Дебърско, ИССФ, кн. II, София, 1907); *бобак'* (с. Пенек, Лозенградско, БДР); *бобайк* (Гоце Делчев, по сведения от В. Пернишки); *бобайк* (Кукушко, БДР). Освен това у А. Мазоп, Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud, Paris, 1936, се натъкваме на *bāmbak'*, 'софон (*βαμβαξιον*, lat. *bambagium*). За тази форма вж. у М. Филипова-Байрова, цит. съч.

За обработен памук срещаме *бумбачѐл*, 'памучна материя, която се втъкава в по-тънък плат, за да изпъва над тъканото във вид на орнамент' (с. Пожарево, Силистренско) и *булбакѐ*, 'макара от памучен конец' (с. Стралджа, Сливенско, двете по сведения от И. Кочев). Тези форми могат да се обяснят с влияние на рум. *bumbac*.

ЗА НАРОДНИЯ ХАРАКТЕР НА ЛЕКСИКАТА В СБОРНИКА НА ПОП ПУНЧО

Емилия Кочева

Поп Пунчовият сборник от 1796 година представлява несъмнен интерес от езикова гледна точка. Неговите достойнства са свързани както със свободния превод, така и с умелия преразказ на дамаскинови слова, исторически събития, жития, апокрифи, увода от Паисиевата история, а така също и с наличието на автобиографични бележки, необходими за разбиране характера на произведението и епохата¹. Езиковите особености на сборника не са отбягнали от вниманието на изследвачите. По-специално на тях посвещават свои работи видният историк на българския език Б. Цонев², а в последно време и младият бърненски българист Вл. Шаур³.

Б. Цонев смята, че „езикът на поп Пунчо е в основата си народен език, наречие северозападно (с примеси на ч—џ-говор), но има и книжовни примеси от сръбски и руски“⁴.

Схващането на Шаур е малко по-различно от това на Цонев. И той като него изтъква северозападнобългарския характер на езика, като конкретно го свързва с мокрешкия диалект в Ломско, но изключва чуждите влияния от страна на сръбски и руски. За да докаже това твърдение, Шаур се спира на някои явления от фонетично и морфологично естество, които анализира детайлно: епентетично⁵ л, еровите рефлексии, член за м. р., ед. ч., падежни окончания и система на глаголни времена. Лексикалните доказателства на автора са незначителни или почти отсъствуват. Изводът за народния характер на лексиката се изгражда косвено чрез съмнението, което с основание се изказва за някои облици, обявявани обикновено от традицията за „русизми“ или „черковнославянизми“. Отхвърлянето на тези форми всъщност се извършва пак върху фонетични показатели⁶. Привеждането на типично народната лексика, която в слу-

¹ За това по-подробно вж. Д. Петканова-Тотева, *Дамаскините в българската литература*, София, 1965, стр. 99—100 и 190—196, и Б. Ангелов, *Съвременници на Паисия*, т. 2, София, БАН, 1964, стр. 149—167.

² *Един български книжовник от края на XVIII в. — Поп Пунчо от Мокреш*, Училищен преглед, 1923, кн. 1, 2 и 3, стр. 1—10.

³ Поп Пунчов сборник — важен документ за историята на новобългарския книжовен език, *Език и литература*, XXIII, 1968, кн. 4, стр. 45—56.

⁴ Цит. съч., стр. 3.

⁵ Вж. цит. съч., стр. 47.

чая най-добре обяснява същността на въпроса, отсъства в работата на Шаур. С лексикалните проблеми на сборника не се занимава и Б. Цонев. Целта на тази работа е да се направи анализ на лексиката на Поп Пунчовия сборник, като се хвърли повече светлина върху действително народния и новобългарски характер на неговия език.

Терминът „народна“ лексика, който се употребява тук, не съвпада с названието „диалектна“ лексика, макар че в редица случаи под народни говори се имат пред вид тъкмо диалектите. За времето, когато е бил писан сборникът, наименованията „книжовно“ и „диалектно“ се оказват малко приложими, защото процесът на диференциация на „литературните“ форми от диалектните е още в своето начало и от книжовниците той е отразен най-общо и непоследователно.

Пред просветителите от дамаскиварски тип, какъвто е и Поп Пунчо, обикновено стои същата задача, която са си поставяли и първите възрожденски писатели Паисий и Софроний — да пишат на разбран и достъпен за народа език, който за разлика от свързания с традицията свещен (църковнославянски) език е наречен „прост“: „Того радн написахъ кингъ сѣю на простаго языка радн прости люде да разумеютъ таковое речеделѣе и писанѣе мое брате. Н има: много речн несправени понеже не писа, ангель господенъ ни дѣхъ светн, но писа рѣка грешна чловеческа“¹.

Да се характеризира цялата лексика, която има народно-говорим характер, е невъзможно — сборникът обема повече от 500 листа с 69 глави. Изнасянето ѝ тук се прави типово с оглед на семантичните групи, към които може да се отнесе. Най-общо тези групи се представят по следния начин²:

а) природа: жѣга, жѣх'чнна, хладовнна, вѣлакь, грѣсакь, пламинето, камнк и др.

б) човек: грѣбннѣ³, мнш'кѣ и мнш'цнтѣ, лактн, крн'качка, нога, ставкнтѣ, чнрево, уста, вѣлекь и др.

в) роднински отношения: чѣладѣ, дѣте и дѣтнше, прѣвѣнѣцѣ и прѣвѣн'че, младѣн'че, сннове, дѣщѣр'кн, встанокь 'потомѣк' (да хранимъ вашѣ встанокь добре), брайкн, прѣвѣзн, прадеда, мома, згодѣнница и др.

г) лица и занимания на лица: бажарннѣ 'човек, който събира налог за внесени стоки', златар', гвсарь, вннара, прѣсн'акь и др.

д) материи и облекло: каьнница, платно, крѣпата, рнза, пазху, вѣвѣща и др.

¹ Поп Пунчов сборник (рѣк. № 693 от СНБКМ), л. 16.

² Няма съмнение, че организирането на материала по семантичен показател в известен смисъл има само условен характер.

³ Думите се привеждат в зарегистрираната им форма. Възстановяване на „основния“ облик не се прави.

е) домашен бит: пасть, бѣнница, скѣтница 'скрито тайно място, скривалнице', лавница, каючеве, постна'ка, лѣв'ка, трѣпезата, пещь, раженъ, плаамкѣ, котель, кръчакъ 'прѣстен съд за вода', масленникъ 'съд за масло', стѣрга 'стѣрга за овце' и др.

ж) храни: хлѣбъ, вариво, тѣр'ница, медъ, масло, яйцата и др.

з) болести: краста, шѣга, живинница, моръ и морѣна и др.

и) качества: манечкѣ, посавшанкѣ, светанко, речовнто, юначка, анчин' пнѣвни, хромн, жѣш'ка, а също така и заннѣ, дѣбнната, шнрота, големинѣ, крнедина, лошнина, дѣбжнната, хнтростъ и хнтрини, ма'сторна, лакомна, скрѣостъ и др.

к) земеделие: врачъ, жетварете, рѣгае, работникъ 'нает помощник в полската работа', жѣтка, гѣвно 'харман', рѣло, копрѣлю, коло 'колело', ножеве, жнаеза, сечнѣва, пѣвнница, оре, жѣне и др.

л) растителен свят: грозднѣ, цветнѣ, трѣва, дѣрво, клон'чѣцъ, лнск, сенскю, трѣнѣ, кольчѣцъ 'вид бодил' (кольчѣцъ даводе петн и рѣнѣ твой), сланѣтка 'вид диво растение' (нзрѣсте една трѣвица зовешесе сланѣтка), пѣаннѣ и др.

м) животински свят: стадо, овци, говѣда, бнкоде, колове, коз' лнща, шѣта, ѣгнѣ, мѣска 'муле', гадѣве, птнци, два орла, рогачъ 'елен' и др.

н) празници: гѣске, дѣвшкн, гѣдешъ, женнава, свѣдѣн, скнрнн, тѣпѣнѣ, нгрѣн, пѣснн, гѣльчъ, саборъ, даѣ и дѣрѣвѣ, прѣстенъ и др.

о) обстоятелства: заранъ, вечер, самъ, тамъ, надворъ 'навън', срѣчано 'смело', зѣладъ 'напрасно', наголо, прѣвннѣ и др.

п) действия: сакам, ѣкннѣ, за'вѣамъ 'запазвам', на'дѣать, копатъ, тражннѣ 'търсиш', чннѣше 'правѣше', хнгашѣ 'бързашѣ', трѣча, цѣанѣа и др.

Прегледът на тези названия показва, че те са свързани с най-близките сфери от живота на човека и неговата дейност, поради което в повечето случаи могат да се отнесат към т. нар. битова лексика.

На пръв поглед приведените примери създават впечатление за един напълно завършен процес по отношение на „онародняването“ на лексиката.

Изместването на традиционните форми от живите обаче е сложно явление, което се характеризира с възникването на множество дублети.

Вариантите, които някои автори предпочитат да разглеждат единствено като израз на отсъствие на норма в ранния период от възниква-

нето на новобългарската литература, трябва да се разглеждат по-скоро като съзнателен стремеж за създаване на нова норма. В сборника на Поп Пунчо това проличава от нарочно търсената синонимика или вариантност, при която се използват редица еднотипни похвати: употреба на нови и стари лексеми в напълно еднакъв или близък по форма контекст (*ѿ тѣа ѣлнѣскѣ лексѣе нѣедна помоць нема, нѣ една помоць нема ѿ ѣлнѣскѣ врачѣе; нѣздаде сѣ све нмането, раздаде све богатство, нему бѣ даваше нмане, нннѣ све това нменѣе раздаваше*), свързване на нови и стари облици със съюз *н* (*дастечешъ хнжѣ н домѣ, едннѣ человекъ бѣше търговецъ нкѣпцѣ*), обясняване на стара форма с нова чрез съюза *сречѣ* (*видѣлѣ грьци неса гласѣе бѣлгарѣско сречѣ недоговорѣ*).

В сборника като взаимозаменими варианти се употребяват думи от смислови групи, които бяха току-що разгледани. При названията от семантичния кръг, свързан с човека, прави впечатление засилената замяна на *телѣ* от *снага*. За това говорят сравненията на думите от контексти като *нѣсѣь кремене ѡстрѣн телѣто раздавнхѣ, ѿ телѣто ѡкннѣ н наведе казан по снагата, кръвь течене ѿ снагата, смрадѣ що излази ѿ снагата твоѣа, чнрѣпѣ немаше да сѣ ѡстрѣже снагата, да сѣ омнѣ снагѣ н главѣ, фанѣа чрѣвѣа вснагата, таѣе жена ѿ костн мон н снагата ѿ снагѣ мою н т. н.* В същата група откриваме изместване на *грьтан* или *горѣтанѣ* от *грьло*, срв. *шаманѣѣѣ 8 грѣтана ѡмнѣ, го зловн загорѣтанѣ нѣдѣшиго с бѣгѣ медѣ капе нѣсладѣва грѣло твоѣ н на лицѣ от образѣ, срв. нхѣбѣаѣо налицѣ с чѣѣ хѣбѣаѣо наобразѣ¹, а също и светанѣо на образѣ. По-архаичната форма *десницѣ* на места е заменена от словосъчетание *дѣснѣ рѣкѣ*; *нцѣлѣвѣа рѣвѣка дѣсннѣ ѡцѣ н 8дѣснѣ рѣкѣ дръжн*.*

В групата роднински отношения изместването на старите облици от новите е особено показателно. За това говорят редуванията *матн* — *майкѣ*, *ѡцѣ* — *вашѣа*, *срѣдннѣ* — *родннѣ*, *сврѣжннѣ* — *жена*, срв. *н прннѣсе ѡцѣ, догдѣ бѣше жнѣа матн — нѣстаѣн бацѣ нмайкѣ, майкѣ... чрѣма ходн затѣѣе, бацѣ. . . жал'но тѣжн н да спѣтѣ срѣдннѣ твоѣа — сѣсѣь родннѣ за тѣа се нанѣсѣаѣн родѣ нашѣ, ннѣѣ рѣчѣ сврѣжннѣ моѣа — жена твоѣа ѣ всѣплодна нѣражда дѣца*.

В семантичния кръг лица и занимания на лица се срещат варианти от типа *врачѣ* — *цѣлѣбннѣ* — *лѣкарѣ*, *чѣждннѣ* — *страдннѣ*, *жн-*

¹ За северозападнобългарския характер на *образѣ* вж. у Цв. Тодоров, Северозападните български говори, СбНУ, кн. ХLI, 1936, стр. 227, 232, 280.

ДОВЕНЬ — СВРЕНЬ: ДА СЕ ВЪН ВРАЧЬ И ДА ЛИСВА — ТЪКАЛЪ ПАН'ТЕЛЕН ЦЕ-
ЛЕВИКЪ — СЕНТЕ ПОЛЕКАРЬ, ОНОГОВА ЧЕЖДНИЦА — ОНОГОВА СТРАННИСА, ИЖДО-
ВЕНЬ ГО ИСПРАТЪВАШЕ — ЕДНЪ СВРЕНЬ.

В групата домашен бѣт по-характерни дублети са време — то-
варь, ѳзворь — кладенец: ИПЕТРЬ ЗАНОСЕШЕ НА МСКЪ ВРЕМЕ ХЛѢБЪ — ИТОВАР
МОЙ ПЪЩИХЪ, ѳЗВОРЬ ШТВОРН БГЪ ИЗАДАШЕ НСЪ ЗЕМЛЮ ВОДА $\frac{1}{2}$ ШТВОРН БГЪ
КЛАДЕНЕЦЪ.

В групата храни варианти образуват названията ѳСТНЪ, ГОЗБА И
ѳДЕНЕ — ЕДЕ БГЪ ВНАБ ТОВА ѳСТНЪ — КОН ЕДЕ ТНА ГЪЗЕН — И КАКВО
ѳДЕНЕ ЕДЕ.

В семантичния кръг качества правят впечатление със значение
'мръсен' — нечистн — ГИВСЕНЬ, МРЪСНИ И КРЕПКЪ — ѳКЪ, СТАРЪ — ВЕХ'ТН:
ѳ ДЪВГН СКОТН НЕЧИСТН — ЧЕСМЕ ГИВСНИ, КАКОВЪСМЪ ГИВСЕНЬ НРЪЗН НАМЕНЕ
ЧРЪНИ И РАЗДЪВАНН — И ЗСТА ТЕОН МРЪСНИ СВЪТЪ; ГДЪ ЕТЬ КРЕПКЪ ИСПАЕНЬ;
— ѳВРИСЕ ЕДИНЪ МЪЖЪ ѳКЪ ИСПАЕНЬ; ДА ПРАВАТЬ ЖИТНИЦН НОВИ И ДА ПО-
ТЕПНИВЪ ВЕХ'ТН — ЖЕНЪ СТАРЪ ШЛЕПЕЛА.

В групата земеделие е характерно широкото изместване на плодь
от рожба: ДА ДАДЕМЪ ПЛОДЪ ЗЕМЛЪНИ ЖИТО ИВНИО, ДА ЗЕМЕ ТОИ ПЛОДЪ
ЛОДЖИ — НИИГДЕ НЕМАЕ ХЛѢБНА РОЖБА, И РОДНУХА ДРЪВНАТА И ѳМНОГО РОЖБА
ТАКЪ ВЕХА ПРЕ ВНАБ, ДА СИ ПРИГОТВИШЪ ѳ СВЕКЪ РОЖЕВЪ ЗА ѳДЕНЕ.

В семантичния кръг животински свѣт изместването на старите
облици от новите се представя от случайте скотн — добитакъ — стока:
И НАРЕЧЕ АДАМЪ ИМЕНА НАСЕН СКОТН ИНА СЕН ПТИЦН — МНОГО ЧЛОВЕЦИ И ДО-
БИТАКЪ И ГАДН ПОТОПН — ИЗЪМОРН СВѢТА СТОКА.

От групата действия интерес представляват дублетите творнх —
п्राвахъ и летѣтъ — фръка.

Варианти, несвързани с тези групи, съставят случайте като злат-
ници — жълтници, писакъ — вѳркъ, конецъ — край и пр.

Друг основен начин за „демократизиране“ на лексиката, който из-
ползува Поп Пунчо, е въвеждането на говорими думи от чужд произ-
ход¹, най-вече от турски и гръцки език.

¹ За някои от тях вж. Л. Милетич, Свишовски дамаскин, новобългарски памет-
ник от XVIII век, Български старини, кн. XVIII, София, 1923, стр. 69—74 и последвалата
след това дискусия — Ст. Младенов, Die bulgarische Sprachwissenschaft (1914—1924),
Zeitschrift für slavische Philologie, Band 2, 1925, стр. 513—514 и Хр. Кодов, Още ня-
колко забележки върху етимологията по някои турски, гръцки и други думи в един бъл-
гарски дамаскин, Slavica, IX, 1930—1931, стр. 257—272.

От своя страна съставът на турската лексика е доста сложен. По-край собствено турските названия не е малък броят на онези думи, които са влезли в самия турски език от арабски и персийски. Към първата група се отнасят заемки като ах'чна 'готвач', верекетъ, везнрѣ, вналетъ, двкнн'чна, цалаатнн 'палач', цвѣапъ 'отговор', забнтннъ 'военен управител на селищно място', заманъ 'винаги', ннатъ, кабахатъ, кадѣн, кадъръ 'способен', махана 'неодобрение', маздрацн 'остарели бойни копия', максва 'собствено земеделско производство', маскара 'безобразник', махала, мах-рама 'вид бродирана кърпа', мвщѣю, сахати 'часове', сѣнрѣ, сѣанменъ 'вид силна химическа отрова', тѣскерѣ 'лътен лист', тѣфтерѣ, файда, хабаръ 'известие', хайрѣ, хекнмцнѣ 'лекар' и др.

Към втората група се отнасят барактаръ (от барак), бел'кн 'нима', нѣрнѣкъ 'специален съд за вода', пазаръ, снн'цнрѣ, фер'манъ, хергеаннъ 'стадо коне', чадъръ и др.

Като турски¹ се разглеждат и случаи от типа на кочннъ 'колесница' (унг.-тур.) и черга (лат.-тур.).

Турските заемки в Поп Пунчовия сборник няма да бъдат разгледани с оглед на семантичните групи, които образуват, защото те са свързани със същите области, за които пише К. Мирчев² — растителен и животински свят, различни части на облеклото, човешкото тяло, семейна терминология, селски бит и стопанство, професии и пр. (срв. напр. думи като дѣдово (дѣво) 'черничево дърво', кѣрвцн 'изсъхнали', тамазакъ 'добит и отгледан в къщи, а не купен добитък', кесна, тафра 'премяна', бой 'ръст', ѿдакъ 'стая', конакъ, (два) ката 'два етаж', ченгеле, тѣмрвцн 'железа', снннн 'вид тава', зяфѣтъ 'угощение' дѣшманннъ, дѣмен'чна 'кормчия', дѣтнскашѣ, башка, кавга и пр.).

Турските названия, както и другите народни думи се употребяват успоредно с по-арханчните и създават система от дублети: внна — кабахатъ, полза — файда, лѣвовете — расланете, гдннъ — гдаръ — чорбацна, злоден — краднтелие — хандѣцн и др.: найтн некого внна: нашан ка-кавъ гедеръ кабахатъ, радн баша полза нпофала напнсахъ — кога файда нмашъ, затворн бгъ налѣвовете встата — дасѣ тѣрн втрапо прн расланете, донде гдннъ нашѣ — дойде гдаръ — вкравдоха на чорбацнаси, днаволе

¹ Тук не се вземат пред вид и някои смислови калки от рода на седѣлъ 'живял' (8-та дѣлъ седѣлъ мѣжъ), които увеличават броя на случаите на турското влияние.

² За съдбата на турцизмите в българския език, Известия на Института за български език, кн. 2, 1952, стр. 117—127.

наведе на него злоден — крадигъле разбонници крѣвници — пенди тамо хайдаци.

Като турските думи и гръцките названия в сборника имат народен характер (изключения правят отделни случаи като мафора, хартию, аспри 'вид дребна монета', метокъ 'метох'). Броят на гръцките думи обаче е по-незначителен в сравнение с този на турските — не повече от две-три десетки: тривонъ, пирѣне, дръмъ, марьгаритъ 'бисер', сакъла 'чанта, торбичка', кнрѣна, мѣрнѣма, мадр'тура 'свидетелство, доказателство', ката 'всеки' (ката дѣнь) и др.

Вариантите, които възникват, също имат своя специфика — гръцките думи са напълно равноправни с българските и не могат да се схванат като нови заместници на по-архаични названия: да говорѣн а'жѣ — сакъ в'га хор'тѣвашъ, ннамъ недѣссѣ — и ни какъ ни неместанѣ, ненавчѣна ннѣнспе-фана и зтата.

Направеният преглед на различните типове лексика в Поп Пунчовия сборник и особено случаите на вариантност, създадена с обяснителна цел (чрез съюзи и или *иначе*) свидетелствува за ново, съзнателно отношение към въпросите на писмения език. В по-голямата си част тази лексика (българска, турска и гръцка) продължава да е типична особеност на диалектите във Видинско, Ломско и Белоградчишко, за което свидетелствува индексът към „Северозападните български говори“ на Цв. Тодоров¹. Това обстоятелство обаче не означава, че лексиката на сборника има тясно регионален характер. Както видяхме, голяма част от нея характеризира и Свищовския дамаски. При едно по-внимателно вглеждане много от случаите можем да открием и в речниците на съвременния български език.²

По-нататъшните лексикални наблюдения над паметниците от XVIII век и съпоставките между тях навярно ще разкрият повече общи моменти, свидетелстващи за наличие на особен народен писмен език от по-стартип, върху който по-късно започва да се изгражда съвременният български език.

¹ Вж. СбНУ, кн. ХLI, 1936, стр. 467—537.

² Това се отнася особено за Български тълковен речник (Л. Андрейчин, Л. Георгиев и др., София, 1955), където със забележка „остаряло“ се откриват повечето от разгледащите названия.

ПРОСИТЕЛНО ПОСЛАНИЕ НА РИЛСКОТО МАНАСТИРСКО
БРАТСТВО ДО РУСКИЯ ЦАР МИХАИЛ ФЕОДОРОВИЧ РОМАНОВ
ОТ 1627 ГОДИНА

Николай М. Дилевски

Културно-политическите връзки между България и Русия, започнали още през X—XI в., продължават и в по-късно време. Прекъснати от нахлуването на Балканите на османските завоеватели в края на XIV в., те се възобновяват вече в епохата на тюрското владичество в България през XV—XVI столетие. Имал е връзки с Московска Русия по онова време и старишият български Рилски манастир, основан през X в. Като веществен израз на тези сношения особена ценност като исторически документ и езиков паметник има просителното послание на братството на Рилската обител, отправено през 1627 г. до първия владетел от новата династия на Романовци — Михаил Феодорович (1613—1645 г.). Посланието се е съхранявало в т. нар. „гречески дела“ в бившия Държавен архив в Москва и днес се пази в Централный государственный архив древних актов (ЦГДА).

Поради стечение на обстоятелствата ние дълго време не разполагаме с критическо издание на посланието. Първа негова доста задоволителна публикация (с граждански шрифт, без титли и надредни знаци) излиза в статията „Дополнительные известия о Рильской обители, что на Балканах“ (от 1853 г.)¹. В наше време (в 1936 г.) тази публикация бе препечатана от акад. С. Цанков в статията „Нови данни за историята и уредбата на Рилския манастир“². В нормализиран вид, с неточности и пропуски, посланието от 1627 г. е било поместено във втората част от книгата на А. Н. Муравъов (А. Н. Муравьёв, Сношения России с Востоком по делам церковным, 1860 г.)³. В последващите години Рилското послание неведнаж е било предмет на публикации (не всякога точни и пълни, в превод и в повечето случаи без коментари) в българския научен и периодичен печат. Тук ще споменем (в хронологичен ред) име-

¹ В. „Московские ведомости“, 1853, № 64, стр. 1 на отдел. отпечатък.

² ГСУ, VI. Богословски факултет, XIII, 1935—1936, стр. 16—17.

³ Стр. 57—60.

ната на авторите им Игнатий Рилски¹, проф. Й. Иванов², еп. Варлаам³, проф. Н. Дилевски⁴, проф. И. Дуйчев⁵, акад. И. Снегаров⁶ и др.

Просителното послание на рилското манастирско братство от 1627 г. е написано на голям лист плътна хартия без водни знаци (555×420 мм), с едър и много хубав полууставен почерк. Текстът на посланието (с произволно сложени точки, препинателни и надредни знаци и ударения) съдържа 34 реда. Средната дължина на реда е 330—339 мм, височината на буквите — 3 мм (буквите *p*, *ц*, *у*, *ь* са високи 7,8 и 9 мм). Заглавната буква в началото на текста — 28 мм. Общата площ, заета от писмото — 385×338 мм. Заглавната буква *Б* с кръстче пред нея и царското име *Михаилоу* — киноварни. В долната част на посланието (под текста) има черен мастилен печат с диаметър 36 мм с надпис наоколо: „*Сиа печатъ святы отецъ Иоанъ рильскыи*“. От двете страни на печата има киноварен надпис с едри (3 мм) църковнославянски букви с титли, лигатури, надредни знакове и ударения: СТЫНЪ ѠЦЬ ІѠАНЪ РИЛЬСКЫНЪ. На гърба на грамотата се чете надпис с по-дребен полуустав (наведен малко влясно) с титли, надредни знакове и букви и т. п.

Црѣу н ѡсѡудѣ въанкомѣ князѣ мѡханѣ теѡворнѣ самодѣръжцѣ въстѣ
роуци н многи его црѣства багодетелю сѡна грамота въ роуци црѣкыхъ
да даде.

(не се чете) мѡтра Іоанна рилскаго

Посланието е било запечатано с печат, остатъците от който се виждат и сега. На гърба на листа има и друг надпис (резолуция) на царските воеводи от пограничния тогава град Путивл (в Южна Русия, днешна Сумска област на УССР) — Семьон Прозоровски и Андрей Толбузин.

Текстът на посланието се печата с кирилски букви (с добавка на необходимите диакритични знакове, букви и т. п.), с максимално възможно приближаване до оригинала, но с разделяне на думи (слети в оригиналния текст). Краищата на редовете, които не могат да бъдат вместени в дължината на печатния ред от обикновен формат, отбелязваме с вертикална черта.

Бгокѣчаномѡу ѡ прѣвѣшнаго прѣстѡла почтѣномѡу багодѣтнѡкомѡу н
хоуаѣвнѡкомѡу. реѡннѣтелю прѣѡславаѣа поѡворннѡу. н истинненъ въре краснѣтелю
въ догматѣ тѡннѣвѣрѣн ставѣающѡу. | црѣу. гпрѡу н въанкомѡу князѡу.

¹ Откъслек от историята на Рилският манастир, София, 1895, стр. 27 (отдел. отпечатък).

² Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, стр. 57 и 155—156 (в превод на български език).

³ Св. Иван, велики Рилски чудотворец и неговият манастир, София, стр. 130—132 (в превод на български език).

⁴ Рилският манастир и Русия в XVI и XVII веках, София, 1946, стр. 67, 70—72—74.

⁵ Рилският светец и неговата обител, София, 1947, стр. 317—318, 322—324, 417, забел. 489.

⁶ Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., София, 1953, стр. 37, 38, 39 (откъслечи от посланието в превод на български).

мнѣханаюу. ѿсѣровичюу. самодержцюу мѣсковскомуу н вѣсен | рѣсѣн владн-
 мырскомуу нѣвограскомуу. црѣюу. казанскомуу. црѣюу. астраханскомуу. црѣюу.
 сѣверско | моу. псковскомуу. смоленскомуу. н нѣшн мнѣгн зѣман. гпрѣюу. н
 вѣладатѣлю нже вѣ властн сардакы. | скѣа. ѿ горын на рѣцаема кнѣишака.
 црѣскаго занѣа. сѣпенна вѣбытѣль рѣла хрѣ стго н прѣпѣнаго ѿца на- | шего,
 иуанна поустиножитѣль ндеже мошн его цѣла н нетѣвѣнна. до дне блго-
 датю бжюу шючнвѣе. тое же вѣбытѣль. прѣнгоумень арсенѣа. н сѣпенно-
 ношн н дѣакшнн. н старцн н вѣсоуворѣ ѿ хѣ братѣа. велнко- | державномуу
 ты црѣвою. смѣренно метанѣе до лица зѣман сѣтварѣе. н манѣмъ га ба
 нашего іс а хѣ. н прѣтѣю его мтрѣ. сѣ прѣвны ѿце нашн иуанѣ рѣлскѣ.
 іако да дарюе ты гѣ бѣ вѣ трѣцн покланѣемъ. велнко- | державномуу црѣ-
 воу твоен црѣон маты. мнѣвогѣлѣнын жнѣво мнѣрѣ зравѣе н стѣло ѿдолѣнѣе
 сѣ побѣдою на вѣсѣ | соупротнѣнѣе соупостаты. еретнчскѣе а по мнѣвогѣлѣтно
 земнѣ црѣт[во]ванѣе] еже на нѣсѣ прѣно прѣвѣы- | вающн жнѣво. црѣ немое ѿ хѣ
 вѣа дарѣватнса. твоен црѣон матн нже бл [. . .] е полоучнтѣ желѣе амннѣ.
 таже нзѣвѣсно теорн велнкодѣтоннон твоен црѣон маты. поснаде мы ннш[ѣе]
 [мо]лѣвннкы. кѣ стѣлоу сѣлающемоу | ты црѣвою, оу велнкою москѣвою. архіман-
 дрѣта начѣлннка нашего манас[ѣнра] стѣфана сѣ братѣю. ерѣмона | хѣмъ сн-
 мѣюно. н дѣаконѣмъ дамаскннѣмъ. н ксѣларѣмъ іаковѣмъ. н ннколаѣе плѣменннко
 зарадан вѣнчннаго дарѣодрѣствѣа н матннѣю. іако нмѣелн есмы грамѣты рѣсѣ-
 вошн. данннн манасѣнрѣвнн. стг[о] ѿца рѣн[ѣ]ского. стѣон памѣты | ѿца велн-
 кого кнѣса нѣана васнлѣвнрѣа самодержѣца москѣв[ѣ]ского н вѣсен рѣсѣн.
 дрѣоу гѣа грамѣта ѿ црѣа вѣ- | анкогѣ кнѣса ѿсѣрѣа іѣановнча самодержѣца
 мѣсков[ѣ]скогѣ н вѣсен рѣсѣн. тнѣа на кннгы црѣкѣе. оутѣпошѣа | на рѣца
 доунавнн. гѣѣ радн нашн. ѿ сѣмѣ поснаде до твоен црѣон маты. гра-
 маты прѣежднѣе вѣрнн радн прѣвѣ | црѣто. до велнкон москѣвнн слаѣнаго
 ты црѣта пакы ннѣ манѣмъ твою црѣкою матѣ боудн матѣвѣ стѣмоу мана-
 стн | роу рѣл[ѣ]скомуу. іако н дѣ прѣрѣвѣдѣтелѣе. стѣе памѣты бѣлан твоен.
 црѣон маты манѣмъ прѣнажнѣо матнѣнѣе | прнзѣрн свон црѣкы прѣстѣлы анѣе.
 прѣстрѣн рѣоуку повошнн стѣмоу ѿцоу іѣанѣоу рѣн[ѣ]скогѣ н нзѣвѣрадоуе нншѣѣѣ

ВЕЛИКОЮ СТОГО МОНАСТЫРА НАШЕГО. В НАСНАІА ВЕЛИКОГО АГАРЕНСКАГО РѢДА
 ІАКО ВЪСН, СЦЕННІЕ САСОУДН. ІСТОКЕ ІЕРУСАІА. ВДЕЖИ ЦРКВЕНІЕ ВЪСН. ВЪ ЗАЛОГЪ
 ПОЛОЖИША. МЫ ВЪ СВОИ ННЦЕТИ И ПОУЖДЫ ВЕЛИКОИ НАСНАСТВО ВЪ РѢДА НЕ-
 ВЪРНАГО ВЪ ХА. ПЗРАДІТИ И ВЪКОУПТИ НЕ МОЖЕ ВЕЗ ШЕДРОИ РОУКИ ПОМОЩИ
 ТВОЕИ ЦРКОН МАТИ. СЛЪЗНЕ МАНМІ БА РАДН НМЪИ РЕВНОСТИ. ВЪ СТОЛЪПНОИ
 ДШН СВОИ ЦРКОН ПОМОШН. ВЪ СВОИ СЪКРОВНИИ БГОДАИИ ПРОМЫКАШЫ. ВЪ СЪ
 ІАЖЕ ВЪ БА ОУМЖАРАЕ ІАКО ДА НЕ ПРИДЕ КОНЧИНОЕ. ШНОУСТЕНІЕ И РАЗОРОЕНІЕ
 СТАА ШЕНТЕА И ТВОЕИ ЦРКОН МАТИ. БГОМАІЕ И ПОМЪНЪ БАГЧЪТВИ ЦЕН. И
 ВЕАНКЫ КНЪЗЪ МОСКОВСКИ. ПРАВДНТЕАІЕ ВАШН ЦРКЫ МАТИ. НЕВСОУДЪА ЗА
 ШО ГЪ БГЪ ПО СЕ ЗЕМНОУ ЦРГВИ ПОДАТЬ НЕИЗРЕННІ ВЪТНЫ БАГЪ ВЪ ЦРТВН
 СВОЕ НЕНЪМЪ НЖЕ ОКО НЕ ВНАДЪ И ОУХОИ НЕ СЛЫША, И НА СРЦЕ ЧАІСОУ НЕ ВЪ-
 ЗЫДЕ ІАЖЕ ВЪ ОУГОТОВА АНЪВЪЩЕ ЕГО. ВЪ СЕ МАНТИ НЕПРЪСТАНО ДЛЪЖИИ БОУДЕ.
 И ВЪ ПОБЕДН ВЪСЪЕКОГО ВРАГА СОУПНСТАТА ПЪ НОСЪ ТВОЕИ ЦРКОН МАТИ НЖЕ
 ХЕ ВЕ СПЪВЫ. ОУАВЧНТЫ МАТВАНІ ПУЧТЫА ВЦН. И СТОГО ШЦА НАШЕГО ІВАНА
 РНАСКОГО АМННЪ. НАЧЕРТАНО ВЪ МАКЕДОНИИ ВЪ ОБЫТЕАІ ПРІВНАГО ШЦА ІВАНА
 РНАСКОГО. ВЪ ЛЪ. 730. А ВЪ ВЪНАЗШЕНІА СНА БЖНА. ЛЪ. ДХІХ. ДЕКЕВРІА.
 7. ДНЬ:).

СТЫН ШЦЪ ІВАНЪ.

печат

РНАСКИИ.

Просительното послание на рилското манастирско братство до мос-
 ковския цар Михаил Феодорович Романов (избран за цар на Русия през
 1613 г.) е написано от името на проигумен Арсений, священноиците,
 диаconi, старци и целия „съборъ“ на Рилската обител. Обръщението от
 името на проигумена на манастира Арсений (а не и от главата на мана-
 стира, както е било прието в подобни случаи) се обяснява с това, че по-
 сланието в Москва е носел игуменът архимандрит Стефан, който е бил
 упълномощен да го връчи там по установения церемониал на Московския
 владетел.¹

1. То започва с традиционното с такъв род документи от онова време
 високопарно протоколно обръщение със споменаване на т. нар. „малък
 царски титул“ (с допуснати правописни грешки, напр. „Псковскому“ вм.
 Псковскому)².

¹ За посещенията на монаси-просители от православния Изток вж. А. Н. Муравьев,
 Сношения России с Востоком, I, СПб., 1858, стр. VI и сл. и особено Н. Ф. Каптерев,
 Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях, Серг. пос.,
 1914, стр. 105—118.

² Энциклопедический словарь, т. 37, СПб., 1903, стр. 812—813.

2. Споменатата в следващите редове (5) област „Сардакыская“ (точно *Сардакийская*) е Софийската духовна област — епархия, започнала да се именува така след разширяването си наскоро подир османското нахлуване в България. Най-ранно известно днес споменаване на „Велика Сардакия“ („прѣстоль святительства великыя Сардакы“) се среща в приписката към Драгалевското евангелие от 1469 г.¹ *Сардакия* и *Сардакийски град* е назована София и в житието на Николай Софийски от 1555 г., а също и в други ръкописи от XVI в. *Сардакия* е наречена София и в просителните грамоти на епископ Григорий Софийски от 1588 г. и на братството на Троицкия манастир близо до София от 1627 г.² Следователно писмото на рилци от 1627 г. с това название спазва отдавна възприета традиция.

3. Името *Книшава* (топоним) като название на част от планинския масив Рила (Рыла) е известно в най-старото „народно“ (апокрифно) житие на Иван Рилски от XII в.: „и пондоша въ планина, имене Книшава“ (в епизода на посещението на Рилската планина на българския цар Петър)³. Среща се то и в житието на светеца от Евтимий Търновски от XIV в. „Абѣ же на другъ възхвѣдъ гуръ высокъж, аже Книшавъ обвисшиж ѿ кръстнѣн тѣ званѣ“ (в същия епизод)⁴. Също и в житието на Йоаким Осоговски (в препис от XVI—XVII в.). Така се е наричал в древността един от върховете или дяловете на Рила⁵. Види се така се наричала Рила от околните жители и от рилските братя и в XVII в. Не е изключено обаче, в текста на посланието това наименование да е проникнало под въздействието на житийната традиция, отдавна вкоренила се в Рилския манастир и добре позната на съставителя на посланието — манастирски граматик. Етимологията на този топоним все още остава неизяснена напълно, възможно е той да е тракийски⁶.

4. Споменатият на два пъти в посланието „проигумень Арсенѣ“ (8) по всяка вероятност е наместник и първо лице след игумена, негов предшественик в игуменството (гр. *προηγούμενος*).

5. *Старци* (8), срв. гр. *πρεσβύτερος*, са членове на манастирския събор, почетни и уважавани монаси, обикновено по-възрастни.

6. *Соуборъ* (8), гр. *συνεδος*, манастирски съвет от най-уважавани и възрастни иноци, възглавяван от игумена, избирани от манастирското братство.

7. (*Смѣренно*) *метанѣ* (9) — от новогр. *μετάνοια*, буквално 'покаяние', 'разкаяние', придружавано от земни поклони. В посланието — „до лица

¹ Ю. Трифонов, Велика Търновия, Велика Сардакия и Велика Европа, Известия на Истор. др-во в София, кн. V, София, 1922, стр. 90, също А. Иширков, Град София през XVII в., София, 1912, стр. 11, 12.

² А. Н. Муравьев, цит. съч., ч. I, стр. 185—186, и ч. II, стр. 44.

³ Й. Иванов, Жития на св. Иван Рилски, Годишник на Софийския университет, Историко-филолог. факултет, кн. XXXII, 13, София, 1936, стр. 35.

⁴ Пак там, стр. 67, XII.

⁵ Вж. по-подробно П. Делирадев, Рила, популярен очерк, София, 1928, т. I, стр. 13—15.

⁶ I. Duridanov, Thracisch-dakische Studien, I, Linguistique Balkanique, XIII, 2, 1969, стр. 40—41.

земли“ — калка на гр. *πρόσωπον τῆς γῆς*. Изразът „лице земя“ е известен още в най-стари славянски глаголически и кирилски евангелски текстове — Зографско, Асеманово, Остромирово и др.¹ Славянското *метаніе* фонетично се асоциираше с църковнослав. *метати* 'хвърлям', за което наумявало и самото действие — хвърляне надолу, покланяне доземи.

8. *Соупостаты* (12), ед. ч. *соупостать*, стбълг. *сѣпостать* 'враг', 'противник', гр. *πόλεμος, αντίπαλος, ἑνεστικός*. Тази дума е получила широка употреба в старобългарската и църковнославянската лексика². Славянската ѝ форма се извежда предположително от праслав. **sq-po-statz*³ срв. *споставити* 'да постаня един срещу друг'.

9. „ѿ келаръ Іаково (16) *Келар* — монах, комуто били поверени грижите за снабдяване на братството с храна, облекло и т. н., едно от длъжностните лица в манастира — 'пищеничалник', Срв. *κελλάριος, κελλαριότης* 'амбарный', от *κελλάριον* 'хамбар със съестни продукти и домакински неща и вещи'.⁴ Като лице, наглеждащо вътрешното стопанисване на манастира, манастирски представител пред светската власт, пазител на доходите му и съдебен ходатай, келарът винаги се включвал в състава на манастирски делегации, изпращани за милостиня в Москва⁵. В Москва на келарите от монашеските пратеничества от Изток се отпускат подобавач на сана им „поденный корм“ ('всекидневна храна')⁶. В Рилското послание името на келара е поставено на второ място след игумена, подир диакона Дамаскин.

10. „И Николаѣ племеник(о) — (16). Като „племенници“ на монаси, законно упълномощени от съответен манастир, заедно с манастирски пратеничества, изпращани за Московия, пристигали в Москва търговци, които използвали там привилегиите, давани на монашески делегации от Близкия Изток⁷.

11. „Граматы роусоволи“ (sic, 17) — очевидно изопачено предаване на гръцката дума *χρυσόβουλον*, църковнослав. *хрисовуль*. Гръцкото *χρυσόβουλον* е златопечатна царска (византийска) или патриаршеска грамота (със златен печат). Под израза „граматы роусоволи“ в просителното рилско послание вероятно се имат пред вид грамоти, дадени на манастира от царете Иван IV Грозни (около 1558 г.) и Феодор Иванович, негов син, имената на които са споменати по-долу (ред 18—19).

12. Цар Иван IV Грозни в посланието е иаречен погрешно баца („стѣ памѣты ѿца“) на Михаил Феодорович Романов (18). В действителност те са били от различни царуващи в Русия династии и Иван IV

¹ Słownik jazyka starosłowiańskiego, Praha, 1968, стр. 129.

² И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, СПб, 620—621.

³ M. Fasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Dritter Band, Heidelberg, 1958, стр. 47.

⁴ Е. Голубинский, История русской церкви, т. I. Вторая половина тома, Москва, 1881, стр. 579.

⁵ А. Н. Муравьев, Сношения России с Востоком, ч. I, стр. 295, 325, ч. II, стр. 153 и др.

⁶ Н. Ф. Каптерев, Характер отношений, стр. 111.

⁷ Н. Ф. Каптерев, цит. същ., стр. 113. Споменавания за „племенници“ се срещат много често в просителни послания на православни обители в християнския Изток.

е само един от предходниците на Михаил Феодорович на царския престол, отдалечен от него с един промеждутък от време от 29 години (1584—1613 г.).¹ Не е изключено, че в посланието думата „отец“ е употребена със значение на 'предък', 'праядо', 'прародител'.

13. „тѣхъ на кнѣгы цркѣ оутопша на рѣца доунавѣ(н) грѣ радн нашн“ (19—20). Погубването на споменаваните в просителното послание „кнѣгы цркѣ“ в река Дунав (вероятно при преминаване през него?) не може да бъде естествено потвърдено с каквито и да било исторически доказателства. Твърде допустимо е, че с тези думи манастирските братя са искали да оправдаят загубването на важните за тях царски грамоти, които очевидно манастирът наистина е притежавал, или пък са смятали да предразположат царя.

14. „на рѣца доунавѣ“ (20). Известен лингвистичен интерес представя формата *Доунавѣ*, като наименование на тази река, непознато в публикуваните досега исторически източници и обяснения на хидронима². Прочее *Доунавѣ* може да бъде изтъкувано и като форма с типичното за графиката на посланието удвояване на краесловното *и*: *Доунавѣ + и*. При това допусане тя не съдържа никаква особеност като съвсем редовна падежна форма от съществителното *Доунавѣ (Доунави)*.

15. „граматы проежднѣ“ (20) вероятно „проѣзжѣ“ (прежднѣ³) за свободно пътуване на монашески пратеничества от границата (Путиваль) до Москва и из Русия. Към посланието те се прилагали като доказателство за предишните връзки между манастира на Иван Рилски и Русия⁴.

16. Жалби за крайно бедственото положение на Рилската обител, изпаднала във „велика нищета“ от „наснама великого агартнѣскаго“ и принудена дори да заложи „сщениѣ сасоудн. крѣтѣ гѣвѣла вѣдѣжн цркѣнѣ вѣсн“ (23—25), е един вид формула в просителните грамоти на славянски и гръцки манастири от онова време⁵. Тя се среща и се повтаря в голям брой просителни послания, събрани в книгата на А. Н. Муравѣвъ „Сношения России с Востоком по делам церковным“⁶.

17. „агартнѣскаго рѣда“ (24). Стбѣлг. агартнннѣ (агарганинѣ), агартнѣ — житсли на Арабия, сарацини, потомци на Измаил, синя на биб-

¹ Михаил Феодорович Романов е бил избран за цар на 21 февруари 1613 г. от Земски събор. Той проявявал голяма щедрост към източните православни църкви. Вж. А. Н. Муравѣвъ, цит. съч., ч. II, стр. 14—16.

² В. Георгиевъ, *Дунай, Дунав, Dunăre*, *Studia linguistica in honorem Thadaei Lehr-Splawiński*, Warszawa, 1963, стр. 87—90; Български етимологичен речник. Съставили Вл. Георгиевъ, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, св. VI, София, 1968, стр. 446—447.

³ За „проеажне“ грамоти вж. по-подробно у Н. Ф. Каптерев, цит. съч., стр. 107.

⁴ Българският историк проф. И. Дуйчев е склонен да вижда в тези думи пресуе-личение, черпейки потвърждение за това свое впечатление от исторически данни за материалното положение на Рилския манастир в онова време, вж. Рилският светец, стр. 317—318.

⁵ Ч. I, стр. 169; ч. II, стр. 18, 52, 53, 70, 94, 96, 112, 132, 138, 140, 227, 250, 260 и др.

⁶ *Slovník jazyka staroslověnského*, I, стр. 12.

лейския праотец Авраам и робинята му Агар, от името на която те са получили такова наименование (срв. I Парал., гл. V, ст. 10, 20; Псал. 82, ст. 5, 7 и др.). Прилагателното агарѣвскій (от библ. гръцко *ἀγαρῆνός*, мн. ч. *ἀγαρῆνοι*) и съществителното агарѣне преминават от старобългарски в църковнославянски. Думите *агарѣвски*, *агарѣнец*, *агарѣнин* в епохата на осмавското владичество на Балканите придобиват широка употреба в българския език.¹ Като своеобразно клише с неодобрителен оттенък тези думи са типични за просителни грамоти на духовни лица и манастири от православния Изток през XVI—XVII в.

18. „*начертано ѿ Македонїи* (33). Македония е спомената в просителното послание на рилците като регионално название в значението ѝ на една от областите на тогавашна България (наравно с Тракия и др.). Със същото значение това наименование (като регионално) е продължавало да се употребява и в следващите столетия (например в „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски от 1762 г.), чак до XIX в. В областен смисъл е приведено това географско име (като част от България) и в „Общее землеописание вкратцѣ за сичката земля“ на самоковския уроженец Константин Фотинов (Смирна, 1843 г.). Тогавашните български градове К. Фотинов включва в три области: собствено България, Тракия и Македония². Аналогично значение влага в него и авторът на „Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго“ (стр. \bar{d}) Неофит Рилски, в „Предувѣдомленіе“ към което (датирано от 20 април 1860 г.) четем следното: „Отъ такѣва свѣти мѣста е едно и священный монастырь рылскій, който се намерува въ предѣлите Македонски въ великата рылска Пустыня . . . , и единъ е во всичката (разредка моя, Н. Д.) Болгарія“. А пък в началото на „Описанието“, говорейки за географското положение на манастира, Неофит го определя така: „Сей священный монастырь рылскій . . . , ако и во обще да се говори защо е въ Болгарія, по географическото обаче свое положеніе находится не въ Болгарія, но въ Македонія. Или по добръ да се определи нахождасе въ самитѣ синоры (предѣлы) гдѣто се отдѣлява Македонія отъ Тракія и отъ Болгарія . . .“³ Намирам, че по-нататъшни коментари са излишни . . .

19. Датата на написването на посланието в края на текста (34) според установения във Византия от векове обичай, преминал и у южните и източните славяни, е дадена от сътворението на света: $\bar{r}\bar{u}\bar{l}\bar{a}\bar{b}$ = 7136 г. Успоредно е посочена и годината от Рождество Христово: „ \bar{w} къпльщенїа сна вїа — $\bar{d}\bar{x}\bar{k}\bar{z}$ “ (= 1627) и дена — 7 декември (по стар стил). Годината от Р. Хр. 1627 е изчислена правилно: 7136 минус 5509, тъй като датата на написването на посланието се пада на 7 число от месец декември.⁴ Приетият в подобни случаи от църковнославянското лето-

¹ Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед на народните говори, т. I, София, 1951, стр. 56.

² Стр. 98.

³ Стр. 1.

⁴ Според византийската хронология от цифрата на годината на сътворението на света се изваждало числото 5509, ако датата се падала в пределите на последните четири месеца от годината. Срв. В. Н. Щепкин, Русская палеография, Москва, 1967, стр. 153.

броене индиктът (гр. *ἰνδικτος*) в посланието липсва, което обаче не прави изключение.

Такъв е в общи черти коментарът към отделни изрази и думи от посланието, изискващи обяснения. Що се отнася до маниера на изложението, то пък той е производно, изградено върху приетите в тогавашната манастирска и църковна дипломатика шаблони и образци, повлияни от византийския високопарен стил. На фона им обаче се очертават пасажки, засягащи конкретни факти и епизоди из живота на Рилската обител. Рилското послание е типичен за епохата си образец на просителна грамота, съставена в манастирска канцелария.

Представя интерес и езикът на посланието. Той е доста неправилен църковнославянски, в който обаче се чувствава начетеността и за познаването на съставителя с похватите и образци на просителните послания, изобилстващи с епитети, словосъчетания, образи и цитати от Священото Писание.

Грамматиката му изобилствува с груби грешки в съгласуване и употреба на падежни форми и окончания. Те са пряка последица от загубването на именната флексия в тогавашния български език, притъпило у писача живия усет за падежа, само отчасти поддържан от църковнославянската традиция. Тук могат да бъдат посочени случаи като: *ѡ истинней вѣре* вм. *вѣры* (2); *ѡ ѡнѡшѡ мнѡги зѣмли* вм. *мнѡгихъ земѣль* (5); *ѡ горы нарицаѣма кнѣшава* вм. *нарицаѣмой* (6); *мощѣи его цѣли ѡ нетлѣнна* вм. *цѣлы ѡ нетлѣнны* (7) и др.

Види се църковнославянската грамотност, въпреки извършването на богослужението на църковнославянски език, е била в упадък всред рило-манастирското братство.

В отделни черти на правописа изпъква сръбска редакция, господстваща тогава в писмения славянобългарски език, особено в западните области на България. За нейна сметка могат да бъдат отнесени такива особености като:

1. Липсата на смекчаване на окончанията (което прочее би могло да бъде подкрепено и от живия западнобългарски изговор: *ѡ прѣвѣшнаго* (1); *цѣроу* (3, 4, 5); *гнѣроу* (3); *кнѣзоу* (3); *кнѣза* (18, 19); *манѣстироу* (21—22) и др.

2. Удвояване на краесловната гласна: *вѣрѣи* (2,20) вм. *вѣры*; *ѡ горѣи* (6); *ѡваннаа* (7); *мощѣи* (7); *ѡлакоуѣи* (8); *рѣусвоуѣи* (17); *призѣи* (23); *простѣи* (23) и др.

От другите особености на графиката и ортографията на посланието отбелязваме:

1. Неправилна употреба и неразграничаване на буквите *ы* — *и* (като пряка последица от съвпадането им в българския език в един звук): *владимѣрскомоу* (4); *ѡбытель* (6); *ѡбытѣлы* (7—8, 33); *ты* (9,15);

мѣты (11, 14, 20, 28, 32); полбучитѣ (13); посладе (14, 20); монастыроу (21); рилского (33) и др.

2. Липса на йотация; православіа (2); занїа (6); сщѣнаа (6) арсенїа (8); стлосїающемоу (14); стаа (28) и др.

3. Липса на контракция: цркааго (6) и др.

4. Употреба на буквата ѣ вм. я: кнѣзоу (3); кнѣза (18, 19); поустиножитѣль (7); сотворѣе (9); начїлника (15); памѣтѣ (17, 22).

В лексиката на грамотата се срещат диалектни и просторечни форми и българизми като: соуборѣ (8), еромонах (15—16), до твоєи вм. твоей (20); извадити (26) и др. Във формата Московоу (15) може да се види отражение на турския изговор на тази дума — Moskova¹.

Такива са по-главните особености на формата, съдържанието и езика на просителното послание на Рилското братство от 1627 г., представлящо ценен исторически документ, свидетелстващ за трайни културно-политически връзки между покорена България и нейния могъществен северен покровител — Московска Русия през първата четвърт от XVII в.

¹ Д. А. Магазаник, Турецко-русский словарь, ОГИЗ, Москва, 1945, стр. 418.

Авторът изказва дълбока благодарност на ЦГДА в лицето на В. Романов и В. Н. Шумилов и на Централния държавен архив на НРБ за възможността да притежава фотокопието на посланието от 1627 г., а също и на др. X. Н. Кодов за ценните указания.

Ограниченият обем на статията за съжаление не позволи на автора да разшири размера на обяснителните бележки и да даде новобългарски превод на текста на Рилската грамота, както бе замислено от него по-рано.

...

СТЫНОЧЬИМЪ ПИЛСКИМЪ

„РУПСКИТЕ“ ОСОБНОСТИ В СЪРТСКИЯ ГОВОР

Стойко Стойков

I

I. Съртският говор принадлежи към голямата група мизийски говори в Североизточна България. Териториално той е много ограничен и сега обхваща само 13 села със старо население в Сърта (Съртовете) — високо плато между градовете Провадия и Шумен — : Марково (1880)¹, Петров дол (1889), Косово (1891), Неново (1892), Равна (1893), Черковна (1894), Кривня (1895), Снежина (1896), Градинарово (1921) и Комарево (1924) в Провадийско; Кюлевча (1874) и Овчарово (1877) в Шуменско и Каспичан (1870) в Новопазарско².

Въз основа на лични проучвания, правени в края на миналия век, Л. Милетич в своя труд „Das Ostbulgarische“ (Wien, 1903, кол. 65—66) обяви шуменския говор и по-специално съртския говор в него за най-добре запазен, т. е. за най-архаичен и най-типичен представител на мизийските говори³, които той смята за един говор и по членното окончание за мъжки род, един. число -o' го нарича o-диалект. Б. Цонев обаче категорично се противопостави на това схващане. Според него съртският говор, както и шуменският, е преселнически и е пренесен от южните български земи из областта на рупските говори, или най-малко е смесен с преселници от тези земи⁴. И като доказателство за това си твърдение той привежда около 90 фонетични, морфологични, акцентни и лексикални особености на съртския говор, които обявява за „рупски“ („рупцини“)⁵,

¹ Цифрата показва номера на селото в Българския диалектен атлас (БДА), т. II, София, 1966, част втора, стр. 149.

² Посоченият обсег на съртския говор е според данните на т. II от БДА. Приблизително същия обсег на говора дават Л. Милетич (Старото българско население в Североизточна България, София, 1902, стр. 58—59; Das Ostbulgarische, Wien, 1903, кол. 25) Б. Цонев (Сборник за нар. умотворения, кн. XX, 1904, стр. 243), Хр. Холмоуцев (БДА, т. II, ч. втора, стр. 16, кол. I) и др.

³ Срв. „На говора по съртските села съм обърнал повече внимание, защото... в същност той представя същинския шуменски говор“ (Източните български говори, Сборник за нар. умотворения, кн. XXI, 1905, стр. 85); „... някои фонетични и морфологични особености, които са били някога без съмнение общи, свойствени на цялото наречие, ... са успели да се спазят само в Шуменско, и то в говора на Съртските села“ (там, стр. 61).

⁴ Вж. Диалектни студии. I. Поправки и допълнения към Милетичевата книга Das Ostbulgarische, Сборник за нар. умотворения, кн. XX, 1904, стр. 31 [—История на българския език, т. III, София, 1937, стр. 227].

⁵ Терминът „рупски“ се дава в кавички, защото не отговаря на рупските говори, според сегашните ни познания за тази група говори. Тук той се употребява така, както с него си служи Б. Цонев в своите „Диалектни студии“ (Сборник за нар. умотворения, кн. XX, 1904).

т. е. за присъщи само за рупските говори¹. Л. Милетич в отговора си на възраженията на Б. Цонев отрече напълно рупския произход на всички „рупцини“ в съртския говор и остана твърдо на схващането си за изконния характер на този говор в Североизточна България².

При състоянието на българската диалектология в началото на ХХ век, когато сведенията за отделните източни говори и особено за териториалното разпространение на техните характерни черти бяха оскъдни, спорът за „рупските“ особености в съртския говор и за неговия произход не можеше да се реши окончателно. По тази причина дълго време той остана открит, макар че бе засяган от отделни автори и бяха изказвани предположения за автохтонния или преселническият характер на този говор, като се излизаше предимно от посочените от Б. Цонев лексикални „рупски“ особености³.

2. Качествено нови условия за разглеждане на „рупските“ особености в съртския говор се създадоха едва в последно време, след като бяха издадени първите два тома от Българския диалектен атлас, които обхващат говорите в източните български зъми на изток от 25 меридиан и след като бяха създадени богати диалектни лексикални архиви в Секцията за българска диалектология в Института за български език при Българската академия на науките и в Катедрата по български език във Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Климент Охридски“. Сега с методите на ареалната лингвистика има възможност да се установи точното териториално разпространение на по-голямата част от „рупските“ особености в съртския говор и конкретно да се посочат неговите връзки със съседните мизийски и балкански говори в Североизточна България и с рупските говори в Югоизточна България.

3. Данните от т. I и т. II на БДА вече на няколко пъти са използвани по различен начин за решаване на въпроса относно произхода на съртския говор и на „рупските“ особености в него.

Хр. Холиолчев в статията си „Населението на Североизточна България“ (БДА, т. II, част втора, стр. 16, кол. I) твърди, че според данните от т. II на БДА „някои от характерните за говора на съртските села особености наистина го свързват с южнобългарски рупски говор и правят доста правдоподобно твърдението на Б. Цонев за южнобългарския характер на това население“. Той обаче допуска и възможността „тези български преселници да са се смесили при настаняването си или по-късно с местно мизийско население, тъй като днешният съртски говор представлява любопитна смесица (разр. моя — С. Ст.) от мизийски и рупски говорни особености“.

Съветската българистка Е. В. Чешко в рецензията си за т. I на БДА (Советское славяноведение, № 6, 1968, стр. 102—103) изтъква че според данните от т. I и т. II на БДА съртският говор „представя от себе си не просто смес от мизийски и рупски особености, което би

¹ За Б. Цонев (Сборник за нар. умотворения, кн. XX, стр. 34—42) и Л. Милетич (там, кн. XXI, стр. 59, 89) рупски са говорите в Странджа, Тракия и Родопите. В последно време в тази група говори се включват всички югоизточни говори от ятовата граница до Черно море (вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, II изд., София 1968, стр. 82—84).

² Източните български говори, стр. 67, 70.

³ Вж. напр. Ст. Стойков, Днешното състояние на еркечкия говор, Известия на Института за бълг. език, кн. IV, 1956, стр. 335.

могло да бъде обяснено със смесване на родопско и мизийско население... В този говор преобладават черти, които го обединяват със старите мизийски говори". И тя конкретно посочва ред рупски особености, които се срещат не само в съртския и шуменския говор, но са „общни за старите говори в източната и централната част на Североизточна България“.

Според Е. В. Чешко съртският говор съвсем не представя чуждо тяло сред заобикалящите го стари североизточни говори, а органически е свързан с тях. Всичко това ѝ дава основания да предположи, че „рупско-родопските черти в указаните говори представлят от себе си остатъци от изконна общност на североизточните и югоизточните говори“ (стр. 103).

Със съртския говор въз основа на данните от т. I и т. II на БДА се занимават и съветските българистки Г. П. Клепикова и Т. В. Попова. В статията си „О значении данных лингвистической географии для решения некоторых вопросов истории болгарского языка“ (Вопросы языкознания, 1968, кн. 6, стр. 98—103) те разглеждат доста подробно и въпроса за произхода на този говор. Като анализират всички изоглоси, характерни за шуменския говор, в който включват и съртския, те идват до извода, че този говор е стар, изконен, както това твърди и Л. Милетич. А за рупските особености в него допускат две възможности: 1) че са по-нови и представлят „следи от езика на преселници от Тракия“ или 2) че са стари, изконни „остатъци от минала общност на всички източни говори, която е била нарушена от по-нови иновации“ (стр. 103).

Различните изводи, до които достигат Хр. Холиолчев, Е. В. Чешко и Г. П. Клепикова—Т. В. Попова относно характера на съртския говор и на „рупските“ особености в него въз основа на едни и същи данни от т. I и т. II на БДА, показват, че проблемите все още са открити. Това обстоятелство дава основания те да бъдат разгледани още един път, и то колкото се може по-подробно и по-изчерпателно, като се използват не само публикуваните карти от БДА, но и непубликуваните (архивните)¹, а така също и материали от диалектните лексикални архиви.

II

4. В БДА и в диалектните лексикални архиви има данни за териториалното разпространение на по-голямата и на най-съществената част (около 70) от посочените от Б. Цонев около 90 фонетични, морфологични, акцентни и лексикални „рупски“ особености² на съртския говор. Това обстоятелство позволява да се установи за кои рупски говори са характерни тези особености, как са застъпени в съртския говор и в кои други източни, особено североизточни говори се срещат.

При разглеждане на „рупските“ особености, за териториалното разпространение на които има данни, се вижда, че не всички се срещат в

¹ Списък на тези карти вж. в БДА, т. I, част втора, стр. 183—196; т. II, част втора, стр. 143—146.

² Даденото от Б. Цонев разпределение на „рупските“ особености на фонетични, морфологични, акцентни и лексикални не е напълно последователно, защото между фонетичните особености има и морфологични, между лексикалните особености има фонетични и морфологични и пр. Тази непоследователност тук е отстранена. Словообразователните „рупски“ особености, които Б. Цонев не дава в отделна група, тук са заедно с лексикалните.

съртския говор и че дори някои не се срещат в самите рупски говори. С оглед на това „рупските“ особености са четири основни вида: 1) особености, които се срещат в съртския говор; 2) особености, които не се срещат в съртския говор; 3) особености, които не се срещат в рупските говори; и 4) особености, които не се срещат в съртския говор и в рупските говори.

1. „РУПСКИ“ ОСОБЕНОСТИ, КОИТО СЕ СРЕЩАТ В СЪРТСКИЯ ГОВОР

Б. „Рупските“ особености, които се срещат в съртския говор, са най-много — 28. По своя териториален обхват те са 2 основни групи: 1) особености, които се срещат само в съртския говор, и 2) особености, които се срещат в съртския говор и в други съседни и по-далечни говори.

„Рупските“ особености, които се срещат в съртския говор и в съседни и по-далечни говори, от своя страна са 2 подгрупи: а) особености, които се срещат в целия съртски говор, и б) особености, които се срещат само в част от съртския говор.

Б. „Рупските“ особености, които се срещат само в съртския говор, са много малко — 4: 2 фонетични и 2 морфологични.

6.1. Фонетичните особености са:

1. Гласна [о] като застъпник на стб. ъ в наставката -ок: *пѣток, мѡмок*. При съществителни и прилагателни (*пѣток, сладок* — арх. к. 270/ арх. к. 246¹) тази гласна се среща във всички села, но наред с нея се среща и гласна [ъ] (*пѣтък, сладък*). При местоименията (*какѡф, такѡф* — к. 2/ арх. к. 11) гласната [о] е доста ограничена и се среща в 1 село (1924) изцяло, в 7 села (1870, 1880, 1891 — 1893, 1895, 1896) наред с гласна [ъ] (*какъф, такъф*), а липсва в 4 села (1874, 1877, 1889, 1921). Гласна [о] при съществителни и прилагателни има и в шуменския говор.

2. Гласна [е] като застъпник на стб. ъ в прилагателното *дълга* — арх. к. 219/к. 11. Тази гласна се среща само в 2 села (1874, 1877), а във всички останали села има гласна [ъ] (*дълъга*)².

6.2. Морфологичните особености са:

1. Лично местоимение за 3 лице, един. число, среден род и 'го' — арх. к. 131³. Тази форма се среща само в 4 села (1870, 1874, 1877, 1889), а във всички останали тя е *го*.

2. Окончание -и за множ. число на минали деятелни причастия: *могли, дошли* — арх. к. 134/ к. 183. Формите с окончание -и под ударение (*билй*) са много ограничени и се срещат в 2 села (1892, 1895). В други 2 села (1870, 1874) има окончание -е под ударение (*билѐ*), а в останалите 9 села окончанието е без ударение.

7. „Рупските“ особености, които се срещат в целия съртски говор и в съседни мизийски, балкански и други източни говори, са доста — 13:6 фонетични, 3 акцентни и 4 лексикални.

7.1. Фонетичните особености са:

¹ Първата цифра показва номера на картата в т. II на БДА, а втората — номера на картата в т. I.

² За тази особеност няма данни за 3 села: 1892, 1893, 1894.

³ Когато се посочва само една карта, тя е от т. II на БДА.

1. Гласна [ɛ] като застъпник на стб. ъ под ударение пред мека срещка: *дѣте*, *бѣли*, *недѣла* — к. 14/к. 18. Тази гласна се среща още в част от мизийските говори и в балканския еркечки говор.

2. Гласна [o] в съществителното *чол* 'чул'. Тази форма се среща в Преславско, Силистренско, Варненско, Тренненско, Габровско, Ямболско, Сливенско и Крумовградско.

3. Наличие на меки съгласни в края и средата на дума: съгласна [л'] — *сол'* (к. 54/к. 43), *тел'* (арх. к. 206/арх. к. 149); съгласна [н'] — *ден'* (к. 55/к. 44), *кон'* (к. 56/к. 45), *т'ут'ун'* (арх. к. 207); съгласна [р'] в *офчър'* (к. 58/к. 47), *пазър'* и *дѣвер'* (арх. к. 208); съгласна [т'] — *пет'*, *оцѣт'* (арх. к. 209/к. 49); съгласна [д'] — *вдд'а* (к. 123/арх. к. 65), *вдд'ат* (к. 125/92). Трябва да се отбележи, че има случаи и с ограничени меки съгласни в края на думата, напр. [т'] в *пѣт'* (к. 60/к. 49) преобладава, но в 2 села (1874, 1877) съгласната е твърда (*пѣт*); съгласна [н'] в *огън'* (к. 57) също преобладава, но в 3 села (1870, 1874, 1877) крайната съгласна е твърда (*огън*). По-ограничена е съгласната [к'], която в *език'* (к. 61/к. 50) се среща в 8 села (1870, 1880, 1891, 1892, 1895, 1896, 1921, 1924), а в *ечемик'* (к. 62) — в 5 села (1870, 1880, 1880, 1892, 1921, 1924). Меки съгласни в края и в средата на думата се срещат в мизийските говори и в източната част на останалите източни говори.

4. Съгласна [ч] в съществителното *чукман* 'сукмав'. Тази форма се среща в Провадийско, Преславско, Варненско, Силистренско, Горнооряховско, Севлиево, Габровско, Сливенско, Ямболско, Елховско, Малкотърновско и Лозенградско.

5. Съгласна [з] в *чүзди* 'чужди' — арх. к. 115/арх. к. 69. Тази форма се среща в повечето източни говори.

6. Форма с метатеза *бръшиѣл* 'бръшлян'. Тя се среща в Провадийско, Русенско, Великотърновско, Бургаско, Смолянско.

7.2. Акцентните особености са:

1. Двусрични съществителни от среден род с ударение върху корена: *хлѣпе*, *мѣмче*, *гнѣздо*, *дѣте*, *с'ѣно*. Формите *мѣмче* (к. 132) и *с'ѣно* (к. 135/к. 117) се срещат в по-голямата част от мизийските говори, а формата *дѣте* (арх. к. 287) е обща за почти всички говори в Североизточна България.

2. Форми за множ. число на едносрични съществителни от мъжки род с ударение върху корена: *градове*, *ледове*, *кумове*. Форми *вдлове* (к. 138/к. 98), *градове* (арх. к. 295), *кл'учове*, *ножове* (арх. к. 272) се срещат в източната част на източните говори.

3. Форми за множ. число на двусрични съществителни от женски род с ударение върху корена: *сълзи*, *офци*, *жѣни*. Формите *бръди*, *глави* (к. 141/к. 100), *офци* (к. 143/к. 103), *жѣни*, *мѣми* (к. 142/к. 101) се срещат също в източната част на източните говори.

7.3. Лексикалните особености са:

канѣска 'покана' — Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Търговишко, Новозагорско, Асеновградско.

свещѣилник 'свещник' — Шуменско, Търговишко, Варненско, Ямболско, Елховско.

¹ Рупските особености, при които не са посочени карти, са по данни от диалектоложките лексикални архиви. При тях поради липса на място се дават само районите (бившите околии).

стракина 'паница' — Новопазарско, Шуменско, Преславско, Търговищко, Гоцеделчевско.

кутри 'кой' — Провадийско, Асеновградско, Смолянско, Девинско, Златоградско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Димотишко.

8. „Рупските“ особености, които се срещат само в част от съртския говор и в съседни мизийски, балкански и други източни говори, също са доста — 11: 4 фонетични, 5 морфологични, 1 акцентна и 1 лексикална.

8.1. Фонетичните особености са:

1. Гласна [а] с предходна мека съгласна като застъпник на стб. в под ударение в края на глаголи и наречия: *б'а, добр'а* — к. 21/к. 27, к. 18/к. 21. В аористните форми за 2 и 3 лице, един. число окончанието *-а* (*жив'а*) преобладава, а окончанието *-е* (*жив'е*) се среща само в 3 села (1870, 1874, 1877). В наречията окончанието *-а* (*добр'а*) е много ограничено и се среща само в 2 села (1889, 1924), а във всички останали села то е *-е* (*добр'е*). В тези форми гласна 'а' се среща в повечето мизийски и балкански говори.

2. Гласна [ѐ] или [ъ] и предходна мека съгласна като застъпник на гласна [е] в неударено положение — к. 47/к. 16. Гласна [ѐ] (*б'ол'ѐн*) се среща в 7 села (1870, 1877¹, 1892—1894, 1896, 1921), гласна [ъ] (*б'ол'ън*) в 2 села (1880, 1891), гласна [и] (*б'ол'ин*) в 3 села (1870, 1889, 1924) и гласна [ѐ] (*б'ол'ѐн*) в 1 село (1895). Гласни [ѐ] и [ъ] се срещат в повечето мизийски и балкански говори.

3. Гласна [ы] в селата Кривня (1895) и Равна (1893) — арх. к. 128/арх. к. 18. Тази гласна в личното местоимение за 2 лице, един. число *ты* се среща в селата Кривня (1895) и Петров дол (1889), а в с. Равна (1893), както и във всички останали села, има гласна [и] (*ти*).

4. Липса на съгласна [s]. В съществителното „явезда“ (к. 78/к. 54) преобладава съгласна [з] (*завезда*), а само в 4 села (1870, 1893, 1889, 1894) има съгласна [s] (*савезда*). Приблизително също е съотношението и при прилагателното „заден“ (к. 79/к. 55) в повечето села има съгласна [з] (*заден*), а само в 3 села (1870, 1892, 1889) съгласната е [s] (*саден*). При формата „сълзи“ (к. 80/к. 56) съгласна [з] (*сълзи*) има само в 3 села (1874, 1880, 1891) и във всички останали — съгласна [s] (*сълси*). А при глагола „бързам“ (к. 81/к. 57) съгласна [з] (*бързам*) има само в 1 село (1895) и във всички останали — съгласна [s] (*бърсам*). Съгласна [s] липсва в по-голямата част от мизийските и балканските говори.

8.2. Морфологичните особености са:

1. Окончание *-а* под ударение при съществителни от женски род: *вода, метла, душа* — арх. к. 82/к. 137. Това окончание (*вода, глава*) е много ограничено и се среща в 3 села (1889, 1895, 1924), а във всички останали села има окончание *-ъ* (*водъ, главъ*), както и в по-голямата част от североизточните говори.

2. Кратки форми на личното местоимение за 1 и 2 лице, множ. число, вин. падеж *на, ва* — к. 180/арх. к. 110. Форма за 1 лице *нъ* 'ни' се среща само в 4 села (1870, 1889, 1895, 1924), а във всички останали села тя е *ни*. Форма *нъ* се среща и в повечето мизийски и балкански говори.

¹ В тези две села се среща и гласна [и] (*бол'ин*).

3. Лично местоимение за 3 лице, множ. число, имен. падеж *те*, *тий* — к. 182/арх. к. 53. Формата *тий 'те'* преобладава в говора и само в 4 села (1880, 1891, 1896, 1921) има форма *те*. Формата *тий* се среща в източната част на източните говори.

4. Аористно окончание с гласна [я, ъ]: *плѣтъх* — к. 192/к. 180. Тази гласна в аористното окончание (*мѣтах*, *пѣках*) е доста ограничена и се среща само в 4 села (1870, 1892—1894), а във всички останали села има гласна [о] (*мѣтох*, *пѣкох*, *донѣсох*). Гласна [а] в това окончание е характерна за източната част на източните говори.

5. Минали страдателни причастия *пѣкън* 'печен', *рас'акън*, *затѣкън* — к. 103/к. 93. Формата *пѣкън* е много ограничена и се среща само в 4 села (1892, 1894, 1921, 1924), а във всички останали села има форма *пѣчен*. В известна част от мизийските говори също има форма *пѣкън*.

8.3. Акцентната особеност е двусричното съществително от среден род с ударение върху корена: *сърце* — арх. к. 120/к. 119. Тази форма е много ограничена и се среща само в 4 села (1889, 1896, 1921, 1924), а във всички останали села тя е с ударение върху окончанието (*сърцѣ*). Формата *сърце* се среща и в други мизийски говори.

8.4. Лексикалната особеност е лексемата *лети* 'вали' — к. 285/к. 272. Тя се среща във всички села с изключение на едно (1893) и е присъща и на шуменския говор.

II. „РУПСКИ“ ОСОБЕНОСТИ, КОИТО НЕ СЕ СРЕЩАТ В СЪРТСКИЯ ГОВОР

9. „Рупските“ особености, които не се срещат в съртския говор, са 16 — 6 фонетични, 3 морфологични, 3 акцентни и 4 лексикални.

9.1. Фонетичните особености са:

1. Гласна [а] и предходна мека съгласна като застъпник на стб. ъ под ударение в числителното *два*. В съртския и шуменския говор формата е с гласна [ѣ]: *двѣ* — к. 19/к. 20.

2. Гласна [е] в глагола *нема*. В североизточните говори формата е с гласна [а] и предходна мека съгласна: *н'ама* — к. 20/к. 26.

3. Гласна [ъ] в съществителното *нош* 'нощ'. В източните говори, без рупските, формата е с гласна [о]: *нош* — арх. к. 3/к. 81.

4. Съгласна [х] в края на дума и в средата между гласни. Вместо нея в тези позиции има съгласна [в]: *см'ав* 'смях', *глув* 'глух', *страв* 'страх' (к. 91, к. 92, арх. к. 205/арх. к. 62, арх. к. 193), *т'ав* 'тях' (к. 93/к. 167, арх. к. 27), *бер'ав* 'берих' (к. 94/к. 71), *глува* 'глуха', *кужувар* 'кожухар' (арх. к. 226/к. 67, 69).

5. Съгласна [г] в глаголните форми *фл'ага* 'вляза', *изл'ага* 'изляза'. В повечето североизточни говори тези форми са със съгласна [з]: *вл'азъл* — к. 102, арх. к. 133/к. 182.

6. Лица на съгласна [д]. Тази съгласна е широко разпространена в източните говори, без рупските: *цон* (к. 82/к. 58) *цумѣрки* (арх. к. 193/к. 216), *тѣнцѣра* (арх. к. 276), *патлициан* (арх. к. 317/к. 58), *манца* (арх. к. 318), *цел'азо* (к. 83/арх. к. 29).

9.2. Морфологичните особености са:

1. Форми за множ. число *рѣки*. В източните говори, без рупските формата е *рѣцѣ*, а в отделни села се среща и форма *рѣце* — арх. к. 246/арх. к. 255/к. 102, 151.

2. Частици за бъдеще време *са, за и к'е*. В по-голямата част от източните говори има само частица *ше* — арх. к. 319/к. 179.

3. Лично местоимение за 1 лице, един. число, имен. падеж *ѝас* или *ѝес* дори *ѝа*, в селата Мехмечкьой [Росен] и Алагюн [Пъстрово]. Б. Цонев по недоглеждане приписва тази „рупска“ особеност на съртския говор, защото посочените села са в Южна България (вж. Lj. Miletič, *Das Ostbulgarische*, кол. 33). В източните говори, без рупските, местоимението е само *ас* — арх. к. 33/к. 160.

9.3. Акцентните особености са:

1. Форми за множ. число на съществителни от среден род с ударение върху корена: *дърва, очи*. В източните говори преобладават формите с ударение върху окончанието: *дърва̀* (к. 247), *очѝ* (арх. к. 253/к. 104).

2. Аористни форми с ударение върху окончанието: *носѝх*: В източните говори широко са разпространени формите с ударение върху корена: *носѝх, ходѝх* — арх. к. 124/к. 127.

3. Форми за заповедно наклонение, 2 лице, един. число с ударение върху началната срѝчка: *ѝди, ѝа̀прави*. Във всички източни говори, с изключение на рупските, тези форми са с ударение върху окончанието: *берѝ, носѝ* (арх. к. 26/к. 128), *наберѝ, запалѝ* (арх. к. 27/к. 130).

9.4. Лексикална особеност е лексемата *нога* 'крак'. Във всички източни говори, без рупските, тази лексема е *крак* — арх. к. 259/к. 241.

9.5. Към лексикалните „рупски“ особености, които не се срещат в съртския говор, се отнасят и следните лексеми:

батинѝя 'кума' — Разложко.

кѝпиле 'момче' — Котелско, Асеновградско, Смолянско, Златоградско, Ардинско, Гоцеделчевско.

зам да 'за да' — Габровско, Казанлъшко, Чирпанско, Пловдивско, Асеновградско, Смолянско, Девинско, Златоградско.

III. „РУПСКИ“ ОСОБЕНОСТИ, КОИТО НЕ СЕ СРЕЩАТ В РУПСКИТЕ ГОВОРИ

10. „Рупските“ особености, които не се срещат в рупските говори, а ги има в съртския говор, в същност не са рупски. Те са на брой сравнително доста — 24: 2 фонетични, 2 морфологични и 20 лексикални.

10.1. Фонетичните особености са:

1. Мека съгласна [л'] пред твърда съгласна: *бъл'вам, бул'ка, тѝл'кос, печѝл'ба* — к. 63/арх. к. 56. В 10 села има мека съгласна [л'] (*бул'ка, бѝл'на*), но тя е наред с твърда съгласна [л] (*булка, болна*), а в 3 села (1889, 1895, 1924) има само твърда съгласна. Такава твърда съгласна има и във всички рупски говори.

2. Съгласна [ц] в *цувѝл* 'чувал' — Провадийско, Шуменско, Търговишко, Варненско.

10.2. Морфологичните особености са:

1. Членно окончание под ударение *-о* при имена от мъжки род: *брегѝ, кракѝ* — к. 169/к. 152. Това окончание се среща във всички мизийски говори и в говора на загорците в Югоизточна България.

2. Окончание *-а* под ударение за 1 лице, един. число, сегашно време при глаголи от I и II спрежение: *река̀, метѝа̀* — к. 185/к. 173. Това окончание (*берѝа̀*) е много ограничено и се среща само в 2 села (1889, 1924), а във всички останали села има окончание *-ѝ* (*берѝѝ*).

10.3. Лексикалните особености са:

1. Особености, отбелязани само в мизийските говори:

- жерт* 'върлина' — Провадийско, Преславско, Силистренско.
комачка 'коматче' — Новопазарско, Шуменско, Варненско.
манйя 'много ситни възлища' — Шуменско, Белеенско.
гъна 'вдигна' — Новопазарско, Шуменско, Преславско.
как'е 'как' — Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Преславско.
толце 'толкова' — Поповско.
тогийзък 'тогава' — Шуменско.

2. Особености, отбелязани в говорите в Североизточна България:
зез'а 'кака' — Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Преславско, Котелско, Сливенско.

тит'у 'чичо' — Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Търговищко, Павликенско, Севлиево.

хатали 'дрехи, завивки' — Шуменско, Търговищко, Разградско, Поморийско.

вечерò 'вечерта' — Шуменско, Котелско.

евд 'ето' — Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Котелско.

четула 'работи' — Преславско, Котелско.

3. Особености, отбелязани изобщо в източните и дори в западни говори:

гуд'а 'сложа' — Провадийско, Шуменско, Преславско, Разградско, Русенско, Силистренско, Варненско, Белеенско, Свищовско, Горнооряховско, Великотърновско, Еленско, Тревненско, Котелско, Казанлъшко, Новопазарско, Айтоско, Ямболско, Малкотърновско.

фута 'престилка' — Североизточна и Югозападна България¹.

породи се 'роди се' — Провадийско, Преславско, Смолянско, Софийско, Самоковско, Кюстендилско, Демирхисарско, Сярско.

напреш 'напред', *отпреш* 'отпред' — Провадийско, Новопазарско, Асеновградско, Смолянско, Девинско, Велинградско, Хасковско, Ивайловградско, Самоковско, Станкедимитровско, Кюстендилско, Петричко, Гоцеделчевско, Сярско, Шипско.

али 'или' — Новопазарско, Шуменско, Асеновградско, Ломско, Софийско, Самоковско, Трънско, Кюстендилско, Прилепско, Охридско.

г'да 'уж' — Самоковско, Станкедимитровско, Шипско, Прилепско.

мо 'частица за обръщение към жена' — Новопазарско, Великотърновско, Казанлъшко, Сливенско, Михайловградско.

IV. „РУПСКИ“ ОСОБЕНОСТИ, КОИТО НЕ СЕ СРЕЩАТ В СЪРТСКИЯ ГОВОР И В РУПСКИТЕ ГОВОРИ

11. Има само една „рупска“ особеност, която не се среща в съртския говор и в рупските говори. Тя е фонетична — съгласна [ф] вместо [в] в наречното *фътр'а* 'вътре'. В източните говори преобладава формата със съгласна [в] (*вѣтре*), а само в някои балкански говори в Южна България се среща форма със съгласна [ф] (*фѣтре*) — арх. к. 162/арх. к. 147.

¹ Подробно за разпространението на тази лексема вж. Т. Бояджиев, Диалектни названия на някои части на облеклото, Език и литература, XXII, 1967, кн. 6, стр. 73—75.

12. Разгледаните „рупски“ особености в съртския говор, за териториалния обхват на които има данни, са 69 (20 фонетични, 12 морфологични, 7 акцентни и 30 лексикални) от обявените от Б. Цонев около 90 „рупици“. Следователно за сега няма по-пълни данни само за около 19 особености (3 фонетични, 6 морфологични, 3 акцентни и 7 лексикални)¹.

По-голямата част от „рупските“ особености с установено разпространение — 52 на брой — се срещат в съртския говор. Доста значителен е броят на особеностите — 16, които не се срещат в съртския говор (вж. т. 9). За едни от тях може да се допусне, че са изчезнали за време от около половин век, т. е. от началото на XX век, когато Б. Цонев прави своите проучвания, до днес. А за други трябва да се приеме, че се дължат на неточни данни, с които Б. Цонев е разполагал. Особено значителен е и броят на особеностите — 24, които изобщо не се срещат в рупските говори и които в същност не са рупици. В основната си част те са лексикални и трябва да се приеме, че се дължат на неточните сведения, с които на времето си е разполагал Б. Цонев.

13. Разгледаните особености на съртския говор и другите данни от т. II на БДА ясно показват, че съртският говор съвсем не е изолиран сред останалите мизийски и дори балкански говори в Североизточна България, а е здраво свързан с тях. От разгледаните 69 особености 4 се срещат изцяло или отчасти само в съртския говор, а 48 свързват целия говор или отделни негови части със съседните мизийски, балкански и по-далечни източни говори и дори със западни говори (вж. тук т. 6—8, 10).

14. Разгледаните „рупски“ особености дават възможност да се установи, че връзките на съртския говор с рупските говори съвсем не са такива, каквито ги представя Б. Цонев. Те са сравнително малко на брой и, което е особено важно, проявяват се в отделни, изолирани особености, които се срещат в различни тракийски и родопски говори, а не са присъщи само на един говор или на малка група говори. От този факт следва, че старите носители на съртския говор не могат да бъдат преселници от определена рупска област. Малкото особености в този говор, които се срещат и в рупски говори, но не са посочени от Б. Цонев, като окончание *-е* за мнж. число (*градинаре, ръкаве*, к. 163/к. 145, к. 164/к. 146), окончания на страдателни причастия *-т* (*жънет*, к. 201/к. 196) и *-н* (*биен, сѣпан*, арх. к. 157/к. 195), форми *камен* 'камък' (к. 195/к. 187) и *крѣмен* 'кремък' (арх. к. 136/188)², лексеми *л'ут* 'кисел' (арх. к. 157/к. 277), *летѣ* 'вали' (к. 285/к. 272), *кутри* 'кой' и др. по всяка вероятност са стари общи черти на мизийските и рупските говори, както това допускат и други автори, като напр. Е. В. Чешко.

¹ Между тези особености са: гласна [o] в наречията *еннош* 'веднѣж' и *зимѣс* 'зимѣс'; съгласна [x] на мястото на [ф] в началото на думи като *Х'улѣ* 'Филибе', *Х'ул'ул* 'Филип' и др.; окончание *-е* за мнж. число при имена от женски род: *къште, круше, наденѣце*; членно окончание *-те* при числителните *единайсетѣ, дванайсетѣ, двайсетѣ*; показателно местоимение *нда, нѣа* и *нѣа, нѣму* 'она, онзи'; падежна форма *другѣх*; заети от турски имена като *каф'а* 'кафе', *шии'а* 'шилѣ', *к'уи'а* 'кюше', *мижд'а* 'мюжде' и др.; местоименни форми *когу, кому* и *тогу, тому*; форми *живѣ, цѣтѣ*; *нда, нѣа* и др.;

² Вж. още Ст. Стойков, Към българското диалектно словообразуване (Словообразователни варианти на лексемите „камък“, „кремък“, „пламък“ и „ремък“), Български език, XVIII, 1968, кн. 4—5, стр. 258—368.

Трябва още да се изтъкне, че в съртския говор няма голям брой характерни рупски особености като гласна [e] в *тёмно* (арх. к. 68/к. 7), гласна [ъ] в *нъш 'нощ'* (арх. к. 3/к. 81), отменното ударение в имена от среден род като *око* (арх. к. 21/к. 114), *ухо* (арх. к. 22/к. 120) и в заповедно наклонение като *йди, плати* (арх. к. 26/к. 128), *запали, набери* (арх. к. 27/к. 130), форми *рък'и, нòг'и* (арх. к. 246/к. 151), местоимение *йа 'аз'* (арх. к. 33/к. 160), глаголна наставка *-овам (куповам, арх. к. 138/к. 197)*, итеративни глаголи като *испйцам* (арх. к. 139/к. 94), лексеми като *нога 'крак'* (арх. к. 259/к. 241), *лòхна 'зеле'* (арх. к. 57/к. 225), *ушники 'обици'* (арх. к. 251/к. 249), *блак 'сладък'* (к. 268, т. I), *немòй 'недей'* (арх. к. 49/к. 273), *рукам 'викам'* (к. 269, т. I), *врет 'всички'* (арх. к. 314/к. 267) и др.

15. Анализът на особеностите на съртския говор най-сетне показва, че той съвсем не е „любопитна смесица от мизийски и рупски особености“. Това е мизийски говор с ред индивидуални, характерни особености, които изоглоси отделят целия говор или отделни негови части от всички останали мизийски говори. Покрай разгледаните вече такива особености като гласна [o] в наставката *-ок (пёток, сладок)*, гласна [e] в *длёга*, гласна [ы] в *ты*, лично местоимение за 3 лице, среден род *и*, глагол *летй 'вали'* и др. (за тях вж. тук т. 6 и 7) могат да се посочат и ред други особености като предлог *в* (к. 290), форма за мн. число *раме 'рамена'* (к. 167), окончание *-и* след мека съгласна при съществителни от женски род като *глаонй 'главня', земй 'земя', чешмй 'чешма', дъштерй 'дъщеря'* (к. 115, 116, арх. к. 72), лексеми като *будйлка 'вилица'* (к. 217), *жёрка 'воденица', гълчъ 'говоря, приказвам'* (к. 282), *клийкам 'викам'* (арх. к. 256) и др.

АРХАИЧЕН ЯТОВ ИЗГОВОР В ОЩЕ ЕДИН СЕВЕРОЗАПАДЕН БЪЛГАРСКИ ГОВОР

Н. Йолов

Вече се приема от почти всички езиковеди, че старобългарската гласна ъ се е изговаряла като широко *ê* (*вѣра — вѣри*)¹. В повечето български говори този изговор не се е запазил, защото с *ê* са станали промени в две насоки: към гласна 'а със засилена мекост на предходната съгласна и към гласна е. Както е известно, в източните говори ъ под ударение и пред твърда сричка се е прегласило в 'а, а пред мека сричка и в безакцентна позиция — в е (в някои югоизточни говори ъ под ударение се е прегласило само в 'а или е запазило старинния си изговор като *ê*). В западните говори гласната ъ се е стеснила и прегласила в е при всички положения. Границата между двете групи говори е определена на времето от Л. Милетич и Б. Цонев. Интересно е обаче, че и двамата видни наши езиковеди не са забелязали една характерна особеност на много говори по протежение на ятовата граница в Северна България — запазен архаичен изговор на ъ като *ê*. Впрочем Б. Цонев отбелязва, че в някои западни говори (между които и говора на Старо село, Врачански окръг, за който ще стане дума по-нататък) съществува „източно“ произношение на ъ, но не му отделя специално внимание и не привежда примери².

Ятовият преглас е един от най-важните проблеми на българската историческа фонетика. Най-пълно осветление на това сложно явление направи Ст. Стойков, който разглежда прегласа на ъ (*ê*) във връзка с промените в цялата фонетична система на езика ни в неговия исторически развой. Има пред вид промените в мястото на ударението, изменението на корелацията твърдост — мекост при съгласните и появата на вокален синхармонизъм. Той разглежда ятовия преглас като чисто домашно явление, последица от комбинирано въздействие на няколко фактора вътре в самата фонетична система. По-точно — според Стойков — причините за прегласа $ê > 'а$, е се крият преди всичко „в характера на гласната *ê*, която като средна е относително неустойчива, особено в говори, в които е асиметрична, понеже няма гласна от задно положение

¹ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, 1963, стр. 105—108.

² Б. Цонев, История на българския език, т. I, 1940, стр. 323.

с такъв тембър. Фонологично гласната *ѐ* изобщо няма здраво място във вокалната система и причинява асиметрична аномалия, отстранявана по пътя на заместването и с гласна *'а* или гласна *е*¹.

От проблема за ятовия преглас напоследък най-голям интерес представя архаичният изговор на *ъ* като *ѐ*. До неотдавна се смяташе, че такъв изговор има само в родопските говори. В по-ново време някои автори публикуваха материали от така наречените междинни говори, с които по безспорен начин се доказва, че по ятовата граница и на север от Пазарджик в редица говори е запазен старинен, непрегласен изговор на стб. *ъ* под ударение като *ѐ* независимо от характера на следващата съгласна или еричка. М. Сл. Младенов, обобщавайки тези сведения, сочи 37 села с такъв изговор в бившите околии Никополска, Плевенска, Белослатинска, Луковитска, Врачанска, Ботевградска, Ихтиманска и Пазарджишка. Сам той дана убедителни доказателства за наличието на *ѐ* < *ъ* под ударение в селата Горно Вършило (Ихтиманско), Ветрен, Славовица и Церово (Пазарджишко): *лѐто, мѐсто, млѐко, мѐсим, намѐрил, видѐ, насѐче, седѐше* и др.²

Картата, която дава Младенов на междинните говори с архаичен изговор на *ъ*, обаче не е пълна, защото се откриват и други говори около ятовата граница с такъв изговор. Пълна представа за тези говори ще се получи едва след приключване на проучванията във връзка със съставяне на българския диалектен атлас.

В потвърждение на предположението, че тези говори не са достатъчно проучени и че представата за тяхната численост и компактност е непълна, са и сведенията, които изнасям за един западен говор в близост до ятовата граница, също със архаичен изговор на стб. *ъ*. Това е говорът на Старо село, Врачански окръг, от който досега няма публикувани материали. Произношението на *ъ* в староселския говор Б. Цонев неточно характеризира като източно. Такова необичайно произношение той обяснява с предположението, че жителите му са потомци на преселници от Източна България. Към подобно обяснение е склонен и Цветан Тодоров, който изказва предположение, че жителите на Старо село са потомци на преселници от Банат³.

И двете предположения не се подкрепят нито от исторически доказателства, нито от народното предание. От публикуваните напоследък турски документи стана известно, че Старо село е съществувало още в началото на XV в.⁴ Преселнически родове има, но те не са от източната говорна област, а от западната — от селата Кунино и Типченица (Врачанско), Карлуково и Дерманци (Луковитско), Бързина (Оряховско), Лъджене (Ботевградско), Грамада (Кулско) и гр. Тетово (Македония). Така че, що се отнася до изговора на стб. *ъ*, преселниците произхождат или от междинните говори, или от говори с типичен западен изговор. Тези преселници не са били много (към 9. IX. 1944 г. се наброяват

¹ Ст. Стойков, Ятовият преглас в български език, Български език, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 328—332.

² М. Сл. Младенов, Архаичен ятов изговор край ятовата граница, Славистичен сборник, 1963, стр. 299.

³ Цв. Тодоров, Северозападните български говори, СбНУ, кн. ХLI, 1936, стр. 20.

⁴ Извори за българската история, т. XIII, БАН, 1966, стр. 261.

45 домакинства от всичко около 300) и не са могли да повлияят върху езика на местното население. Напротив, те много скоро се изравнили по говор с местните жители и сега няма никакви различия. При това в изговора на стб. ъ има единство с околните говори в селата Царевец, Синьо бърдо, Роман, Долна Бешовица, Камено поле и др. В същност това е и най-сериозният аргумент против преселническата теория.

В говора на Старо село, който познавам добре, тъй като ми е роден, стб. ъ под ударение във всички положения се изговаря като *ѐ*, при което предходният съгласен звук е слабо омекчен и трябва да се характеризира като вариант на съответния твърд съгласен звук. Ето и някои примери:

а) в едносрични думи пред твърда съгласна: *лѐп, цѐр, цѐл, слѐп, смѐх, бѐл, снѐк, брѐк, грѐх* и др.

б) пред твърда сричка: *бѐло, мѐсто, млѐко, сѐно, вѐра, вѐроам, вѐтър, мѐра, мѐрка, нѐкои, облѐкох са, плѐва, прѐсна, свѐткам, смѐтам, невѐста, трѐбва, стрѐа, сѐнк'а* и др.

в) в крайна сричка пред съгласна: *видѐх, живѐх, примрѐх, изгорѐх, огладнѐх* и др.

г) в абсолютен край на дума: *видѐ, живѐ, изгорѐ, примрѐ, умрѐ, огладнѐ, добрѐ, кадѐ* и др.

д) пред мека сричка: *бѐли, вѐри, мѐстен, вѐтришта, мѐрки, прѐсни, пѐсен, невѐсти, нѐми, млѐчен, сѐки, сѐнки, цѐли, тѐсен, мѐсец, цвѐк'е, стрѐи, врѐме, видѐле, живѐле* и др.

е) пред шушкови съгласни: *прѐчка, млѐчна, рѐжа, забелѐжа, снѐжна, мрѐжа, грѐшка, срѐштам, нѐшто, смѐшно* и др.

ж) пред съгласна *й*: *живѐй, пѐй, смѐй са, огрѐй са, вѐйк'а, нѐдѐйа* и др.

В неударено положение има гласна *е*: *лѐп — лѐбар, млѐко — млѐкар, лѐк — лѐкарство, брѐк — брѐгъ, жилѐзо — жилѐзар* и др.

Частично се среща и старинен преглас *цѣ > ца, сѣ > са*, характерен за много западни говори: *цалувам, цалуфка, сакам*. Тоя преглас става независимо от ударението. По-често обаче в твквива звукосъчетания има гласна *ѐ*: *цѐда, цѐна са, цѐф, цѐпа, цѐл, цѐли, сѐно, сѐн'ак* и др.

От приведените примери се вижда, че в говора на Старо село, както и в останалите междинни говори по ятовата граница, гласна *ѐ* не се е поддала на комбинирани промени, каквито се наблюдават в другите говори. За занаяване старинния изговор на ъ решаващ фактор е било ударението.

Характерно явление в староселския говор е и прегласът на етимологичното *'а* под ударение в *ѐ* независимо от характера на следващата сричка: *полѐна — полѐни, опитомѐвам — омразѐвам са, нагорештѐвам, калѐвам, тѐга — тѐги, сѐпам, сѐпна*. Този преглас е доказателство за звуковата близост между стб. ъ (*ѐ*) и етимологичното *'а*. Вокалът *ѐ* под ударение е бил до толкова устойчив, че е изместил в много думи удареното етимологично *'а*.

Интересно е да се отбележи и това, че в неударено положение етимологично *a*, *'a* или *йа* се прегласят в *e*: *бешовиченин, рѳманченин* (но: *в рачанин*), *прѳсек, прѳсеци, йам* — *едѳш, йайца* — *еѳе, йат* — *едѳсам с а, заевлѳние, ерѳм, енѳа, пѳес* — *пѳеси, шѳек* и др.

В староселския говор гласната *ѳ* в някои случаи има известна дължина (квантитет), но тя не е първоначална, а вторична последица от изпадане на съгласната *x* или на контракция с друга гласна: *видѳх* — *видѳме, видѳте, видѳ* (мин. св. вр.); *пѳ, пѳш, пѳ, пѳме, пѳте, пѳт* (сег. вр.) *пѳх* — *пѳше, пѳхме, пѳхте, пѳха* (мин. несв. вр.) Такава вторична дължина има и при други гласни.

Архаичният изговор на стб. *ѳ* в междинните говори в Северна България, към които се отнася и говорът на Старо село, Врачански окръг, поставя важни проблеми пред нашата диалектология. Оказва се, че тези говори не са достатъчно проучени. По някои свои особености като преобладаващ твърд изговор на съгласните, наличието на сричкотворни р, л, ясен изговор на широките гласни а и е в неударено положение, ѳ вместо меко л', ударение и др. тези говори спадат към западната говорна област. По други свои особености като редукция на неударено о, гласни ѳ и е като застъпници на ж и а, образуване на формата за бъдеще време и др. те имат общи черти със североизточните говори. А по архаичния изговор на стб. *ѳ* като *ѳ* се свързват с родопските говори. Едно пълно изследване за разпространението на *ѳ* < *ѳ* ще даде по-пълна представа за диалектните различия между българските говори.

ЕКАВСКИ ГОВОРНИ ОГНИЩА В КРАЙНИЯ ЗАПАД НА ЮГОИЗТОЧНАТА БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТНА ОБЛАСТ

(ПРЕГЛАС $\tau > e$ НА ИЗТОК ОТ ЯТОВАТА ГРАНИЦА)

Йордан Н. Иванов

I

Известно е, че по промените, които са настъпили в гласежа на праславянската гласна \dot{z} , респ. със старобългарската гласна τ , общо взето, българските говори се делят на две основни групи: източни и западни.¹ При това се приема, че на изток от ятовата граница стб. гласна τ пази, общо взето, характера си на широка гласна, като в североизточната половина се е установило в ударени срички редуване $'a/e$, а в югоизточната е запазен в най-голяма мяра непроменен широкият характер на τ като \dot{z} . Само в редки случаи то се стеснява в e под влияние на следващата мека сричка или в безакцентно положение. Екавизмът, въпреки късното си възникване, е обхванал българската езикова територия на запад от ятовата граница с малки изключения.²

Въз основа на значителни лично събрани материали по методите на лингвистичната география (от говорите между долните течения на реките Струма и Места, отвъд сегашната българско-гръцка държавна граница³), в източната екавска област се очертават няколко екавски огнища с гласна $e < \tau$. Те са:

1. Говорът на група селища в Южните Родопи, нанизани като броещица в посока северозапад — югоизток в следния ред: *Дебрен, Ореше, Дюлен, Плетена, Сатова, Кочан, Ваклиново* (старо име Марулево), *Жижово, Црънча, Крибул (Карбул')*, *Бръщен* (Гоцеделчевско) и *Борен* (заличено от картата), *Тисово* (грц. *Μαυροχόφι*), *Расово* (грц. *Λεγιάν*⁴), *Драмско* (Гърция). Това екавско огнище ще назовем родопско.

В селата Дебрен, Ореше, Плетена, Кочан, Ваклиново, Жижово, Црънча, Крибул и Бръщен живее старо, единно по говор българско ислямично

¹ Вж. Ст. Стойков, Ятовият преглас в български език, *Български език*, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 313; *Българска диалектология*, София, 1968, второ издание, стр. 132—134.

² Говорът на селата Бобошица и Дреноване, Корчанско, и някои местни названия в Южна Македония.

³ Вж. приложената карта.

⁴ Новите гръцки имена са по *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15—16 Μαΐου 1928*, *Αθήναις* 1929 и В. Трайков, *Населените места в Тракия и Македония под гръцка власт*, София, 1946.

зирано население. В Сатовча — централно село в Гоцеделчевски Чеч — живеят българи мохамедани и българи християни, част от които са бежанци от Драмско.¹ Селата Борен, Тисово и Расово до 1923 год. са били населени с българомохамедани, но след това те споделят съдбата на останалото население на Драмски Чеч.² Сега селищата са безлюдни и лежат в жалки руини.

2. Говорът на група селища в Зияховско (Гърция): *Дервешен* (грц. *Δερβέσιανι*), *Карлийкьой* (грц. *Καρλίκιοι*), *Дряново* (грц. *Δράνοβο*), *Мъглен* (*Мъклен*, *Муклен* — заличено от картата)³, *Анастасия* (грц. *Αναστασία*), *Горна Нуска* (грц. *Ἄνω Λαφροῦδι*), *Долна Нуска* (грц. *Λαφροῦδι*), *Скрижово* (*Σχοτιά*), *Грачан* (грц. *Ἄγροχόριον*), *Алистатики* (грц. *Ἀλιστάκι*), *Мандилево* (грц. *Μανδηλίον*), *Тръстенница*, *Чреценница* (грц. *Κερωπηή*), *Драчово* (грц. *Δραχόβια*), *Ангюста* (грц. *Ἄγγιστα*), *Кюпкьой* (грц. *Κυώτι*), *Доксџобос* (грц. *Μόσχοβος*), *Витџица*, *Витџа* (грц. *Βιτάγια*), *Вџлища* (грц. *Βιτζίος*), *Мавротџнос* (грц. *Μαυροτόπος*), *Кормица* (грц. *Κορμίσα*), и в Драмско: *Голям Севидрик* (грц. *Μεγαλόκαραπος*), *Фотилово*, *Фотолџо* (грц. *Φωτολεῖβι*), *Бџница* (грц. *Συμβολή*). Това монолитно екавско огнище, може би неизвестно досега, ще назовем зияховско.

3. Говорът на група села в Сярското поле при завоя на Струма: *Старошево* (грц. *Σταροσόβι*), *Голяма махала* (грц. *Μεγαλόχωρι*), *Мръсна* (грц. *Γότσιον*), *Пурлџда* (грц. *Κουρλίνα*), *Манџар* (грц. *Μαντάρ*), *Бурсџук* (грц. *Μυρσοῦκι*)⁴, *Валовишко*. Това екавско огнище ще наречем струмско.

Само част от населението на с. Старошево е преселническо, дошло тук в края на XVIII или началото на XIX в. от с. Тренчови колиби, Струмишко, сир. от екавска говорна област. Останалите селища са били чифлигарски.

4. Една съвсем самотна и изолирана екавска (йекавска) разсейка в якавски район представя говорът на драмското село *Зърнево* (грц. *Κάτω Νευροκόπιον*)⁵.

II

Ето кратка лингвистична характеристика на изброените екавски огнища.

1. Типологично, общо взето, родопското екавско огнище се свързва с югоизточните български говори, като с отделни черти една част от селищата сочат родопска, а друга — гоцеделчевска (неврокопска) ориентация.

¹ За населението на с. Долен вж. Йор. Н. Иванов, За йеказизма в Гоцеделчевско, Български език, XVIII, 1968, кн. 1, стр. 47—48.

² След гръцко-турската война от 1920/1921 год. и според клаузите на Лозанския договор между двете страни от 1923 год. за размяна на малцинствени населення, това излямизирано българско население бе изселено в Източна Тракия (Одринско, Кешанско, Лозенградско и другаде). В същност замаяната стана не на национална, а на верска основа — християни за мохамедани. Интересен е фактът, че при официалното турско преброяване на населението от 20. X. 1935 г. част от това население (3881 души) посочва в графата „майчин език“ „бугарча“, сир. български, а друга част (18 325 души) — „помакча“, сир. помашки.

³ Дряново и Мъглен са се числили към Сярско.

⁴ Последните две села са заличени от картата.

⁵ Сега е средище на селата в Елес-Зърневската котловина.

Докато с най-важните си морфологични, лексикални и акцентни особености родопското екавско огнище е относително единно, то в областта на фонетиката се наблюдават известни различия.

а) В ударена позиция фонологическите отношения са следните: о-рефлекс на мястото на етимологически ж, ъ и отчасти на мястото на љ, ѝ (срв. *дУош*, *вУднка*, *мУош*, *какУдѳ*, *такУдѳ*, *ни йѳ* 'не е' *мѳгла*, *т'ѳвно*, *кУдшта*, *мумУѳта*, *гл'ѳдам* и др. (в селата Ореше, Крябул, Бореи, Тисово, Расово); ж, ъ > ѳ и ѝ, љ > е (срв. *рѳка*, *мѳка*, *какѳѳ*, *такѳѳ*, *вѳже*, *вѳгле*, *мѳшко*, *ѳрет*, *ден'*, *клет*, *глѳдам*, *градѳ*, *ѳдро* и др. в Дебрен, Плетена, Сатовча, Долен) и а — е (срв. *пат*, *дѳска*, *дѳш*, *мѳгла*, *забѳ*, *ѳдро*, *мѳко*, *лѳшта* и др.), но и о — д'ѳк (в Кочан, Ваклиново, Жижово, Црнча, Бръшен).

В неударена позиция на мястото на ж, ъ — а (срв. *дѳбѳ*, *рѳкота*, *лѳжѳвно*, *пѳтак* и др.) и е на мястото на ѝ, љ (срв. *йѳгѳне*, *тѳле*, *бѳлен*, *мѳсец*, *чѳшмѳта* и др.).

б) Последователно проведен преглас на 'а след палатални съгласни в е (срв. *ет* 'месна храна', стб. *ѳдѳ*), *жѳба*, *шѳрин*, *рубѳне* 'робиня' *герѳйне*, *грѳнчѳр* и др. (в Долен, Сатовча и отчасти в Плетена) и частичен в останалите села.

в) Важен за типологията на екавското огнище е и неудареният вокализъм. В неударена позиция принакът широка — тясна гласна в системата се подлага на частична неутрализация, така че тук няма средна лабиална неударена гласна о, при запазена опозиция е : и, което се наблюдава в различна мяра в отделните села. Гласната а в неударена позиция се подлага на частична редукция.

г) Силна лабиализация на гласна о в ударено положение без оглед на позицията и на произхода на гласната (срв. *Уѳснова*, *Уѳган'*, *Уѳса*, *Уѳсро*, *сУол'*, *кУон'*, *калѳбалУѳк*, *авдѳслУѳк*, *дУош*, *мУѳка*, *дУѳштере*, *кУѳшта*, *трУѳскѳт'*, *тУѳвно*, *данУѳ*, *кутрУѳ*, *межУѳ* 'седянка' и др.). В някои селища лабиализационният процес е отишъл докрай (срв. *пѳлна* < *пѳлна*, пряко *пУѳлна*; *бѳмба* < *бѳмба*, пряко *бУѳмба*; *зовѳт*, *нѳш* от *нош* пряко *нУош* — *нуш*¹ и др.).

д) Широко разпространена мекост на съгласните във всяко положение.

е) Първич. групи *ѳр*, *ѳл* (срв. *бѳрдо*, *бѳрдо*, *вѳртѳно*, *гармѳвица*, *тѳрча*, *тѳрча*, *кѳл'чѳк*, *тѳл'чѳник*, *кѳл'вун'*, *кѳл'вун'* и др.).

ж) Ударени членни форми *-ѳ*, *-ѳ* при съществителни имена от мъжки род (срв. *зѳбѳ*, *дѳбѳ*, *синѳ*, *нѳсѳ*, *гарбѳ*, *дѳлѳ*, *синѳ*, *пѳсѳкѳ*) и неударена *-ѳ* (срв. *нѳжа*, *кѳша*, *дѳвѳра*, *кѳн'ѳ* и др.).

з) Членни форми *-та*, *-то* за съществителни имена от женски и среден род, но край тях и *-на*, *-но* (срв. *брѳдѳвана*, *дѳтѳно*, *жѳнѳнѳна*, *сѳлоно* и др.) — у едни и същи информатори.

и) Отметнато ударение, вкл. и в повелителните форми.

к) Глаголно окончание *-сте* за 2 л. мн. ч. (срв. *рѳкѳсте*, *плѳшисте*, *дѳдѳсте*, *турѳсте* и др.) в с. Сатовча.

¹ Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на Софийския университет, Истор.-филолог. факултет, т. XXXII, 1936, стр. 32.

д) Наред с характерните за югоизточните говори думи интерес представят и такива като *партитъл* 'прозорец', *скемле* 'малко столче' (Тисово), *сингале* 'сливи-джанки', *диваци* 'картофи', *бул'деник* 'пита от царевично брашно', *прушале* 'миявам, гали', *гурдиал'ник* 'баница от тиква без кори', *капюстра* 'ряпа', *урувник* 'мярка за дължина' *партъл* 'багаж', *къркулиця* 'завой' и др.

м) Примери с ятов преглас ъ > е: *бегам, бел* (МИ *Бел камен*), *бела* (МИ *Белата ода* — Бръщен), *биреф, бирефме* (срв. *бирефме сингале ф* чешки — Сатовча), *благословевам, бреза, време, вера* (*нашта вера*), *видеф го, видет, (ни_йд видет)*, *голём, грешка, дрен* (МИ *На дрена* — Бръщен), *дети, дѣтишти* 'детски', *извартѣн* (МИ *Извартѣната скала* — Крибул), *изгорѣф, крекам, летно време, легам, мѣра, мѣсиц, млеко, нидѣла, нѣква, нѣкви, пѣсма* 'песен', *пубилѣф, пусѣф, пременѣвам са, прѣмена* 'облекло', *плѣна* 'пелена', *плѣни, река* (срв. *жѣба река ф река*, МИ *Реката* — Жижово, Плетена, Дебрен, Крибул, Туненска река — Бръщен, Платува река — Сатовча), *реки, рѣтко, рѣтко млеко, слѣпа баба* 'детска игра', *среда, укрѣпка* 'прът, с който се придържа задното кросно на домашния тъкачен стан', *умрѣф си ут стѣт', умрѣло* — субст. 'мъртвец' (срв. *откараха умрѣлото*), *цѣл, цѣло, цѣпка* 'процеп', *чулѣк, чулѣшито* 'човешко' и др.

2. Зиляховското екавско огнище има следните по-характерни черти:

а) Еров рефлекс на стб. гласни ж, ъ и е на мястото на ъ, а.

б) Частичен преглас на 'а след палатални съгласни, ограничен само в началото на думата (срв. *ѣре, ѣребѣца*), най-последователно прокаран в говора на селата Скрижово и Грачан.

в) Ограничена пълна редукция на неударените широки гласни, с най-големи възможности за гласна о.

г) Съгласна l пред задни гласни (срв. *глава, палар'* 'трапеза', *плѣнина слѣнце, мѣдо, клѣвам* и др.).

д) Групи *ѣр, ѣл* (срв. *пѣрс* 'прѣст', *пѣрс'* 'пясък, земя', *пѣрсте, вѣртену, бѣрдо, гѣрмѣвица, пѣлна; жѣлава, сѣлза* и др.).

е) Членна форма *-ѣт, -ѣт* при съществителни имена от мъжки род (срв. *дѣрѣт, чувѣкѣт, лѣбѣт, нусѣт, синѣт, кошѣт, нѣжѣт, мисѣрет, цѣрет, палѣрет, падѣрет, мѣвзѣрѣт, сѣнурѣт* и др.), но и *-ѣ, -а* в Голям Севидрик, Фотилово и Баница.

ж) Глаголно окончание *-а, -а* за първо лице ед. ч. сегашно време (*ѣра, бѣра, сѣд'а, нѣс'а*) и окончание *-м* за 1 л. мн. ч. (*ѣдим, бирѣм, пѣрем, сидѣм*); окончание *-ѣте* за 2 л. мн. ч. в повелително наклонение.

з) Отметнато ударение, вкл. и в повелителните форми.

и) Липса на съгласуване между съществително име от мъжки род и прилагателно (срв. *ѣдно чувѣк, ѣдно кѣн'*), но и *ѣдѣн кѣн'* (и др.) най-често в Алистратик, Фотилово и Голям Севидрик.

к) Примери с ятов преглас ъ > е: *бел, бела, бѣли, бѣла ода, бес, бѣсове, бѣсан, бирѣх, бирѣхме, брек* (МИ *Бел брѣк, Долни брѣк*), *вѣйка* 'клон', *вѣшка, вѣшки, ни_ѣ видѣт* 'не се вижда', *видѣ, врѣв'а, врѣва* 'шум', *голём, голѣмо, голѣми, грѣх, дѣдо, дѣдоф, звѣзда, заповѣда, изгорѣ, колѣно, клѣкам, лѣска* (МИ *Лѣската* — Клепушна), *лѣска са* 'святка се', *МИ Либѣхово* — Скрижово, *легам, мѣра* 'мярка', *нѣкой, нѣкога, нѣкаде*,

пѣсак (МИ Пѣсаците — Алистратик), прѣсек, прѣсеки, прѣсно млѣко
плѣва 'чиста плевела', прѣпор 'знаме', пѣна, рѣка, рѣки, рѣчка (МИ
Рѣчка гора — Грачан), распѣ, распѣх (срв. распѣха господ'а), рѣчки
'думи' — Кленушна, свет (срв. в израза свет като цвѣт 'разнообразне'),
сѣмка, сѣмки, сѣнка, сѣнки, сѣк мест. 'всеки' и 'сечище', сѣра (РечИ Сѣ-
ровица и Сѣрница в Сярското поле), гр. Сѣр, тѣсно, уднѣкни, умрѣло,
цѣл, цѣр'а 'лекувам', чолѣк и т. н.

3. Струмското екавско огнище, освен еровия рефлекс на
стб. гласни ж, ъ (в Старошево а) и гласна е < ъ, а, частичния преглас
на 'а, редуцията, характерни и за зияховското екавско огнище, има и
следните характерни черти:

а) доста затвърдяла консонантна система;

б) сонантични р, л (срв. трѣча, грѣбѣ, вѣна) край р^в, л^в, гдето еро-
вийт призвук понякога трудно се долавя;

в) членна форма -о при съществителни имена от мъжки род без ог-
лед на ударението (срв. брегѣ, грѣбѣ, мажѣ, светѣ, кон'о, цѣро, вѣло,
аргатино, двѣро и др.);

г) чести случаи на изпадане на съгласна х особено в начална
сричка;

д) глаголно окончание -м за 1 л. ед. ч., сегашно време (срв. тиш-
тим 'държа', ходим, пѣрем, носим) и окончание -ме за 1 л. мн. ч. (срв.
тийштиме, орѣме, носиме, сѣеме и др.);

е) форми (пълна и кратка) за винителен падеж на личното место-
имение за 3 л. ед. ч. нѣга, га;

ж) широко разпространено ударение върху окончанието при аористни
форми на -ах на глаголите за 3 л. ед. и мн. ч. (срв. падна — паднах,
докара — докарах, кажѣ — кажѣх и др.);

з) отнетнато ударение при глаголи с отрицание — върху отрицанието
(срв. нѣ кажах, нѣ можях);

и) имперфектни глаголни форми със сегашна основа (срв. кажѣх,
пишѣх, напишѣх, прикажѣх и др.);

к) Примери с ятов преглас ъ > е: бѣло, бел, врѣме, врѣло, вѣтер
(СИ Вѣтерна, Валовишко), вѣтернийчаф, врѣтиште 'чувал', голѣм, грѣш-
ка, дѣлко, лѣха, примѣтам, пубилѣ, пѣсак, сѣнк'а, сѣнки, трѣва, трѣба
(МИ Трѣбиша — Старошево), уднѣкни 'преди време' и др.

4. Говорът на с. Зърнево, Драмско, с изключение на екавския
(некавския) изговор на стб. гласна ъ, типологично и генетично е свързан
с околните якавски говори в областта Мървашко, които са от гоцедел-
чевски (неврокопски) тип¹. Примери с ятов преглас ъ > е: бѣла (МИ
Бѣла ѡда), леп, врѣдан 'полезен', врѣв'а, голѣмо, голѣми, дѣте, дѣтешти,
мех (МИ Мѣхоица), слеп и др.

III

Известно е, че ятовият преглас в българските говори днес е от два
основни типа: прост (еднофонемн) и сложен (двуфонемн и трифонемн)²

¹ Вж. К. Мирчев, цит. съч., стр. 5—75.

² Вж. Ст. Стойков, Ятовият преглас в български език, стр. 318.

Ятовият преглас в разглежданите говорни огнища, според класификацията на Ст. Стойков¹, е прост (еднофонемен) от първия вид² — на мястото на стб. гласна *ѣ* тук се чува само една гласна — *e*, чиято „дистрибуция не зависи от фонетичните условия, т. е. от ударението и от характера на следващата съгласна или сричка“³. Трябва обаче веднага да подчертаем, че в говора на селата Долен и Сатовча, Гоцеделчевско, стб. гласна *ѣ* под ударение, независимо от характера на следващата сричка, има застъпник тясно, но доста изразително, често йотувано *e* (*йе*), едно обстоятелство, което напомня прегласа на *ѣ* > *e* под ударение и пред меки срички в североизточните наши говори⁴. Йекавизмът е яормализуван и в говора на селата Скрижово, Зияховско и Зърнево, Драмско⁵. Частичен преглас на *ѣ* в тясно йотувано *e* се среща и другаде из Гоцеделчевско, Драмско, Сярско и др.⁶

Това обстоятелство, макар че в последно време се наблюдава процес на разколебаване на йекавизма, особено в речта на младите, налага, според нас, една поправка в типа на ятовия преглас в говора на посочените села. От една страна, прегласът е прост (като приемаме, че йотуваното *e* (*йе*)⁷ е вариант на фонемата *e*), а, от друга, съдържа и елемент на сложния преглас — дистрибуцията на гласната фонема *e* зависи от фонетичните условия⁸, в нашия случай от ударението. А щом ударението, като част от фонетичните условия, ведно с характера на следващата съгласна или сричка, се взема за един от основните критерии при определяне вида на ятовия преглас, последния в разглеждания случай може да се определи като сложен.

IV

По-специален случай с ятов преглас наблюдаваме след съгласната *ц* в думи като *цял*, *цели*, *целина*, *цедя* и др. В Борен и Тисово имаме редовни замени *e*, но в Расово — *a* (*цал*, *цали*, *цалина*). Същите колебания се наблюдават и в Зияховското екавско огнище. Докато в едни селища имаме *цел*, *цели* (Дряново, Мъглен, Скрижово, Грачан), в други — *цал*, *цали* (Горна и Долна Нуска, Алистратик, Анастасия, Клепушна, Мандилево, Тръстеница, Драчово, Гол. Севидрик, Фотилово, Баница), то в селата отвъд Драматича⁹ се срещат както *цал*, *цали*, така и *цел*, *цели* — у едни и същи лица. В Струмското огнище (с изключение на Старошево *цел*, *цели*) срещаме само *цал*, *цали*, край *цал*, *цали* — у едни и същи информатори. Както е известно, в тези примери откриваме старо затвърдяване на група *цѣ* — най-рано засвидетелствуваната асимилационна

¹ Ст. Стойков, цит. съч., стр. 318.

² Пак т²м.

³ Пак т²м.

⁴ За позициите и категориите думи, где то се среща този *e*-вариант, вж. у нас, За йекавизма в Гоцеделчевско, стр. 49.

⁵ Пак там, стр. 50.

⁶ Пак там.

⁷ За йекавските форми в говора на селата Долен, Сатовча, Скрижово и др. вж. Йор. Н. Иванов, За йекавизма в Гоцеделчевско, Български език, XVIII, 1968, кн. I, стр. 49 и сл.

⁸ Вж. Ст. Стойков, цит. съч., стр. 318.

⁹ Вж. приложената карта.

промяна на ятовата гласна¹. Ареалът на $a < \text{ъ}$ (в група $\text{ца} < \text{цъ}$) не е затворен и цялостен. Този преход е отразен и в топонимията на селищата (срв. МИ *Цалина, Цалините, Цалината*).

Необходимо е да свържем екавизма с прегласа на етимологично a след меки съгласни, широко проведен в някои от разглежданите екавски говори². В паралелизма, появил се в развоия на ъ и 'а , не бива да се дири аналогия между прегласа на ятовата гласна и прегласа на палаталното a , тъй като последният, както е известно, не е резултат от развоия на стб. гласна ъ , както някои смятат, а самостоятелен процес, развил се още на старобългарска почва.

V

От историко-диалектоложка гледна точка, във връзка с изнесенния езиков материал, се налагат някои заключения и изводи, които ни се представят в следния ред:

1. Преди всичко съществуването на екавски говорни огнища като острови сред якавски говори опровергава за лишен път отдавна отхвърлената Беличова теза за „чисто сръбската“ особеност на прегласа $\text{ъ} > \text{е}$ ³. Сръбският учен определя екавския изговор в средномакедонските говори като първа по ред сръбщина. В тези говори тя била първична, а в българските говори на запад от ятовата граница — сръбско влияние⁴. Впрочем Беличовата мисъл не се нуждае от коментар. Преднамереността на сръбския автор отдавна бе разкрита и отхвърлена⁵. Какво ли сръбско влияние би могло да се дири в Родопите, в говора на посочените далеч на изток български села? Схващането на Белич се споделя и от други чужди учени⁶. От българските езиковеди единствен Б. Цонев твърди, че екавизъм „е чуждо явление в българския език; той иде от запад като една вълна, която в дължината си залива нейде разни говори, нейде пък пресича на две едни и същи говори, които по нищо друго не можем различн“⁷.

2. Ятовият преглас $\text{ъ} > \text{е}$ в разглежданите екавски огнища е домашно, вътрешно явление, последица от общия развоия на фонемната система. В подкрепа на това ще приведем един твърде знаменателен езиков факт. В речта на най-възрастните носители на говори в родопското екавско огнище широкоекавският изговор в някои форми като *вѣйка, вѣдро, мѣх, свѣшта, трѣва, вѣра, дрѣн* и др., макар и не толкова чист и изразителен, както в други говори, гдето той се среща, е факт. Това ни навежда на мисълта, че днешният гласеж на ятовата гласна тук ще да е последица от развоия на гласна $\text{ъ} - \text{ѣ} > \text{е}$ (*ѣ* в Долен, Сатовча). Освен това писменият материал, който прегледахме в с. Долен,

¹ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език 1963, стр. 107; за противчането на процеса вж. Ст. Стойков, цит. съч., стр. 324—326.

² Вж. Йор. Н. Иванов, цит. съч., стр. 51.

³ Вж. А. Белич, Галички дијалекат, Београд — Срем. Карловци, 1935, стр. 35—37.

⁴ Пак там.

⁵ Вж. К. Мирчев, Сръбската наука за езика на македонските българи, София, 1943, стр. 46 и сл.

⁶ Вж. Ст. Стойков, цит. съч., стр. 327, забел. 6, 7, 8.

⁷ Вж. История на българския език, т. III, стр. 214.

дава основание да се твърди, че преобладаващият характер на ятовата гласна в едно сравнително късно време, например преди 120—150 години, е бил доста широко *e*. Между другото това личи и от предаването на прегласеното ѝ с ятова гласна в някои надписи в черковни книги, дори и в регистри отпреди 60 години (срв. *настоятель, требъ 'чистя', достояние, учителъ, исповѣдоха, моъ, твоъ, конъ* и т. н.). В някои хидроними край околните яковски села се наблюдава също така *e*-изговор (срв. РечИ *Рѣката* — Туховица и Беслен, Гоцеделчевско). Следователно нашият езиков материал напълно потвърждава мнението на Ст. Стойков, че „ареалът на гласната [e] се увеличава за сметка на ареала на [ĕ] понеже гласната фонема [ĕ] минава в по-тясна гласна [e] или в обикновено [e]“¹. Подобни процеси се наблюдават и в разложкия, челинския и павликяпския говор². Причината се крие в характера на гласна *ĕ*, която, „като средна, е относително неустановена, особено в говори, в които е асиметрична, тъй като няма задна гласна с такъв тембър. Фонологично тя няма здраво място във вокалната система и причинява асиметрична аномалия, отстранявана по пътя на заместването ѝ с гласна *a* или гласна *e*“³. Впрочем повсеместното стеснение на ятовата гласна в славянските езици е било процес, който се отнасял далеч в предписмената епоха. Това стеснение, както виждаме, днес обхваща и нейния рефлекс *ĕ*.

3. Наред с формите с широко *ĕ* (< ъ) в родопското екавско огнище, знаменателни са и яковските отломъци (ъ > 'а) в някои говори от зияховското екавско огнище (срв. *л'аска, гр'ашка*, наред с *лѣска, грѣшка* в Клепушна; *р'ака, с'анка*, край *рѣка, сѣнка* в Алистратик; *кол'ано* във Фотилово; *св'ашта* в Гол. Севидрик; *ц'ал, ц'али* в Пурлида и Бурсук (струмското екавско огнище). Тези яковски разсейки в екавско огнище, макар и да са представени тук с малобройни примери, свидетелствуват, според нас, за някогашния общобългарски ятов преглас ъ < 'а (или *ĕ*), който в говора на споменатите села ще да е в завършващ процес на разколебаване. Днес такова предположение вече не е лишено от реална основа, след като в науката станаха известни подобни езикови прояви и в други кътища на българската езикова територия. Както свидетелствува издаденият през 1958 година от Чиро Джанели и Андре Ваян българско-гръцки речник от средата на XVI в. на говор от Костурско (село Богаско), якането е било разпространено в цяла Южна Македония. Срв. следните думи от този речник: *жел'азо, мл'ако, хл'ан 'хляб', в'адро, св'акни, кол'ано, нев'аста, р'ака, в'атер* и др.⁴ А в Югозападна Македония се е запазило и до днес едно широкоекавско огнище: говорът на селата Бобошница и Дреновяне, Корчанско (срв. *дегвовање, време, улеама, ребама, жалеама, сѣдѣн, твѣ* 'тези две' села и др.⁵

¹ Вж. цит. съч., стр. 328.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ Вж. Бл. Шклифов, За един груд върху „македонската“ лексика от XVI в., Български език, 1967, кн. 4, стр. 380—381.

⁵ Вж. Ив. Снегаров, Един важен документ от Корчанско, Македонски преглед, IX, 1933, кн. 1, стр. 1—16; Л. Милетиц, Нови сведения за македонските българи от с. Бобошница (Корчанско) и техния език, Македонски преглед, 1934, кн. 3 и 4, стр. 19—32 и Едно писмо от Бобошница до ексарха Антим I (1873), пак там, IX, 1933, кн. 1, стр. 17—30 и др.

Ако се свържат екавските форми в зияховското екавско огнище с тези от Солунско и Лагадинско (изнесени от М. Малецки¹) и Костурско, ще се получи една доста обширна област, гдего екавизмът отдавна е взел преднина.

И в някои западни говори в ареала на *e* (< *ѣ*) се среща ятов преглас *ѣ* > *a* в определени позиции², но част от изнесените примери Ст. Стойков оспорва³.

4. Задоволително обяснение за хронологията на екавизма в Родопите, Зияховско и Валовишко, без връзка с общата история на езика, е твърде трудно да се даде. Известно е, че всички езиковеди — и български, и чужди — са съгласни, че в български език той е сравнително ново явление, чиито първи прояви начеват от XII в.⁴ и едва през XIV и XV в. се наблюдават по-многобройни случаи на екавизъм в сборниците със слова⁵. За да намери замената на *ѣ* с *e* широко отражение в паметниците от XIV, XV в., това предполага явление, разпространено в говорната практика. Срещат се и паметници, които сочат, че през XV в. вече има български говори, в които замената на *ѣ* с *e* е пълна, неограничена от фонетичните условия⁶, положение, което напомня характера на ятовия преглас в живите говори днес, както на запад от ятовата граница, така и в нашите екавски огнища. А пълното възпроизвеждане на общата история на даден език включва реконструкцията на диалектното разчленение на неговата територия през различните периоди от езиковия развой⁷.

СПИСЪК

на включените в картата селища

1. Родопско екавско огнище

- 1 Дебрен, Гоцеделчевско
- 2 Ореше, Гоцеделчевско
- 3 Долен, Гоцеделчевско
- 4 Плетена, Гоцеделчевско
- 5 Сатовча, Гоцеделчевско
- 6 Ваклиново, Гоцеделчевско
- 7 Кочан, Гоцеделчевско
- 8 Црънча, Гоцеделчевско
- 9 Жижово, Гоцеделчевско
- 10 Крибул, Гоцеделчевско
- 11 Бръдцен, Гоцеделчевско
- 12 Борен, Драмско

- 13 Тисово, Драмско
- 14 Расово, Драмско

2. Зияховско екавско огнище⁸

- 1 Дервешен, Сярско
- 2 Карякьой, Сярско
- 3 Дряново, Сярско
- 4 Мъглен, Сярско
- 5 Клепушна, Зияховско
- 6 Скрижово, Зияховско
- 7 Грачан, Зияховско
- 8 Голям Севидрик, Драмско
- 9 Алистратик, Зияховско

¹ O zróźnicowaniu gwar Bogdańska w. pd.-wschodniej Macedonji, Lud słowiański т. III, кн. I.

² Вж. Цв. Тодоров, Говори кръстосвания в крайната северозападна българска област, Български преглед, I, 1929, кн. 2, стр. 231—232; Северозападните български говори, СБНУ, кн. XII, 1936, стр. 205—206.

³ Вж. цит. съч., стр. 315, забел. 2.

⁴ Пак там, стр. 329.

⁵ Примери вж. у А. Станчева, Към въпроса за началото на екавизма в български език, Български език, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 333—334.

⁶ Пак там.

⁷ Вж. С. Б. Бернштейн, Разяснения в области болгарской исторической диалектологии, Язык валацких грамот XIV—XV в., Москва—Ленинград, 1948, стр. 5.

⁸ В пунктовете 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 българският народностен елемент е бил малцинствен.

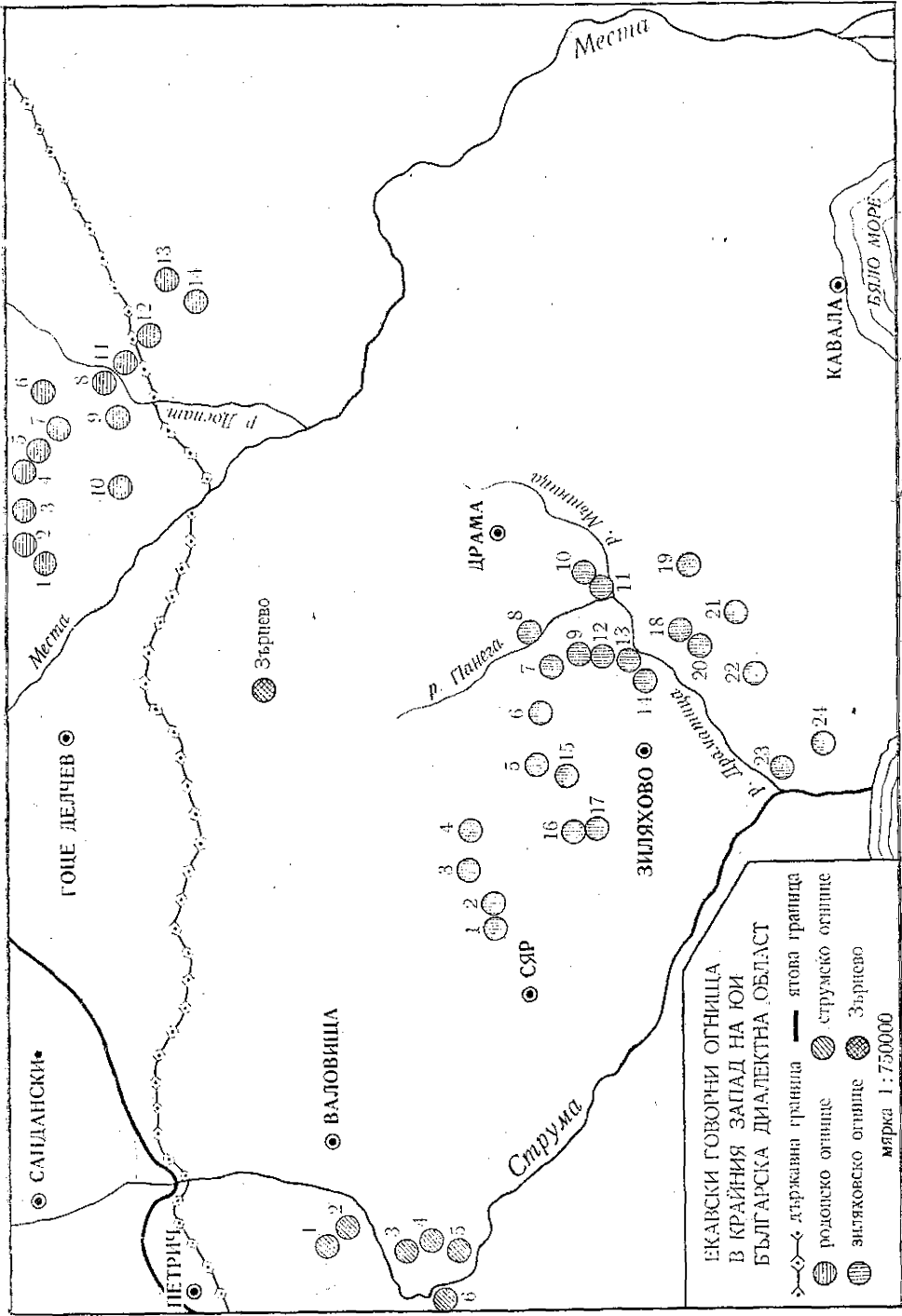
- 10 Фотилово, Драмско
- 11 Баџица, Драмско
- 12 Мандялево, Зияховско
- 13 Тръстеница, Зияховско
- 14 Драчово, Зияховско
- 15 Анастасия, Зияховско
- 16 Горна Нуска, Сярско
- 17 Долна Нуска, Зияховско
- 18 Витачица, Зияховско
- 19 Кормица, Зияховско
- 20 Ангиста, Зияховско
- 21 Кюпкьой, Зияховско
- 22 Вълчица, Зияховско

- 23 Доксомбос, Зияховско
- 24 Мавротонос, Зияховско

3. Струмско екавско огнище

- 1 Голяма махада, Валовишко
- 2 Мръсна, Валовишко
- 3 Мантар, Валовишко
- 4 Пурлида, Валовишко
- 5 Бурсук, Валовишко
- 6 Старошево, Валовишко

4. Село Зърнево, Драмско



ЗА НЯКОИ ПРОМЕНИ ВЪВ ФОНЕТИЧНАТА СИСТЕМА
НА МИЗИЙСКИТЕ ГОВОРИ

(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ТЪРГОВИЩКО)

Хриска Симеонова

В своето изследване *Das Ostbulgarische* (Wien, 1903, стр. 25) Л. Милетич причислява към наречения от него *o*-диалект следните села от бившата Търговищка околия: Вардун, Далгач, Алваново, Янашево (Васил Левски), Герен (Въбел), Чикендил (Лиляк).

Между най-важните особености на *o*-диалекта, посочени от Л. Милетич, са:

1. Произношение на *ъ* като особено широко *ѐ*, отбелязано с *ä*, пред мека сричка под ударение (стр. 76—77).
2. Силно глухо произношение на *ъ* в ударена сричка, което той бележи с *ʒ* (стр. 67).
3. Следи от *ы* (стр. 74).
4. Преобладаващ палатален характер на съгласната система (стр. 87).

В началото на нашия век, когато Л. Милетич прави своето изследване, в системата на гласните на интересувания ни говор освен шестте гласни, характерни за българския книжовен език и за голяма част от диалектите, са се срещали и гласни *ѐ* (отбелязана от Милетич с *ä*), *ʒ* и *ы*.

Предмет на тази статия е развитието на фонетичната система на мизийските говори с оглед на промените, които са станали в нея, през последните 60—70 години.

В своето изследване Л. Милетич установява, че под ударение пред мека сричка или мека съгласна *ъ* се произнася като особено широко *ѐ*. Той сочи, че изговорът на *ъ* като *ѐ* се наблюдава във всички случаи без изключение в говорите в Шуменско, Провадийско и Новопазарско. Колкото повече се отдалечаваме от тези говори на запад и север, към Разград, Търново, Русе и Силистра, сочи Л. Милетич, толкова повече се губят следите на *ä* вместо *ъ*, но не са се изчерпали съвсем. В тези говори се изговаря обикновено *e* на мястото на *ъ*¹.

Разглежданите от нас говори се намират в непосредствена близост с говорите в Шуменско. Макар да няма изрични бележки за съществу-

¹ Вж. *Das Ostbulgarische*, Wien, 1903, стр. 77.

ването на *ѣ* вместо *ѣ* във всяко село поотделно, ние правим извод, че този звук се е срещал в говора им, тъй като Л. Милетич не сочи изрично липсата му, а освен това включва тези говори в групата на *о*-диалект, една от най-характерните особености на който е именно този звук. В по-голямата част от посочените в *Das Ostbulgarische* села в Търговищка околия, както ще видим по-долу, това е бил редовният и единствен застъпник на старобългарския *ѣ* под ударение пред мека сричка, който се пази и до днес. В две от селата, в които сега този звук липсва, вероятно в началото на нашия век той се е срещал в изолирани случаи. По всяка вероятност в говора им са се срещали, макар и не съвсем последователно прокарани, и другите характерни особености на мизийските говори, което е дало и основание на Л. Милетич да ги причисли към тях. Сега обаче се наблюдава голямо различие в говора на шестте села в бившата Търговищка околия, изследвани от Л. Милетич. Звукът, който бележим с *ѣ*, се среща сега като застъпник на стб. *ѣ* под ударение пред мека сричка само в говора на селата Алваново, Вардун, Въбел и Лиляк. Той е редовен застъпник на *ѣ* и в говора на село Певец, което не е посочено от Л. Милетич. Селото е изолирано и може би не е било посетено от Л. Милетич. Днес обаче то е може би най-типичният представител на мизийските говори в разглеждания район, поради което го включваме в тяхната група, напр.: *бѣли, бѣши, бирѣши, вѣки, врѣми, гулѣми, нѣшту, нидѣл'ъ, Нидѣлчу, нѣмѣри, нѣсен, плѣтуви, пундѣл'ник, пусрѣштѣм, сидѣши, срѣдн'ъ, сѣми, свѣшти, смѣшну, трѣски, узрѣли, чирѣши* и др.

Гласна *ѣ* е напълно изчезнала в говора на селата Васил Левски и Далгач. На нейно място сега тук се произнася обикновено *е*, напр.: *бѣли, бѣши, врѣми, грѣшки, дѣти, мрѣжи, млѣчен, мѣсиц, нидѣл'а, пундѣл'ник, нѣсни, сидѣнки, цвѣти* и др.

Друга особеност на мизийските говори, установена от Л. Милетич, е употребата на три вида *ѣ*. Еровата гласна в твърда средисловна сричка под ударение се произнася според Л. Милетич извънредно глухо. Този звук той бележи с *ѣ*. От тази гласна се отличава *ѣ*, неударен наследник на стб. *ж* и *ѣ* с това, че се произнася като обикновен глух ударен *ѣ*-звук с *а*-основа, равен на ударения *ѣ*-звук в българския книжовен език. Третата разновидност на еровата гласна е един слабо редуциран вокал *а*, който замества неударено *а* и представя *а* с тъмна звукова окраска.¹

В говора на селата Алваново, Вардун, Въбел, В. Левски, Далгач, Лиляк и Певец първите две разновидности на еровата гласна — *ѣ* и *ѣ* са се слели в един звук и сега във всички случаи се произнася звук *ѣ*, който не се отличава от съответния звук в книжовния език. В нито едно от посочените села няма дори следи от този по-особен звук. Той напълно се е изравнил с обикновената ерова гласна и днес във всички случаи се произнася един обикновен *ѣ*-звук, равен на ударения *ѣ*-звук в книжовния език, напр.: *бѣчва, вѣшки, главѣта, дѣрвени, дѣски, дѣщи, зѣлва, излѣта, излѣга, кѣсну, лѣйци, лѣжи, малѣта, митлѣта, навѣн, рѣш, удѣта* и др.

¹ Вж. цит. съч., стр. 67—69.

В своето изследване Л. Милетич отбелязва, че една от характерните, твърде старинни особености на мизийските говори, е гласната *ы*.¹ Още тогава от нея нямало много остатъци, но имало многобройни примери от едно вторично *ы*, произлизащо от ударено *и* пред твърда сричка.² Следи от *ы* Л. Милетич сочи в говора на село Вардун, във формите за множествено число — *пушкы, турцы* и др.³ Днес този звук не се произнася в повечето от посочените села както на етимологично, така и на неетимологично място. Следи от него се наблюдават само в говора на село Певец, и то само след съгласни *р* и *с*. Формите с *ы* в посочения случай не са единствени в говора. Те се срещат като варианти на формите с *и*, даже в речта на най-старите жители, носители на традиционния диалект. Формите *курѝту, рѝба, рѝза, сѝд'ѝл, сѝн, сѝрени* се употребяват успоредно с *курѝту, рѝба, рѝза, сѝд'ѝл, сѝн, сѝрени*. Дублетите с *и* се срещат все по-често. Звук *ы* е отбелязан само у най-старите, и то предимно у жените. Младото и средното поколение, а така също и мъжете, почти без изключение, не познават този звук. Не е далеч времето, когато и той ще изчезне напълно от говора, както това е станало в останалите шест села, където не е отбелязан нито един случай от употреба на *ы*, като се изключи формата *сѝрени*, записана в село Вардун. Въпреки многобройните записи от различни както по възраст, така и по занятие и образование информатори, друга форма с *ы* не беше отбелязана в село Вардун. Във всички останали случаи в тези села звук *ы* се е изравнил напълно с *и*, напр.: *бѝстър, бѝлгари, висѝк, жѝту, курѝту, мѝшка, пушкѝ, рѝба, рѝза, сѝрени, сѝрачи, тѝрцы* и др.

Друг характерен звук за мизийските говори, отбелязан от Л. Милетич, е *ѝ*, който звучал особено гърлено само в речта на по-старото поколение.⁴ Още тогава в речта на младото поколение този звук е бил заменен от *л*, което не се различавало от съответната твърда съгласна в книжовния език. Л. Милетич сочи, че звук *ѝ* се срещал особено в турския прилагателен суфикс *лийа* — *ѝѝа* = меракѝѝа, кадемѝѝа и др.⁵, но се е изговарял гърлено и пред всички вокали, напр. *сѝто, сѝтмо, сѝѝа* и др. Днес този звук не е отбелязан в нито едно от посочените села. Във всички случаи тук се изговаря едно средно твърдо *л*, което не се различава от съответния звук в книжовния език, напр.: *кавѝалиѝа, коѝа-кафалиѝа, мераклиѝа, пиперлиѝа, пулѝѝа, сѝлу, сѝла* и др.

Като една от характерните особености на мизийския говор Л. Милетич сочи преобладаващия палатален характер на съгласната му система. Тази характерна особеност на мизийските говори се пази и до днес, но и тук са настъпили известни промени. Ние ще се спрем само на някои от тях, тъй като въпросът за меките съгласни е много сложен и тук нямаме възможност да го разглеждаме в неговата пълнота. В своето изследване Л. Милетич сочи наличието на мекѝ *ѝ'*, *т'*, които се чували почти като *к'*, *г'* пред предни гласни, а така също и в краесловие.⁶ Днес в тази позиция се изговарят мекѝ *т'*, *ѝ'*, които пазят своя фонеман характер и в нито един от многобройните записани случаи не е отбелязано преми-

¹ По-подробно по този въпрос вж. цит. съч., стр. 75.

² Пак там.

³ Вж. цит. съч., стр. 87.

⁴ По-подробно по този въпрос вж. цит. съч., стр. 93.

⁵ Вж. цит. съч., стр. 89.

наването им в *к'*, *г'*, напр.: *д'евит'*, *д'есит'*, *д'ен'*, *нушит'е*, *прѣст'ен*, *п'енко* и др.

Палаталността на съгласните в краесловието е може би една от най-запазените особености на разглеждания говор. Нещо повече, покрай меките краесловни съгласни във формите, които в старобългарски са завършвали на *ь*, се е развила по аналогия и нова краесловна палаталност. В краесловието се срещат следните меки съгласни: *к'*, *л'*, *к'*, *р'*, *т'*. Формите с меки съгласни в тази позиция са основни за говора на всички разглеждани села, напр.: *витѣл'* (Въб., Л.)¹, *дингѣл'* (Аль.), *кал'* (Д.), *кадѣл'* (В., Д.), *кѣтил'* (В., П.), *пистѣл'* (Д.), *пѣпел'* (Аль., В., В. Л.), *пѣпил'* (Д.), *пѣпѣл'* (Въб., Л., П.), *питѣл'* (Аль., В. Л., П.), *пѣрѣцѣл'*, *пѣжкѣл'* (В. Л.), *сѣл'* (Аль., В., Въб., В. Л., Д., П.), *тѣл'* (Аль., В., В. Л., Въб., Д., Л.), *фитѣл'* (В. Л.) и др.; *арман'* (Аль., Въб., Л., П.), *бустѣн'* (Аль.), *въглен'* (Аль., Л.), *гердан'* (Аль.), *дѣн'* (Аль., В., Въб., В. Л., Д., Л., П.), *длѣн'* (В. Л.), *йѣсен'* (Въб., Л.), *кѣн'* (Аль., В., Въб., В. Л., Л., Л., П.), *кѣрен'* (Д.), *кулѣн'* (Въб., В. Л., Л.), *огѣн'* (Аль., Въб., Л.), *уѣгѣн'* (В., В. Л., Д., П.), *пирѣн'* (В.), *санѣн'* (Аль., Въб.), *сѣн'* (В., Въб., Д., Л.), *триѣн'* (В. Л.), *Шумен'* (Въб., Л., П.) и др.; *амбар'* (В., Въб., Л., П.), *гуведар'* (П.), *дѣрвар'* (Въб., В. Л., Л.), *килѣр'* (Аль., В. Л., Л.), *килер'* (В.), *мисѣр'* (Аль., В., Въб., В. Л., Д., Л., П.), *пипѣр'* (В., Въб., В. Л., Д., Л.), *пишкѣр'* (Въб., В. Л., Л.), *пѣдар'* (В., В. Л.), *синѣр'* (Въб., Л.), *уфѣар'* (В.), *уфѣер'* (Д.), *фѣер'* (В. Л.), *уфѣер'* (Аль., Въб., Л., П.), *шамар'* (В., Въб., В. Л., Д., Л.), *шикѣр'* (В. Л., Д., П.) и др.; *билѣт'* (Д.), *дѣсит'* (В. Л., Д., Л., П.), *дѣсит'* (В. Л., Д., Л.), *зѣт'* (Аль., В., Въб., В. Л., Д., Л., П.), *измѣт'* (Аль., Въб.), *имѣт'* (П.), *късмѣт'* (В. Л., Д.), *лакѣт'* (Аль., П.), *назѣт'* (Въб.), *нѣкът'* (В. Л., Въб., П.), *нѣкът'* (В. Л.), *огурт'* (В., Въб.), *пѣт'* (Аль., В., Въб., В. Л., Д., Л., П.), *пѣт'* (В., Въб., В. Л., Д., Л., П.) и др.

В Das Ostbulgarische Л. Милетич отбелязва, че краесловно *к'* се среща в отделни случаи, и ги изброява. Днес обаче това явление е твърде широко разпространено и обхваща по-голямата част от думите, завършващи на *к*, напр.: *варѣк'* (Аль., В.), *вирдѣк'* (Въб.), *демѣк'* (Въб., Д.), *езѣк'* (Аль., В., В. Л.), *йезѣк'* (Д., Л., П.), *елѣк'* (Аль., В., Д.), *йелѣк'* (П.), *ишмѣк'* (Въб.) *ишумѣк'* (Аль., В., Д., Л., П.), *ишимѣк'* (П.), *ишумѣк'* (Аль., В. Л., Д.), *кѣлебѣк'* (В.), *лѣлѣк'* (Аль., В. Л.), *тизѣк'* (Аль.), *чукелѣк'* (Въб., В. Л., Д.), *ч'уфлѣк'* (Въб., В. Л.) и др.

Макар и по-рядко, се срещат и случаи с твърди съгласни *к*, *л*, *н*, *р*, *т* в краесловието. В различните села са записани различни думи с твърда краесловна съгласна, напр.: *арман*, *питѣл* (Аль.), *кал*, *питѣл*, *езѣк*, *ишимѣк* (Въб.), *плѣвник*, *сѣхан*, *чукундур* (В. Л.), *кал* (Л.), *ергѣн*, *питѣл*, *арман*, *лѣлѣк* (Д.), *кал*, *пѣт*, *паплаѣн*, *кѣтур* (П.).

Понякога една и съща дума се употребява и с твърда, и с мека съгласна в краесловието, напр.: *питѣл* — *питѣл'* (Аль., В.), *езѣк* — *езѣк'* (Въб.), *сѣл* — *сѣл'* (Л.), *арман* — *арман'* (Аль., П.), *кѣтил* — *кѣтил'* (П.) и др.

¹ Съкратените названия на селата са: Аль. — Алваново, В. — Вардун, Въб. — Въбел, В. Л. — Васил Левски, Д. — Далган, Л. — Лялж, П. — Левец.

Това са само няколко характерни особености на мизийските говори, подложени на известни промени за времето след изследването на Л. Милетич. Загубата на някои от тези фонетични особености, както и на някои морфологични, които не се разглеждат тук по понятни причини, ни дава основание да не разглеждаме посочените от Л. Милетич села като единна, монолитна група — представител на мизийските говори в Търговищко. Тази единна на времето група днес се разделя на две — една, в която в общи линии се пазят характерните за мизийските говори особености, и друга, в която тези особености са изчезнали. Към първата група спадат селата Алваново, Вардун, Вълбел, Лиляк и Певец, а към втората — Васил Левски и Далгач. Промените в говора на селата от първата група са по-незначителни, те сочат тенденциите в развитието на говора, но като цяло особеностите, които характеризират мизийските говори, тук са запазени. Преди всичко тук с запазен особенният изговор на ятовата гласна под ударение пред мека сричка, като широко *e* — *ê*. Запазен е и преобладаващият палатален характер на съгласната система. Като прибавим и една от най-характерните морфологични особености — членната форма *-o* при имената от мъжки род, можем да смятаме, че говорът на тези села днес е представител на мизийските говори в Търговищко. Наистина и тук са станали някои промени, но те засягат главно явления, които са били разколебани още по времето, когато Л. Милетич извършва своето проучване. Такива са например пълното изчезване на звуковете *ы*, *ъ*, *ѣ*. Следи от *ы* се пазят само в едно село.

Много по-различно е положението във втората група, включваща селата Васил Левски и Далгач. На първо място тук няма никакви следи от заместника на ятовата гласна под ударение пред мека сричка — *ê*, тъй характерен за мизийските говори. Напълно са изчезнали и звуковете *ы*, *ъ* и *ѣ*. Единствената запазена фонетична особеност, която свързва тези говори с първата група, е широко разпространената употреба на палатални съгласни в краесловието. Но това не е особеност само на мизийските говори и тя не дава достатъчно основания да причислим и тези две села към групата на мизийските говори, още повече, че те и в морфологично отношение са загубили една от най-характерните мизийски особености — членна форма *-o* при имената от мъжки род.

Като вземаме под внимание всичко това, смятаме, че единната според Л. Милетич група на мизийските говори в Търговищко, днес е разделена на две групи. Друг е въпросът защо от тази група са отпаднали именно селата Далгач и Васил Левски, но той не може да бъде разглеждан тук. Въпросът е много сложен, преплетени са различни обстоятелства. Играла е, без съмнение, роля връзката с града и околните села, но се намесват и други фактори. Така например село Васил Левски се намира само на 3—4 километра от града, а Далгач — на 10—12. Само на три километра от Търговище се намира и село Вълбел, връзките му с града са много оживени, но въпреки това там в общи линии се пазят мизийският говор. В миналото всички разглеждани села са поддържали оживени връзки помежду си, като са избягвали контакт с околните преселнически села. Това положение важи и за Васил Левски и Далгач и потвърждава принадлежността им към групата на старите села. По всяка вероятност тези две села най-рано са влезли в по-оживени връзки с

околното преселническо население и тези контакти са довели до решителни промени в говора им.

Най-архаичен говор се пази в най-отдалечените и най-изолирани от града и околните селища села — Вардун и Певец, и това е напълно естествено.

Разслояването в групата на мизийските говори в бившата Търговищка околия разкрива тенденциите в развитието на говорите — към нивелиране с книжовния език, към изчезване на най-характерните им особености, които ги отличават от него. Но този процес е не само много бавен, но и неправилен. От една страна, изчезват звукове, които са били типични за говора, но употребата им е била ограничена още преди 60—70 години, като *ы*, *э*, *ѣ*, а, от друга страна, се развиват особености, които съвсем не са характерни за книжовния език — разпиряване употребата на палатални съгласни в краесловието.

ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБА НА ИЗЯВИТЕЛНИТЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ В ГОДЕЧКИЯ ГОВОР

Михаил Виденов

1.0. Диалектната реч има редица особености, които затрудняват наблюдението на езиковите явления. На първо място трябва да се постави самият начин на съществуване — тя е изключително говорена и при нея голямо значение има говорната ситуация — жестове, мимика, наличие на събеседник и т. н. Може би поради това при разглеждане на глаголите диалектолозите се спират предимно на строежа на формите, а не засягат нюансите в значенията и употребата им. Едва напоследък, при пълното обглеждане на диалектните явления, тези въпроси са обект на наблюдение в някои диалектоложки трудове и статии.¹ Известна причина за това положение има и недостатъчната разработка на тези въпроси в съвременния книжовен (стандартен, официален) български език, макар че описанието на значенията и употребата на глаголни форми там се опира на писана и обработена (редактирана) реч, която до голяма степен улеснява наблюдението.

2.0. Наблюденията върху значенията и употребата на глаголните форми в изявително наклонение в годечкия говор,² които се изнасят тук, са правени през последните 5—6 години върху материал, събран за цялостно пълно описание, но и те не претендират за изчерпателност, а отразяват употребата на такива значения, които са най-характерни за съответните форми и се срещат по-често.

Сегашно време

I. Употреба в главно изречение

3.0. Формите на сегашно време в годечкия говор в главно изречение се употребяват за изразяване на следните значения:

3.1. Действие, което е налице в момента на говоренето. Такава употреба имат глаголите форми от несвършен вид: *Са га дѣгам, одлѹ-*

¹ Вж. напр. у Ст. Стойков, Банатският говор, Трудове по българска диалектология т. III, София, 1967, стр. 234—243; Ц. Младенов, Миналите времена в брезнишкия говор, Статии и материали по българска диалектология, вып. 9, Москва, 1959, стр. 7—50; Ц. Младенов, Някои значения на формите за сегашно време в брезнишкия говор, Български език, V, 1955, кн. 3, стр. 265—269.

² За обхвата на годечкия говор вж. М. Виденов, Падежни форми на съществителни имена в годечкия говор, Български език, XIX, 1969, кн. 2, стр. 142.

луем га и парата си излази. Сечем дърва ама сек'ирата ништо не рече. Турам на говедата мешано. Речежем сламу у плевнико. Сучам йуже от псак. Вадим воду од бунаро. Видиш ли Метко оре вѣчима и др.

3.2. Повторяемост на действие, което не е налице в момента на говоренето. В тези случаи често се употребяват и глаголи от свършен вид. *Е па прекълцал се — йа зашто бием ли за това. Купуе си и цигаре вѣчима — Е еднуш съм купил и ти еднѣк „купуе“ като че ли сѣк'и дѣн га праим* (диалог между баба и внук). *Мойѣт муш рѣни човѣци, а йа си гладна седим. Йутром отодим у Чаршију и др.*

3.3. Действне, което е сегашно историческо време, за да се придаде нагледност, живост и убедителност на разказа, но и само след „въвсждаш“ глагол в минало време или при съответен контекстов детерминатор: *Сакаш да ти раскажем к'ико лѣни се обарну камиднѣт ли? — Шавийорѣт не йе винѣван. Оздѣлка каруца препрѣчуе пѣтѣт, еве каруцата на текезето. Камиднѣт тегѣе се показуе, ама момѣто ништо не види и изеднуш вѣрти, та у долѣт. Добрѣ че изрѣпуе момѣто...*

Формите за сегашно време се употребяват за изразяване на минали случаи и когато разказвачѣт не е пряк свидетел на действието: *Гѣра распрайѣ: Горѣн изрѣпуе ис каруцуту и лѣви конѣтога за йуздуту. Конѣт спѣра... Распрайѣйу тѣм, дѣка дѣда живѣе, нѣчно време оду вѣлци, йаду ъфце, говѣда, конѣ и др.*

Както се вижда от приведените случаи, за изразяване на сегашно историческо време се използват и глаголни форми от свършен вид.

3.4. Изразяване на действие, което е налице след момента на говоренето, изразен с контекстов детерминатор: *Йутре отодим у Годѣн. Пийѣм си у кѣрчмуту, расѣдуем си се и йа не ме интересуе ништо Ако ме глѣдаш стар — йутре съм тѣмо... у недел'уту отодим у Совѣју — носимо със старѣцо цѣрг'ете... Тукѣ смо си обештѣли у туйѣ суботу пѣремо и др.*

Изобщо в говора често се употребява сегашно време от глаголни форми от свършен вид за означаване на повторителни, сегашни или бъдещи по смисъл действия: *Стѣрацѣт йу носил йѣден'е Йутром рано отоди, нагѣзи у ливѣдуту, завѣртуе се у травѣту и пристѣгне до колыбуту. Тѣка йу изглѣда та стѣне голѣма мѣчка и йу научи да не излази никуде...* Сегашното време, образувано от глаголни форми от свършен вид, придава голяма живост на изображението и често се използва при разказване на народни приказки.

II. Употреба в подчинени изречения

4.0. В подчинени изречения форми за сегашно време от несвършен и от свършен вид се употребяват в следните случаи:

4.1. За означаване на повторителни или бъдещи по смисъл действия: *Че ти йе добрѣ после, ка улѣзниш и забувѣриш опинѣн'ето* (бѣд. време). *К'икѣв и занайѣт залѣви* (повтор. смисъл), *вѣрви му на момѣто. К'икѣв свѣрку засвѣри* (повтор. смисъл), *йде му ъдрук'е* и др.

4.2. В подчинени изречения, които служат за пояснение на глаголи като *чими ми се, усечам, мислим, свнуем* и др., когато са в минало

време, се употребява сегашно време от несвършен вид в допълнителни изречения за означаване на едновременност с глаголното действие в главното изречение¹. *Онѝа нѝч ми се чѝнеше, че вѝщима умѝраж. Онѝ си се усѝчаше, че крайѝ доѝди. Кѝ бѝе млѝда мѝслеше, че не стѝп'ам нѝзема. Начѝска сѝнува, че синѝ улѝзи у другѝту одаѝу* и др.

4.3. След съюза *да*, който често може да бъде изпуснат, се употребява сегашно време от несвършен и свършен вид: *Че те чекам да свършиш. Морѝзо че трѝбе вѝрл'аш. Сѝ сѝка му вѝрл'аш ѝфчу тѝр. По-убаво ли ѝе кѝ нема глаѝву дека засѝлнеш? Мѝже руча мѝлого, ама нѝ си ѝе кл'ѝштаф* и др.

4.4. За означаване на еднократни действия: *Снаѝта си дошла дома; Тегѝй тавѝнѝт пѝда, грѝмотѝвицаата свѝтка; Онѝ застѝйа на прѝго и се чѝди; Доѝди Вѝлко та ѝу извлѝчи; Най-напрѝтка расчѝстѝе буцете оди главѝту...* Тази употреба, според Ю. С. Маслов², не е характерна за българския книжовен език.

Аорист

5.0. Формите на аориста изразяват действие, протекло и завършило преди момента, за който се говори. В говора те са най-удобното средство за описание на последователно разгнато минало събитие. Такава употреба имат форми на глаголи от свършен и от несвършен вид: *Иучѝра цел ѝн изгрѝ з децѝта, на начѝска си спѝ. Лѝни ѝѝ се порезѝ на тѝйа рѝку, ама сѝ ми ништо. Ыѝ бѝ тѝмо, кѝ камѝйѝнѝт спрѝ; От нѝга слѝзѝше двойцѝта; После га бутнѝше у карѝцѝрийѝту и си тѝргоше; От колѝтѝйѝта ѝста дирѝга и си рѝко „Стѝрацѝт че г'ѝ истѝна за лѝваѝдѝту“; Видѝ две-три тѝле ѝстѝли заѝи нѝга, ама не ѝм обарнѝ внимѝние... Три гѝдин му пѝсо ѝфцѝте зѝлѝду; На крайѝ ми даѝе три чѝфта свѝнск'ѝ ѝпѝнци; Изигра ме здравѝта аѝи што да прѝдиш. Сѝ ѝнѝѝн га поглѝдѝ — грѝнул...*

Аористните форми, образувани от глаголи от свършен и от несвършен вид, се различават по значение. Образуваните от свършени по вид глаголи аористни форми, употребени в свързан текст, означават всеки за себе си определен минал момент. Те са подредени последователно един след друг, ако изрично контекстът не уговаря последователността на действието им. Образуваните от несвършени по вид глаголи аористни форми означават по един отрязък от време, който не е равен на нула. При тях също така отрязъците от време са подредени последователно.³

Понятието „момент, за който се говори“ или „определен минал момент“, с което си служим при разглеждане на темпоралната система и ориентация на глаголите, когато са употребени в свързан по смисъл текст, не е единствена граница върху оста на времето, а представя гра-

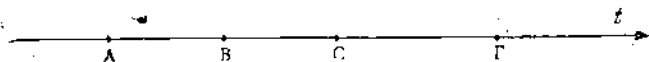
¹ Вж. Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, част II, София, 1957, стр. 39.

² Вж. Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 232.

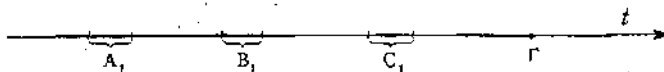
³ Върху този факт обръща внимание и Ц. Младенов (вж. Миналите времена в брезнишкия говор, стр. 20—22) при разглеждане на аориста в брезнишкия говор.



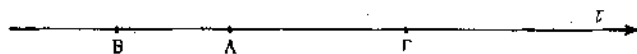
ници за всеки глагол по отделно: *Иа окоси, спласти и здену свѣто сѣно у Млакѹту* графически може да се представи така:



Точките А, В и С означават определен (за всеки глагол по отделно) минал момент спрямо момента на говоренето, означен с Г. А глаголите в изречението *Иа окоси, спласти и здену свѣто сѣно у Млакѹту* в темпорално отношение графически трябва да се представят така:



Контекстът в изречението може да уговаря мястото на глаголите върху темпоралната ос (оста на времето): *Иа окоси, ама по-напрѣтка си на-клепа убаво косѹту*:



6.0. Формите за аорист често се употребяват и за изразяване на бъдеще действие, което ще се осъществи след момента на говоренето според контекстовия детерминатор: *Еднѣк — да дойдеш тѹва — утепа те, детѣнце! Ако йѹтре ти не га манеш отѹка — строи ѹга! Од-мѣсти се, смаза те!* и др. По този начин се изразява, че даденото действие непременно ще стане. При него могат да се употребяват само свършени по вид глаголи.

Имперфект

7. 0. Основното значение на формите на имперфекта е да означават минало време, което не е завършено темпорално в момента, за който се говори. Това дава основание на някои автори да разглеждат имперфекта като сегашно време в миналото¹.

1. Употреба на имперфектни форми, образувани от несв. по вид глаголи, в главно изречение.

8. 0. Имперфектните форми се употребяват с конкретно значение, ако означаваното с тях действие се извършва в определен период от време: *Ка Ванча спрѣ колѣта насрѣт пѹто, дѣждо идеше кѹко из ведро; Идише по-голѣм облак се влѣчеше озѣлка. Ка мину ти сабале, йа се мѣеше на кѣшкѹту. Ка му дойдѣше гостѣто, он си кѣнаше у градинѹту васѹл' и йа се не наѣдаше вѣчима. Ка дойдѣ дома, йа си на прѣсе нарѣше лѣбѣду, а тетка ти ранеше бебѣто на Васка. Ка садѣ компирѣт, дѣш идеше та у калѹ сѣм г'и турѣла. Йа лѣвеше ко-кѣшкѹ, ка ти прѣтропа. Тагай детѣто цѣнкѣше, та не сѣм те чѹла и др.*

¹ По-подробно по този въпрос вж. у В. Станков, Имперфектът в съвременния български книжовен език, София, 1966, стр. 27 и сл., където е приведена и подробна библиография.

Ако действието се извършва в по-голям период от време, несъвместим в рамките на точно определен (конкретен) момент, имперфектните форми имат обобщено значение: *Зимуска си пийеше грёйану рек'йю ко чай, лётоска га обр'ачаше на студену — нй га бубреци болёу, нй нйшто. Лётно врёмe изл'азеомо по Шилштор на игр'ек, дфце гл'едаемо, й'агништа прода'ваемо — тек'а бёше. Онй си й'маеше свё: м'ас, сп'ржу, м'асло, ама бёу дивй гор'ци. К'а бё мл'ат, работеше дул'герл'ак и еднуш си ногу със сек'ируту ударй та н'а си стану землодел'ец и др.*

9.0. Имперфектните форми се употребяват и с повторително значение: *Ст'арацо св'ако й'утро им р'ежеше сл'аму и им м'ежаше з жёшкы в'оду и сол. У годинуту й'маемо й'агништа по нёколко п'ути С катран'йф сап'ун св'аку в'ечер си ж'ийеше рук'ете дти се бёу испуц'али ко мор'ужн'ак. Сёку годину г'и м'ежеше ст'арацо и др.*

10.0. За говора е характерна и употребата на имперфектни форми, които изразяват неосъществено действие (imperfectum de copatu): *П'ейча сак'а земл'уту да иск'ара и п'аре му д'аваше (= щеше да му даде), а н'ашийо нест'ей'а. Молй ме чов'еко и рек'йю ми н'осеше, ама лй видйш че не м'ом. Квитанци'ю ми р'ез'а и р'есто ми д'аваше, ама нйшто не уз'о и др.*

II. Употреба на имперфектни форми, образувани от несвършени по вид глаголи в подчинени изречения.

11.0. В подчинени изречения имперфектни форми, образувани от несвършени по вид глаголи, се употребяват след глаголни форми кат о ч'йни ми се, ус'ечам, м'ислим и др., когато са в сегашно време или в аорист. По този начин се изразява едновременност с действието на глагола в главното изречение: *Нач'ёска на с'ён ч'йни ми се, че п'ееше ж'ётварску п'есн'у. Й'а си ус'ети, че й'маше й'оште с'йле. Б'ъркн'у у ц'ебо като м'ислеше, че д'ържеше п'аре, а он'о ретишл'ак и др.*

III. Употреба на имперфектни форми, образувани от свършени по вид глаголни форми в главно изречение.

12.0. В главни (относително самостоятелни) изречения имперфектните форми, образувани от свършени по вид глаголни форми, означават периодически повтарящи се действия: *Т'ува Йордан изд'обл'б'аеше, т'амо Ратка и ст'арацо им се к'араше дай'ма. Он'а си ск'ърстеше рук'е на по ц'ёл д'ни ае, й'у изр'еб'етеше се и др.*

IV. Употреба на имперфектни форми, образувани от свършени по вид глаголни форми, в подчинени изречения.

13.0. В подчинени изречения имперфектните глаголни форми, образувани от свършени по вид глаголи, се употребяват за означаване на:

13.1. Повтарящи се действия: *Шт'ом зам'йнеу д'октурето, он од'ёне. Б'абичката, к'а разб'ойо се стр'ошеше, н'а си иск'аеше по н'ешто. Шт'ом машината узд'ёнеше, он спр'е да работи и др.*

13.2. Б'ядещи действия: *З'имн'о врёмe г'и д'ърж'ам на ж'ёшко и шт'ом се подад'еше кал'ъц, делимо г'и. П'рвом че г'и прек'она, н'а к'а г'и изв'ёржеше, изв'ёржеше свё на кол'ци, ст'ану патлицан'ё да им се ненаг'ледаш. Н'ай-напр'ётка Сп'ас пот'егне текн'ето, н'а п'осле, к'а изг'асеше варт'у, свё му й'е гот'ово и др.*

14.0. В сравнение с книжовния език имперфектните форми в годечния говор се употребяват значително по-рядко — особеност, характерна

и за други западни говори.¹ До известна степен това се дължи на една от техните функции — темпорално да ориентират, да въвеждат в плана на разказа или дори в рамките на едно изречение, където след това се употребяват сегашни или бъдещи глаголни форми. Темпоралното съгласуване в диалектната реч не е винаги задължително, а има факултативен характер: *Ванка се испрѣдеше до крушуту у двѣрѣт на поѣ, поѣ, а нийа че слѣшамо по цѣлу нѣч. Йа прѣдеше колѣците на трѣпо, а онѣ копайу дѣпкѣте, че изрѣвайу земн'уту, виштѣ се ко текѣва. Едѣнийо се нарѣдеше на опѣшкѣту, а друг'ийо тура буркан'ѣ, бамбѣне. Бѣше млѣт Лила на че узне кон'о та у селѣ -- натура едно друго у диса-сите и еднѣк се врѣчаше* и др. Поради широката употреба на имперфектни форми с въвеждаща функция Ц. Младенов я смята за основна в говорите на Западна и Югозападна България.²

Минало неопределено време

15.0. Основната функция на формите за минало неопределено време е да означава действие преди момента на говоренето: *Рекѣта ѣе прѣдошлѣ. Тѣйа нѣч офѣцѣта ѣе близнѣла. Нийа смо врѣл'или две кола тор. Од Герг'ѣвѣн сѣм забрѣла седамдесѣ и девѣту годин. Ванка ѣе спуштѣла пердѣто* и др.

Формите на минало неопределено време могат да означават действие, за което липсват конкретни данни за времето на неговото извършване: *Чѣл сѣм га нѣк'ига у едѣн стар вѣсник. Мѣже да сѣм прѣйл и теквѣйа поразѣе. Йа сѣм се ловѣл и на теквѣйа удице* и др.

16.0. По-характерни случаи на употреба на минало неопределено време в годечкия говор са:

16.1. За означаване на повторение: *Минувѣл сѣм млѣго пѣти от тѣва. А бе врѣзувѣл сѣм га, сапин'ѣл сѣм га ама на кон' што чѣ му работнѣш? На карѣцѣту сѣм товарѣл и дѣрва и к'умѣр — не ми ѣе сефтѣ* и др.

16.2. За означаване на предполагаеми действия: *Познѣвам ѣа ти си додѣл и дрѣк пѣт тѣва. Он си ѣе имѣл лѣйсе кл'уч и си ѣе отварѣл. Сек'и пѣт си ѣе носѣл сѣгур дѣма от месѣто, та га начѣтоше* и др.

16.3. За означаване на констатация. При тази употреба от формите на минало неопределено време често се изпуска спомагателният глагол в 3 лице, ед. число и 3 лице, мн. число, без да се получава преизказване: *Жѣне токо приокѣше: Йордѣн се спуштѣл у бунѣро. Кѣ погледнѣ у двѣро, жетварѣте дошлѣ. Кѣ погледнѣ дѣма, сѣе свѣршѣло* и др.

16.4. Употреба във въпросителни и отрицателни изречения, с които се пита за действието изобщо или то се отрича изобщо³: *Ишѣл ли си у Настинѣ? Ловѣл ли си рѣбу у мѣтнѣ водѣ? Бабѣчката не ѣе станѣла йѣште. Онѣ не сѣу и сѣнѣвали това. Не сѣм имѣл нѣк'ига тѣлко пѣре* и пр.

¹ Вж. Ц. Младенов, посоч. съч., стр. 26.

² Пак там, стр. 26.

³ Вж. за тази употреба в българския книжовен език у Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, част II, стр. 52.

Минало предварително време

17.0. Формите за минало предварително време означават действия, извършени преди момента, за който се говори. По-характерни случаи на употреба на формите на това време в говора са:

I. В главно изречение

17.1. За означаване на резултативно действие: *Музиката беше спрела да одъне. Он разпращаше приказници по цял път и ка погледнумо, бемо стигли у селото. У магазино бѐу докарали гуменици и др.*

17.2. За означаване на предходност на действието: *Он цял живот беше праил туле та си познаваше работуту. Она беше праля дрее у нѐй та бѐу блискѐи. Йа, ка работеше тѐйа работе, он беше вечима дошъл и др.*

17.3. Минало предварително време за предполагаеми действия (de sonatu): *Онѐ бѐу сковали кувражсо, ама не стигоше дѐскѐте. Инак бѐо га одрѐл оди бой ама ми вързаше рукѐте. Стѐрацо беше га продаѐл, ако не му га бѐу очуждили и др.*

II. В подчинено изречение

17.4. Минало предварително време в подчинени изречения се употребява след глаголи като *видим, усѐчам* и др., когато са в минало време: *Дѐрну се и видѐ, че бѐо турѐла резѐто. Ка се наведо наддле, усетѐ, че бѐо боледувѐла дълго време — свѐ ми се въртеше и др.*

Бъдеше време

18.0. Формите за бъдеще време означават:

18.1. Действие след момента на говоренето. В повечето случаи то е точно определено по време върху темпоралната ос, което се постига чрез контекстов детерминатор: *Йутре че нарѐже дѐрвѐта з бичѐйѐуту. Догдину че набѐреш сигур повише. Че изучиш след две гѐдин и че ме забувѐриш. Йутрѐто че га остѐиш да кѐсне два часа и др.*

18.2. Повтарящи се сегашни, минали или бъдещи действия: *Лани текѐ у воденицуту нѐма, нѐма па че исцвѐрчѐй, нѐма, нѐма па че исчѐгърта. Ка ми се роди синѐ, рѐко си, бабичката си ѐе дѐма и че га нагледуе, нѐма да га остѐи. Цѐл дѐн еднѐ и сѐшто — че седѐиш, че плетѐш, онѐ омѐрзѐнѐа. Море чѐпѐт човѐк, сѐ че заплѐта ка дрѐгѐите работу и др.*

19.0. Бъдеще време обикновено се предпочита при предаване на случки от всекидневния бит, обичаи и др.: *Че узнем литѐко, чорѐпциѐте па че гѐи изнесѐм надвѐрка. Че стѐнем рѐно, че се измѐем, че се начѐшлѐж и че седнем у разбѐйѐ дѐпладне нѐколко лѐкти отѐду. Че вѐнем па че га одрѐжем и др.*

20.0. Формите на бъдеще време често се употребяват за изказване на предположения: *Стигомо до една н'яв'у и он рече — тайа че ъе на км'ето — гл'ей к'ик'о се зелен'е. Тайа опр'ешка на прост'оро че ъе на мом'уту, дека гл'едамо от'очка и др.*¹

Бъдеще време в миналото

21.0. Формите за бъдеще време в миналото означават действие, което става след момента, за който се говори, означен в подчинено изречение: *Ка т'и м'ину саба'ле, ъа ч'еше да ъдем на воду. Това ъутро ъа ч'еше да тураж на св'ин'у. Те т'уѡа н'оч он ст'еше да пукне от соко што сурл'и нач'еска и др.*

22.0. Формите за бъдеще време в миналото се употребяват предимно:

22.1. В условни изречения: *Ако б'еше дон'ел пар'ете, ч'еше с'ижко да св'ршиш по-арно. Ако б'еше тур'ил ко'л'цо, ч'ео глав'уту да му стр'ошим като на кокош'ку. Ако б'ео тур'ил и шик'ер, ч'еше да пушти ъоште некое к'ил'д. Ако б'еше подрип'ил, ч'еше да се сп'аси и др.*

22. 2. Като futurum de sonatu: *Насма'лко ч'ео да п'л'оснем у ба-руту. Ч'ео да г'и стр'ошим. Ч'ео да си легнем по-рано т'уѡа в'ечер. Ч'еше да ѡди ко бол'н ис сел'ото. Н'емаше да се в'лачу ко пре-б'ити и др.*

Бъдеще предварително време

23.0. Формите на бъдеще предварително време се употребяват, за да означат действие преди друг бъдещ момент, за който се говори: *ъа че с'ѡм дош'л'а, ка т'и че в'рл'аш мага'ре за нав'ил'аците. Он че ъе прат'ил човек и т'и т'амо че га ч'екаш. Шавий'ор'ът че ъе стур'ил св'е до т'ѡг'е. Слет три м'есеца М'итко че ъе св'ршил уч'ил'иште и че м'оже да ми пома'га и др.*

Бъдеще предварително време в миналото

24.0. Формите на бъдеще предварително време в миналото означават действие, което се изв'ршва предварително спрямо момент, който от своя страна е предстоящ спрямо минал момент, за който се говори: *ъа ч'ео да с'ѡм изн'ел св'е на шос'ето и да не б'еше дош'л. Он'и ч'еоше да су св'ршил'и и до с'ѡга св'е да ъе у р'ет и др.* Те се употребяват рядко в речта на носителите на традиционния годечки говор.

25.0. От направения кратък преглед на употребата и значението на изявителните глаголни форми в годечкия говор се вижда, че формите на основните времена (сегашно, аорист, перфект и бъдеще) и формите на съотносителните (останалите пет времена) освен реални, преки значения — да означават време спрямо момента на говоренето или друг минал (бъдещ) момент от темпоралната ос, имат и относителни (преносни) значения, когато контекстът посочва по-широк план, върху който се проектират действията им.

Темпоралната система на годечкия говор не отстъпва по богатство на книжовната темпорална система.

¹ Това е характерно и за книжовния език, вж. у М. Янакиев, За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“, Известия на Института за български език, кн. VIII, София, 1962, стр. 428.

ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБА НА ЧИСЛИТЕЛНОТО *ЕДИН* В РУПСКИТЕ ГОВОРИ

Тодор Бояджиев

На изследвачите на нашите югоизточни български говори прави впечатление засилената употреба на числителното *един* в речта на информаторите. Справките, които могат да се направят в публикуваните текстове от югоизточни български говори, показват, че не само има значително разширяване на употребата и значението на първоначалното числително *един*, но са налице и резултати от функционално пресмисляне и граматикализация.

В говора, от който разполагаме с най-много примери за илюстрация на значенията и употребата на *един*¹, могат да се отделят многобройни значения, които да бъдат групирани около основните синтактични функции, които изпълнява *един*.

1. В следните случаи *един* има числително значение:

а) За означаване число, или количество: *Девѣт бил ъс еннѣ оку. Един ден' се зъмнѣ, турците вл'азѣ ѡф селуту. И сѣт'не подѣт вид'ал нѣ дѣнуту еннѣ пѣрѣ. Един гиндулукчійѣ се фѣтил жетвар дѣ жѣне един ден зѣ еннѣ ука мѣслу* (Хбд², стр. 25).

б) При точно броене на предмети и явления, когато числителното се противопоставя на друго числително или когато изрично се подчертава: *Девѣт' мѣми и еннѣ мѣмче. Ут един дѣмѣзлѣк двѣ чув'акѣ от' ѡрѣте. Труйцѣтъ му сѣнуве иштѣли еннѣ мѣмѣ. Нѣ шѣшѣтъ турци, еннѣ илѣ н'амѣ дѣ пѣнне. Оште един зѣр имѣм.*

в) За означаване 'заедно, неделимо, неразделно': *Нѣ еннѣ дѣ мрѣхмѣ.*

г) За отделяне на по-голяма част от нещо, което се поставя в противоположност на нея: *Имѣлу е един ут т'ах д'аду Керкелѣн. Турците вѣтѣт еннѣ жѣнѣ ут нашѣ ф кѣрѣт. Ут труйцѣтъ единѣтъ сѣ е, зѣм кѣй нѣ зѣнѣм.*

д) За да се подчертае числителното значение, заедно с дистрибутивния предлог *по*: *Ут чѣтери лѣли имѣм пу ѡннѣ дѣте устанѣту. Сѣкѣ кѣшѣтъ пу един курбан'. Дѣл и нѣ труйцѣтъ пу еннѣ кѣс'ѣ пѣри. Кѣйту зѣмнѣ прис клѣннецѣтъ, пускѣ ѡф нѣгѣ пу един гул'ѣм кѣмен'.*

¹ Всички примери, източниците на които специално не се посочват, са от говора на преселници от с. Съчанли, Гюмюрджинско.

² Ст. Стойков, Христоматия по българска диалектология, София, 1950.

е) За означаване 'единствен': *Устѣхъме ений гóли дýши, Мъшките ни жийвѣйхъ със енно псѣние. Ъс енна къвѣчкъ жийвѣй.*

ж) При изразяване взаимност между членовете на определена група в съчетание с друг: *Кът съ ги убилли, почнѣли ений други дъ се припърѣт. З'òли адни други дъ са бахтòт* (ИИБЕ, IV, 91).

з) При паралелно поделеници се две или повече части за показване първия в редицата от еднакви предмети. Членовете на противоположаванията могат да бъдат изградени с *един* -- *един* или с *един* -- *друг*: *Мòйѣт мъши двѣ тинкѣи рѣли зърѣ, еннатѣ тинкѣйѣ в Дикилдак, еннатѣ ф Съченлѣ. Енноту д'ате устѣхъ ѡф сърце, другуту бѣше нъ гудѣнъ и пул'вѣнъ.*

и) За означаване на 'един и същ': *Нѣе сме с нѣгъ ут енно сѣлу. Ут енна мѣйхъ двѣ д'ацъ.*

й) Формата за ср. р. на числителното се употребява със значение 'един път, веднъж': *Нѣе енно немѣйме дъ устѣним.*

к) В субстантивирана употреба числителното има значения, подобни на горните: *Енните нѣсам, другите нѣтам. Енните рѣкѣли дъ се убърнѣт пумацѣ, другите рѣкѣли... Един прѣтиле зъ дървѣ, един за казан, един за брашну, един за мѣслу* (СБНУ, II, 201). *Г'òбдам омрѣлисе, анни слаз'ет от небосо, пѣк други са качет* (СБНУ, XVI и XVII, 342). Само субстантивирано се употребява *един* в значение 'никой, ни един': *Врѣт б'агѣйме, не устѣнъ енно бил'а. Четниците, сѣне, ку не нъ удбрѣнивѣ, ни нъ мòжѣме се енно удбрѣни бил'а.*

2. Числителното *един* е съставна част на многобройни устойчиви съчетания, в които запазва числителното си значение: *на един сулук, на един дѣх* 'бързо, наведнъж', *енно другу* 'различни неща', *един път* 'веднъж', *с една дýма* 'накратко', *един госпут* 'знае само господ знае', *един-друг* 'взаимно', *един пу един* 'по отделно', *ни един* 'никой', *енно нъ рѣкъ* 'сигурно' и др.¹

3. В говорите има случаи, когато *един* няма количествена семантика и се употребява със значение на 'някой, никакъв': *Пѣк тòй срѣштѣ дъ ѣмъ ений турци, дъ не зобелѣжѣт и дъ се измѣри там със един мѣвзер гърсѣнски ут енна царвицѣ. Глѣдѣме упрѣш един турчин карѣ енна кула. Слазѣхме ѡф енна дул'чѣнкѣ, глѣдѣме там ений дрѣ се нъберѣли и един чѣ'ак ѣмъ, женатѣ му бòлкѣ, клѣл е нъ един кон'. Кѣ слазѣхме ѡф рѣкѣштѣ ѣмъ енна удѣничкѣ и енна срѣлбѣ станувѣ ѣмъ, ут енна мѣлкъ пѣшкѣ. Тугѣвѣ срикѣ ти са сѣти, та вòрза адно бѣла кòрпа на адин сарòк за байрѣк* (Хбд, 28). *Г'Уоркото м'Удмечѣ ходило, хòдило п'Уо аднѣ пѣт'ичка и наш'л'Уò адн'Уò клѣд'ен'ча* (Хбд, 75). *Мѣн задѣнаха ф адно торба адин тѣс мѣслу и сѣрене, вòрзано в адин мѣсѣл'* (ИИБЕ, IV, 96). *Пу анно врѣм'е ѣдѣ с'ей ф анни нѣви го овѣрдѣли* (СБНУ, XVI и XVII, 342). *Мѣжѣт и са вкѣскѣл, намазал е с катран, клѣл е ф адин чувѣл и е уднѣл ф адна гòра* (Род. напр., III, 2, 101).

Тази употреба на *един*, както личи от изброените по-горе от целия диалектен район примери, е много разширена и затова е необходимо да се потърсят нейните причини.

¹ Всички тези фразеологични съчетания имат точни съответствия в гурски език *elde bir, bir defa, bir kere, bir solukta, bir denbire, bir birinden* [вж. Н. Ванчев, Г. Гълъбов и др., Гурско-български речник, София, 1962].

3.1. Разширената употреба на *един* в такива случаи трябва да се свърже със засилената употреба на показателното местоимение, когато то загубва конкретната си демонстративност и се употребява без каквато и да е показателна функция: *таъ вечер сефтѣ билъ таъ чѣте зѣ таъ сѣлу. Тѣ ден' б'агъвъ тукъ нѣдѣре ис тѣвъ бълканѣ. Звѣртани таъ бомбѣ нъ таъ удниць. Тойъ нѣрѣт таъ вечер там пренуштѣвъ. Ъ нѣк тѣвъ турци зѣмнали там таъ тѣвъ кедѣци, таъ тѣвъ дул'чини. Гѣ зберѣт таъ тѣвъ рабути, таъ тѣвъ слѣнни, чи устѣвът сѣчку.*¹

Както е известно, съществителното име отразява в говорната ситуация назования от него предмет (лице, явление) от действителността. Но тъй като названията са съотносителни с множество обекти, говорещият във всеки конкретен случай се изправя пред въпроса за съотнесеност или несъотнесеност на назования от съществителното предмет към говорната ситуация². Това налага да се изработят в случая средства, с помощта на които говорещият да избере и определи предмета от броя на тези, които изобщо могат да бъдат означени, да ги въведе в полето на показването. Тези средства, както е известно, по отношение на съществителното име са изключително външни.

От приведените примери по-горе се вижда, че в един случай избирателността се извършва с показателното местоимение или с членната морфема (чието генетическо родство с показателното местоимение в нашия език е известно). Цитираните по-горе примери със засилената употреба на показателното местоимение могат да се заменят с членувани форми, без да се измени смисълът на съобщението (Вечерта сефтѣ била четата в селото). Това обаче не са единствените възможности за представяне на предмета. Другият начин, с помощта на който може да бъде отделен избраният предмет, е да се представи той като единичен член на някаква класа предмети, като „някой, кой да е“. Задачата на *един*, употребен извън своето числено значение, когато не посочва съдържателен признак на предмета, е да представи назования предмет като не свързан със ситуацията (контекста), но като отделен съществуващ и известен за говорещия, но неизвестен за слушащия. Това отношение към предмета в акта на съобщението е по същество квалифициращо, детерминиращо, защото е извън обемната характеристика на понятието³.

Причината да не се назове конкретно предметът в случая като *един* *чув'ак* *ут еннѣ сѣлу* *учѣл зѣ еннѣ кѣштѣ* е най-често общата за ситуацията недостатъчна осведоменост. Липсата обаче на анафоричност (*един*) срещу наличието на анафоричност (*този*) в случая не е липса на отделителност, а само две възможности за реализация на единичност. Всеки предмет, изразен със съществително име, може да бъде *един* и *този*, следователно в своята функция средствата за това представяне са еднакви:

¹ Подобни примери в западните български говори вж. у Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски, 1962, стр. 109.

² Ст. Стоянов, Употреба и значение на определятелния член в съвременния български книжовен език. I част, ГСУ, Фил. факултет, т. LIII, кн. 2, 1959, стр. 11—12.

³ Такава неопределена детерминация, изразявана от *bir* (*един*), като граматическа категория има в турски език: *Evel zaman içinde bir Hacı Efendinin bir kızı varmış* в старо време у един хаджи ефенди била една дъщеря. Вж. А. Н. Конопов, Граматика съвременного турского литературного языка, 1956, стр. 97, 168. Тук не се засяга въпросът за успоредниците, които има употребата на *един* в другите балкански езици. За това вж. О. Сиџу, Puncte de vedere asupra problemei determinării proclitice în limba bulgară literară, Studii și cercetări lingvistice, т. XIX, 1968, 6, стр. 607—609.

с този се маркира наличието на анафоричност, а с *един* отсъствието на такава анафоричност, че е валиде предмет, който не е свързан конкретно с контекста и ситуацията, но който е отделен от ред еднородни предмети, обобщени от съответното понятие. Тези отношения (+) и (-), индивидуализиращи спрямо една неутрална (обща¹) форма (0), която (не) може да служи за изразяване на реална предметност, приемат характер на граматични отношения с ясна изразена парадигматичност и функция. Такъв тип граматични отношения се появяват по-късно в системи, които познават категорията определеност.² По такъв начин граматическите елементи *един* и *-ът* получават възможност да се разчленят, в зависимост от слушания и неговото отношение към акта на съобщението, на две противоположни значения (което е характерен признак за граматическата категория) — определителен и неопределителен член.

3.2. Неопределителният член се развива на базата на неопределителното значение на числителното *един* и се прибавя към съществителното име в говорите препозитивно³, когато трябва да се посочи неопределеност на някакъв единичен конкретен предмет⁴. Неопределителният член може да се употреби с всички групи съществителни имена — собствени и нарицателни, с конкретно, отвлечено и веществено значение. С него може да се посочва (така както е с определителния член) и синтактична зависимост: *Пудът по нъгоре нъудът едногу чув'акъ. Нъ една жднъ, дет съ'акъхъ синатбу*. Докато формата на членуването с определителния член съществително включва съществителното по смисъл и форма в определен непрекъснат предшествуващ или следващ контекст, то инвариантното значение на формата *един* — съществително е да предаде първична информация за предмета или първична информация за качеството на предмета.

От употребата на *един* в различни текстове се вижда, че той може да се постави винаги пред кое и да е съществително, стига говорещият да желае да представи съобщаваното като неопределено. Ограничения може да има само при съществителните, които са названия на вещества, отвлечени съществителни, понятия и др., макар че и при тези категории имена се открива неопределителен член с по-особено значение: *Един л'ан пр'ехме, въмъ дъ видиш л'ан. Сеп'не тамъ въ една дул'чинъ се гледъ една ддъ. Чувъ се едно сред'ене. Сеп'не синът рипнувъ ут тв'анът давъ и един лубут*. Въпреки честата употреба неопределителният член не се употребява при всяко съществително, а само в определен контекст, когато комуникативната задача и осведомеността на говорещия го изискват и налагат.

4. От записаните материали могат да се изведат следните по-важни случаи на употреба на *един* като неопределителен член.

¹ Нечленуваната форма на съществителното име Ю. С. Масло в нареча „обща форма“ (Очерк болгарской грамматики, 1956, стр. 43).

² Неопределителният член в езиките, които го притежават, е вторичен по отношение на определителния — развива се по-късно, когато вече съществува определителният. (Вж. А. М. Мухин, Об артикле, Вопросы грамматики. Сб. статей к 75-летию академика И. И. Мещанинова, 1960, стр. 369—370).

³ В западните български говори откриваме случаи и на постпозитивна употреба на неопределителния член: *Сиром'ах еден останал довец* (Бобошево, СБНУ, XLII, 265). В югоизточните говори се среща и разкъсан словоред: *Едно иждше жднъ и т'а ут'авъ*.

⁴ Св. Иванчев, Наблюдения върху употребата на члена в български език, Български език, VII, 1957, кн. 6, стр. 516.

4.1. Неопределителният член се употребява, когато говорещият не знае нищо по-определено, близко и конкретно да съобщи за предмета. В такава употреба *един* посочва, че отделният конкретен предмет е неизвестен както за слушащия, така и за говорещия, който разказва: *Из-л'авъли нъ еннâ искъкъ стенâ и рѣкъвли. Еннй оръ душили ут Одрин. Нъшли тãм еннô мѣмче нъ двайси години и гу звкôл'увът. Еннâ кър-мãнкъ давъ им л'ап. Кътô върв'ãл, върв'ãл, царъ душôл ду йнâ врътã, дету. съ флизълу ф инâ гурã* (СБНУ, IX, 186). *Примбркнãли ф адйн хãн* (Род. напр. IV, 3, стр. 133). *ГУбркото м'омече хòд'ило, хòд'ило п'о аднъ пъ-т'ицка и наш'л'ò адн'ò клãд'ен'ч'ã* (Хбд, 75).

4.2. Неопределителният член се използва и за да се посочи съществуването на предмета, като се отдели и избере от множеството, от определен видоу клас и се включи в „полето на зрението“ на получателя на информацията вече като произволен или закономерен родов представител, но без да се определя като познат и известен. Без неопределителния член съществителното се изразява от съдържание и става неупотребително; *Фãнзф пу аннъ пãт'ка с неãа и изл'ãзф нъ идйн бузълък* (ИИБЕ, IV, 251). *Сетн'онъ кãч'хã мã нã аннъ къруцъ* (ИИБЕ, IV, 249). *Сет'не синът риннувъ ут твãнът давъ и едйн лубут'*. В такива случаи *един* е близко до количественото си значение: *Зѣл еннâ мут'ицкъ, ни пòчнъл дъ купãе пред грѣмъ. Ъф Ърнзутк'уй гã сл'ãзхме, едйн петѣл пѣе. Гледъ егументъ, че едйн келугер пече еннô ецѣ* (Хбд, 26). *Мвжът и са вкиснъл, нмãзал е с катрãн, клãл е ф адйн чувãл и е уднй ф аднâ гòра* (Род. напр., III, 2, стр. 101). Употребата в такива случаи не е задължителна, но тя се предпочита пред общата форма на съществителното като по-конкретна.

4.3. Задължително се употребява неопределителният член в началото на разказ, когато предметът или лицето нямат предварителна смислова връзка с контекста и се споменават за първи път: *Едйн чв'ак рãнтел нъ светй дух. Едйн чв'ак се върнъл ъс м'ãуве, пъл'ни ъс вину. Имълу иннô врѣми идйн цар* (СБНУ, IX, 186). *Имълу еннô вр'ãме едйн мнъ-стйр с млогу келугерие и егумен* (Хбд, 25). *Еднô врѣме фãф едно селу живѣлъ двѣмнъ браке* (Род. напр., V, 5, 228). За тази употреба на *един* от решаващо значение е характерът на съобщението и общата стилистическа тоналност на контекста. С нея се разграничават в началото на разказа композиционни цялости. Когато се използва неопределителният член в начална позиция в такъв контекст, ясно изпъква комуникативната натовареност на предмета, представен от съществителното, наред с отделящата, конкретизираща функция и контекстуалната немотивираност. Макар че фактите са неизвестни, още в началото говорещият чрез *един* постига смислова определеност и привлича вниманието към определени части в изречението. Същата служба изпълнява *един* и по-нататък в хода на съобщението, като създава неочакваност в появата на даден отделен предмет и указва, че именно в него е посочено новото, допълнителното в съобщението. Като се изхожда от учението за актуалното членение на изречението, може да се свърже употребата на неопределителния член с комуникативната натовареност на частите в изречението, с това дали

изразяваните от тях понятия са „дадени, известни“ или „нови“¹. Естествено е в елементарното изказване да има една тема и една рема. В говорите обаче, както посочихме в началото, са възможни случаи, когато в елементарното съобщение се употребява паралелно *един* пред няколко съществителни: *Един заек легнал пун един дон* (СБНУ, III, 201). В такива случаи *един* изпълнява по-особени комуникативни и стилистически задачи и спомага да се постигне подчертана смислова заостреност и динамичност, фиксирайки вниманието на слушателя върху всичките от посочените отделни предмети като едни от възможните (а не единствено възможни, както при определителния член) в тази ситуация. По-нататък в изложението употребата на члешните форми е мотивирано от контекста и определителният член и показателното местоимение се използват, за да приведат в един смислов ред фактите, които в началото на разказа са предадени информационно, разделено и подчертано като единични: *Имахме ние една текѣ, текѣта, нудѣт нѣ таѣ текѣ там.*

Употребата на *един* в началото на повествуването е станало задължителна словесна формула в случаи, когато се търсят в началото композиционни цялости като фон за фолклорно-приказна епичност и изобразителност и дава възможност за два типа жанрово-стилистическо използване на членните форми.

4.4. Задължително се употребява неопределителният член пред съществително в служба на допълнение след безличния глагол има: *Има една б'алѣта одѣ ѿ казѣме. Имаше един емач кѣт соѣз исѣк там. При Гим'уржимѣ удгоре ѿмѣ една Сиркили гу вѣкѣт. Имаше един Мѣнѣстѣр, нѣгѣ нѣк вѣт сѣ изгур'али. Там ѿмѣлу един чубанин. И тѣкѣ уд Бѣлгѣрийѣ имаше един Рус'у. Има една Стуйѣн, тѣѣ бѣше вѣф Аскуву. Имаше един Ъсан бѣѣ. Имаше един Г'ор'гу бездѣтен ѿе. Другѣш е имѣло одѣн османѣфци* (ИИБЕ, IV, 89). *Имѣло одѣн Канѣтѣ* (пак там, 90)².

Когато въвежда съществителното име с неопределителен член в такава употреба, говорещият цели да насочи вниманието на слушателя към реално съществуващия единичен обект, който за слушателя остава непознат и неопределен. В такива строго специализирани случаи, наложени от самата структура и съдържание на съчетанието, в които *един* има опора в контекста, не може да се употреби определителен член. Изборът на нечленувана обща форма придава в такива случаи чисто физически характер на възприемането. Конкретизацията и индивидуализацията на предметите и лицата с *един* се прави информативно, за да се избегне „неизвестността“, като се обозначи след това за тях някакво състояние или качество.

4.5. Употребен пред съществителни имена, които не могат да се броят и количествено определят, неопределителният член придава оттенък

¹ При изясняване на основните положения на своята теория за актуалното членение В. Матезиус използва именно такива изречения: *Byl jednou jeden král. Byla jedna vdova* (V. Mathesius, O tak zvaném aktuálním členění větěm, Čeština a obecný jazykozpyt, Прага, 1947, стр. 235—236). Тази употреба на *един* посочва ясно, че в опозицията между двата члена маркираният (изразителният) член ще бъде неопределителният.

² Собствените имена не загубят индивидуалната си определеност и не приемат характер на нарицателни както в книжовния език (вж. Л. П. Иваковская, К вопросу о неопределенном члене в болгарском языке, Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук, вып. 44, 1958, стр. 169).

на изключителност (еминентност), превъзходство на качеството на предмета: *И ламбътъ къквѣ съ бѣше съ ти кѣже, еннѣ високъ. Пък ъф тайъ гудинъ дал гдспут' енни дрѣнки. Прѣехме едйн л'ап, гмъ дъ видиш л'ап. В енни дѣждуве, в енни калуве се вѣти в Ърнѣутк'уй. И там едйн дген се утѣри. И зъ еннѣ чѣду мумѣтъ ужив'а.* В такива случаи еминентността пак е свързана с основната отделяща функция на *един* — предметът се отделя, като неговите качества могат да бъдат или много хубави, или много лоши. Това се подчертава и от особената възходяща интонация.

4.6. Генеричната употреба на *един* се среща рядко, така както в говорите е рядка и генеричната употреба на определителния член: *Едйн чув'ак, дет е видел твѣ, зъ тогу чв'акъ стѣ пѣтъш.*

4.7. Когато името е сказуемно определение при сравнение, неопределителният член се използва за отделяне и подчертаване на признака на предмета: *Кѣдга си еннѣ б'асну куче.*

5. Когато *един* се употребява субстантивирано, без съществително, има значение на неопределително местоимение: *Едйн рѣптел къ светѣи дух. Аднѣш ут Кѣдгажѣнк парѣчили на едйн да даде парѣи* (ИИБЕ IV, 94). *Аднѣи вѣкѣхъ* (пак там, 93). *Имѣше еннѣ ут Уртѣк'уфску.*

6. В някои случаи в говорите се открива взаимно заместване на неопределителния член с неопределително местоимение. Срв. *Бо^{адн}ѣд вр'ѣме ъимало аднѣ мѣшт'еха* (Хбд, 75). *На нѣкъв дѣн мѣжѣт и ѣ прувѣдил дъ идѣ дъ си зѣме капамѣна* (Род. напр., III, 2, 100). Разликата в употребата на неопределителния член и неопределителното местоимение (*н'акуй, будѣн, пудѣн, н'акутри, едѣ'кутри, едѣ-кѣи* и др.) трябва да се търси в степента на семантичната наситеност. Срв. *Нѣштѣ дѣржавѣ е кът едѣн* (не може *пудѣн*) *къзѣн, кѣйту се вѣти зъ клѣпѣт му не гу пускъ. Сѣт'не еннѣи орѣ дойдѣвѣ. Сѣт'не н'акуй орѣ къзѣвѣ. Едѣн бѣлгѣрин реѣше кът пуннѣ куче. Съ се нѣплѣдѣт н'акутри зѣйци. Дѣ ги рѣзигравѣт кът пуннѣи мѣймѣни. Твѣ е пудѣн уфчѣрин зѣкъцѣн.*

Спецификата на неопределителните местоимения (и на останалите местоимения) се отделя не само по съдържанието на лексикалното значение, което те имат, но и по функцията, която изпълняват в речта — те не могат да бъдат употребени с родово значение. Неопределителните местоимения сигнализират наличието на кое и да е от едно множество, без да е точно определено и разкрито конкретно: *Урѣгнѣ се кът пудѣн пумѣк.* Лексикалното значение, което имат те, може да се противопостави на друг признак (някав, всякав). Неопределителното местоимение дава само общо указание на предмет или признак, като оставя неизвестни принадлежността на предмета и неговото място в реда на еднородните предмети. Неопределителността при *един* е по-слаба, защото се усеща, че по известни съображения авторът не я уточнява. За формално-граматическата морфема *един* център е предметът, а не неговият признак, защото неопределителният член няма за задача да обозначи качества на предмета, а само интегрално и действено да индивидуализира начина, по който се възприема той¹. Това, че *един* е с обобщено значение, а неопределител-

¹ Ст. Георгиев, като разглежда значенията на *един* (според него неопределителна частица), разделя неопределителността в зависимост от контекста и от реда на съб-

ните местоимения с конкретно, сочат и случаите, в които неопределителното местоимение може да се употреби с умалителната си форма: *пудничку д'ате, пудничкъ кодъ*. Когато *един* изпълнява неопределителна функция, такава употреба е невъможна: *енно д'ате утайшу нъ нивътъ*, но *енничку д'ате учло нъ училиште*.

7. Въпросът за употребата и значението на *един* и за граматичната му класификация се поставя от скоро в нашата граматична литература. Както е известно, мненията са различни¹. В случая диалектният материал, изнесен тук, едва ли би допринесъл много за разрешаване на проблема в книжовния език, тъй като състоянието там е по-различно главно във фреквентно отношение. Диалектният материал обаче би помогнал да се разберат безспорно две неща в книжовната практика: а) че употребата на *един* не бива винаги да се свързва с механичното пренасяне на чуждо езиково състояние чрез лоши преводи от западни езици, б) че употребата на *един* е обусловена от ситуацията и е свързана с начина на моделиране и анализ на възприеманата действителност.

щенето на лексическа и синтактично-комуникативна (вж. Лексико-морфологическа модификация на първичното числително *един* в съвременния български език, Български език, XVII, 1967, кн. 2, стр. 121).

¹ Според едни автори *един* в нечислителното си значение е местоимение (вж. Л. Андрейчиц, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 368; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, 1964, стр. 290), според други е неопределителен член (вж. Св. Иванчев, цит. съч., стр. 516; С. Б. Бернштейн, Учебник българского языка, Москва, 19—48, стр. 63; Ю. С. Маслов, цит. съч., стр. 95), а според трети — неопределителна частица с богато смислово-експресивно значение и известна формообразуваща роля (Ст. Георгиев, цит. съч., стр. 114—124).

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРОЯВА НА ЕЗИКОВАТА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ НА МОРФОЛОГИЧНО РАВНИЩЕ

Кирил Димчев

1. Билингвизмът¹, посредством който се осъществява контактът между езиците², предизвиква заемане на елементи от една езикова система в друга и довежда до интерференция³. Днес може да се смята за общоприета концепцията, че езиковите контакти създават условия за взаимно проникване на всички равнища от езиковите системи⁴. Тази концепция, основаваща се на многобройните факти, не пренебрегва разликите в степента на проницаемост на отделните равнища⁵. Както е известно, с най-голяма проницаемост се отличава лексиката, чийто системен характер, в сравнение с другите равнища, не е изразен така ярко. Системността на фонемния състав прави дълъг и труден пътя на заимствуване на фонемите⁶. Много ограничени са възможностите за влияние на интерференцията в морфологията. В това отношение тя се отличава от синтаксиса, в който по-лесно се възприемат синтактични модели на доминиращия език.

Влиянието на една морфологична система върху друга се извършва най-често чрез калкиране на чуждия модел⁷. Многобройни случаи доказват това положение. Като типичен може да бъде посочен познатият пример за използване на славянски модел (от историческо гледище — синтактичен модел) за образуване на бройни числителни имена от 11 до 19 в различни езици — румънски, албански, унгарски — със собствени за всеки език средства⁸.

¹ За възможните аспекти в анализа на понятието билингвизъм вж. J. Rohl. *Bilinguismes*, *Revue roumaine de linguistique*, т. X, Bucaresti, 1965, кн. 4, стр. 343-349.

² „За два или повече езици се казва, че са в контакт, когато се употребяват алтернативно от едно и също лице. Следователно мястото на контакта са хората, които използват тези езици“. Вж. U. Weinreich, *Languages in Contact*, The Hague, 1963, стр. 1.

³ „Отклоненията от нормите на два езика, отклонения, появяващи се в речта на билингвистите в резултат на това, че владеят повече от един език, т. е. в резултат на езиковия контакт, се наричат интерференция“. Вж. U. Weinreich, цит. съч., стр. 1.

⁴ Вж. E. Petrovici, *Interpénétration des systèmes linguistiques*, X-ème Congrès international des linguistes, Bucarest, 1967 (отделен отпечатък), стр. 2.

⁵ Вж. E. Petrovici, цит. съч., стр. 4.

⁶ Вж. К. Димчев, *Говорът на българите от с. Валя Драгулуй, СР Румъния. Фонемна система*, *Годишник на Соф. у-т, Факултет по славянски филологии*, т. LXIII, 1969, кн. 1, т. 3. 3.

⁷ Вж. E. Petrovici, цит. съч., стр. 9.

⁸ Вж. Ив. Гълъбов, *Проблемът за члена в български и румънски език*, С. 1962, стр. 27; А. Л. Граур, *Взаимните влияния между два езика*, *Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан*, С., 1955, стр. 225.

По-редки са случаите със заимствуване на готови морфологични елементи, които — бидейки обикновено периферийни факти в граматичната система — не предизвикват съществени промени в нея¹.

2. Напоследък се забелязва подчертан интерес към съвременния етап в развитието на интерференцията между езиките, който би могъл да хвърли светлина върху процесите, протекли в миналото². Търсят се начини да се разкрие механизмът, чрез който се осъществява интерференцията³, тъй като с основание се предполага, че независимо от различните крайни резултати, обусловени от конкретните условия, в механизма на процесите има много общи моменти.

Голям интерес за разкриване механизма, по който се заемат морфологични елементи, предизвиква появата на някои местоименни и наречийни форми, възникнали в речта на носители на българския говор от с. Валя Драгулуй, СР Румъния⁴, под влиянието на румънската морфологична система.

3. Неопределителните местоимения в системата на българския говор от с. Валя Драгулуй не се отличават по граматичната си характеристика от съответните местоимения в съвременния български книжовен език⁵. Те се образуват от въпросителни местоимения с помощта на морфемата *н'а-* (*не-*) и частиците *еди-* и *-бѣй*. За целите на изложението тук се посочват само някои от формите на неопределителните местоимения, образувани с морфемата *н'а-* (*не-*):

За лица и предмети: *н'акуй* (и. п.); *н'акугъ* (в. п.)

За неодушевени предмети и за животни: *нѣшту*.

За признаци: *н'акъкѣй*.

С помощта на въпросително наречие и морфемата *н'а-* (*не-*) се образуват и наречията *н'акуг'и* и *нѣйде*.

Наред с тези изконни форми в речта на някои информатори се срещат и други местоименни и наречийни форми, които не се отличават по семантичната си характеристика от изконните и имат аналогичен строеж — образувани са с помощта на морфемата *ор-* (носител на значение за неопределеност) и съответните въпросителни местоимения:

¹ Срв. Вл. Георгиев, Заемане на морфологични елементи, Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан, 1955, стр. 199—201.

² Вж. W. Theodor Elwert, Das Zweisprachige Individuum, Wiesbaden, 1960; F. I. Dimitrescu, Note asupra interferenței dintre limbi, în cursul achiziției unei limbi noi, Studii și cercetări lingvistice, т. XI, București, 1960, кн. 3, стр. 467—473.

³ Вж. Е. М. Верещанин, К проблеме разносистемной принадлежности лексем при билингвизме, Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1966.

⁴ Село Валя Драгулуй, Илфовски окръг, е разположено на 28 км южно от Букурещ и на 42 км западно от Олтеница. Според данните от последното преброяване на населението в Румъния (15. III. 1966 г.) жителите на селото възлизат на 2635 души, от които около 2000 души имат български произход. Запазените исторически документи и материали свидетелствуват, че настаняването на първите български преселници се е извършило в началото на XIX в.

Днес почти всички жители на селото от български произход пазят родния си говор, а едновременно с това по силата на социалната необходимост си служат и с румънски език. Техният билингвизъм е масов, продуктивен. Въпреки голямата устойчивост, проявена от българския диалект в неговото повече от 150 годишно самостоятелно съществуване, забелязват се тенденциите на постепенен преход от билингвизъм към монолингвизъм. За фактите, обуславящи този преход, вж. К. Димчев, цит. съч., т. 1. 3.

⁵ Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 368.

За лица и предмети: *бркѡѣ* (им. п.) *бркѡгѡѣ* (в. п.).
За неодушевени предмети и за животни: *бркѡкѡѣ*.
За признапи: *бркѡкѡѣ*, *бркѡкѡѣс*.

Отбелязани са и някои въпросителни и относителни наречия, образувани с *ор-*: *ѡркугѡѣ*, *ѡрдѡѣ*, *ѡркѡѣк*; *ѡркѡгѡѣт*, *ѡркукѡѣт* || *ѡркѡѣт*, *ѡркугѡѣт*

Примери:

Пѡви съ дѡ и гу види *бркѡѣ*.

Ишти дѡ иди *брѡѡѣ*.

Жи гу намѡръ *брѡѡѣту* и дѡ иди.

Прѡй *бркѡкѡѣту* ишти.

ѡркукѡѣт прѡйет, трѡбѡ дѡ имѡм грѡже дѡ им зѡписѡѡм.

Когато местоимението е придружено от предлог, в повечето случаи той предшества местоименната форма: зѡ *бркѡѣкѡѣс*. В единични случаи обаче е засвидетелствувано вмѡкване на предлога, който разкъсва съставните елементи на местоимението: *ѡр зѡ кѡѡѣс*.

Посочените местоимения и наречия представляват интерес, тъй като не са отбелязани в други български диалекти.¹ Анализът на дистрибуцията им показва, че те са факултативни варианти на съответните изконни форми с ограничена сфера на употреба. Срещат се предимно в речта на информатори, които принадлежат към най-младото и средното по възраст поколение.² Граматичните характеристики и особеностите в дистрибуцията на формите, образувани с *ор-*, позволяват да се направи извод, че в случая става дума за един начален етап в тяхното развитие.

4. Несъмнено отбелязаните местоимения и наречия, образувани с морфемата *ор-*, са възникнали под румънско влияние. Предпоставка за тяхната поява е аналогичният словообразователен строеж на съответните румънски неопределителни местоимения, в състава на които влиза *or-* (по произход от латинския глагол **volet*³) и въпросително местоимение *sine* 'кой', *care* 'кой, какъв', *ce* 'какво, що'.

Тъй като в съзнанието на българите-билингвисти съществуват психологически предпоставки да продуцират за нуждите на комуникацията елементи от матерния си език, в случая първична езикова система, и от румънския език, в случая вторична езикова система⁴, обясним е процесът на осъзнаване на общото в семантиката на формите с *н/а-* и с *ор-*, както и еднаквата връзка между съставящите ги части.

За осъзнаване на съществуващата аналогия са допринесли и някои особености в употребата на румънските неопределителни местоимения. В битово-разговорната реч понякога съставните елементи на *oricine*, *oricare*, *orice* се разделят от предлог, който би трябвало да предшества

¹ Срв. по-специално данните от изследваните системи на българските говори в Румъния: Ст. Стойков, Банатският говор, 1967, стр. 214, 215; Е. Петрович и Е. Врабие, Белешки върху граматическия строй и лексиката на българския говор в с. Попеш-Леорден (Букурешка област), Български език, XV, 1965, кн. 2, стр. 117.

² Вълчу Стуйан — 39 год., род. 1926 г.; Стѡнку Думѡтра, 22 год., род. 1943 г.; Мѡтуш Морѡру — 19 г., род. 1946 г.; Мѡрѡе Вѡлчу — 14 год., род. 1951 г.; Пѡтре Мѡрѡн, 12 год., род. 1954 г., и др.

³ Вж. A. I. Rosetti, Istoria limbii române, Edificia atreia, т. I, București, 1960, стр. 127; A. Philippide, Originea românilor, т. II, Iași, 1927, стр. 625.

⁴ Използуването на тези термини, предложени от автора на „Languages in Contact“, се налага от обстоятелството, че сложните етнически комбинации, които създават ролнинските връзки между българското и румънското население, затрудняват отъждествяването на понятието матерен език.

местоимението: *ori la cine te-ai duce, ori în care formă*¹. Така *ori* получава самостоятелно ударение. За субекта на речта този елемент е носител на значение за неопределеност независимо от това, дали е употребен в състава на местоимението или като отделна дума. Така изпъква по-определено и семантиката на неопределителното местоимение.

Ясната представа за строежа на румънските неопределителни местоимения и проникването в смисъла на всеки от компонентите в техния състав създават възможности за аналогия със съответните български местоимения, в които функцията на морфемата *на* се изпълнява от *ор*. На основата на тази аналогия възникват контаминирани форми от типа *оркой*.

Доброто познаване на семантичните и формалните особености на румънските езикови елементи от страна на българите от селото характеризира един напреднал етап в развитието на техния билингвизъм. Този момент от анализа позволява да се изяснят обстоятелствата, при които е възможно въздействието на чуждата морфологична система,² и показва ролята на някои вътрешноезикови фактори — преди всичко голямата сила на румънското лексикално влияние. Както бе посочено на друго място,³ в днешния момент от развитието на българската езикова система се откроява с динамиката си процесът на заимстване на чужди лексикални елементи — или като се възприемат с новите понятия, или като постепенно изтласкват изконните названия поради отслабване на асоциативните връзки между понятията и лексикалните единици в родния говор⁴.

5. Изтъкнатите особености на двете езикови системи дават възможност да се достигне до „отклонение на нормите“ на първичната система. Осъществяването на тези потенциални възможности обаче не се извършва винаги, не се извършва и в речта на всички билингвисти. „Отклонение от нормите“ се получава само в случаите, когато навиците и уменията, на които се основава използването на първичната и вторичната система, са различни по устойчивост, по-точно казано, когато навиците и уменията, свързани с продуциране на елементи от вторичната система, добият по-голяма устойчивост. А известно е, че разликата в устойчивостта на навиците и уменията се обуславя преди всичко от времето на създаването им у носителите на системата и от честотата, с която те се реализират⁵. Интерференцията, както свидетелствуват познатите в съвременната лингвистика факти, е вероятностен процес⁶. По-голямата възможност да възникнат явления на интерференцията в речта на младото поколение се определя от обстоятелството, че под влияние на такива важни фактори

¹ Вж. I. Iordăn, *Limba română contemporană*, București, 1956, стр. 399. Изглежда, че явлениято е доста разпространено, тъй като според Й. Йордан то прониква и в писмената реч.

Както бе отбелязано (вж. т. 3), подобно разделяне на местоимението на съставните му части чрез вмъкване на предлог се среща в отделни случаи и в речта на билингвистите от селото.

² По същина отбелязаните промени имат словообразователен характер, но в духа на установената традиция те се разглеждат общо като морфологични явления.

³ Вж. К. Димчев, цит. съч., т. 3.3.

⁴ Вж. по-подробно по този въпрос у Е. М. Верещагин, цит. съч., стр. 7.

⁵ Вж. Л. М. Шварц, К вопросу о навыках и их интерференции, Ученые записки государственного научно-исследовательского института психологии, т. 2, Москва, 1941, стр. 34.

⁶ Вж. U. Wengisch, цит. съч., стр. 3.

като училището, казармата, участието в обществено-политическия и културния живот и др. то започва да си служи все по-често със средствата на вторичната система, а средствата на първичната система минават в пасивния запас. Трябва също да се подчертае, че навици и умения, отнасящи се до вторичната система, се създават у най-младите носители на българския говор още от равно детство. Поради това в тяхната реч трудно могат да се намерят остатъци от т. нар. чужд акцент.

Така разликите в устойчивостта на навиците и уменията стават причина по-устойчивият навик или по-устойчивото умение, свързано с реализирането на речевни факти от вторичната система, да се актуализира и в случаите, когато речевата дейност трябва да се извърши въз основа на навика или на уменията, отнасящо се до първичната система.

6. Възникването на контаминирани местоименни и наречийни форми, образувани с морфемата *ор-*, началният етап в разпространението на които бе представен тук, не дава основание те да бъдат характеризирани като принадлежащи на първичната, а още по-малко на вторичната езикова система. Отличителен за тях белег е паличието в структурата им на елементи, едни от които генетически се отнасят към първичната, а други — към вторичната система. Това явление, резултат на езиковия контакт, при което в първичната система се установяват елементи на вторичната система, предизвиква създаване на трета езикова система¹. До аналогичен извод довежда и анализът на някои други факти от фонологичното, синтактичното и лексикалното равнище, които също могат да бъдат интерпретирани като резултат от въздействието на езиковата интерференция.

Механизмът, по който възникват разгледаните контаминирани форми, особеностите на тяхната структура и на употребата им характеризират един от възможните начини за проява на езиковата интерференция на морфологично равнище.

¹ Възникването на подобни явления вследствие на езиковите контакти са отбелязани и от други автори. Вж. напр. Е. М. Верещагин и О. Прохорова, О проблеме заимствования фонем, сб. Язык и общество, Москва, 1968, стр. 167, 168.

ОБЕКТНО-ЦЕЛНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Тинка Костова

У нас винаги са предизвиквали интерес проблемите, свързани с преминаването на българския език от синтетизъм към аналитизъм и по-специално промените в системата на предложната употреба. Те са насочвали вниманието на изследвачите към отделни предложни конструкции или към цялостно проучване на системата от значения на определени предлози.

Предмет на тази статия са диалектните номинални съчетания с предлози *за, на, по* и *у* за изразяване на обектно-целни отношения от типа *отивам за круши, за малини* и делението на българските говори въз основа на това, с кои от тези предлози се изграждат конструкциите.

Предлог *на* е един от най-широко използваните предлози в българския език, играе съществена роля в неговия исторически развой и затова функциите и значенията му са обект на няколко цялостни проучвания.¹ Неговата голяма активност се проявява и при изразяването на обектно-целните отношения, поради което конструкциите с предлог *на* ще бъдат разгледани на първо място.

В изследването на Хр. Топалова-Симеонова² е посочено наличието на такива конструкции с предлог *на* в диалектите, но материалите са ограничени и не дават представа за териториалното им разпространение.³

Нашите проучвания в последно време показват, че този тип конструкции са много живи в западните български говори, в родопските говори и говорите в Западна Тракия — Серско, Драмско, Зияховско, Валовище;⁴ *Че идеме на ябълки* (Новоселци, Вид.⁵); *Одъла сам на*

¹ По-подробно за това вж. С. Бояджиев, Употреба на предлога *на* в българския книжовен език, Известия на Института за български език, кн. I, София, 1952, и Към историческия развой на предлог *на* в българския език, пак там, кн. IX, София, 1962; Хр. Топалова-Симеонова, Предлог *на* в българските диалекти, там, кн. XII, София, 1965.

² Цит. съч., стр. 84 и сл.

³ Въпреки че обектно-целните конструкции с предлог *на* имат активна употреба, те не са посочени в диалектоложките изследвания. Направените справки показваха, че за тях се споменава единствено в проучванията на Цв. Тодоров, Северозападните български говори, Сборник за народни умотворения, кн. XXI, София, 1936, стр. 323, 324, и в работата на Йорд. Бояджиева, Кюстендилските полчани и техният говор, Известия на семинара по славянска филология, кн. VII, София, 1931, стр. 260.

⁴ Сведенията за състоянието в западните тракийски говори получих от Й. Иванов и Т. Бояджиев, от чийто личен архив са и посочените примери.

⁵ Примерите, за които не е посочен източникът, от които са взети, са лични наблюдения на авторката. За съкращенията вж. в края на статията.

штáвл'ак да бѣрем (Върбовец, Белгр.); Одѣла сам на гѣбе (Плешивец, Белгр.); Одѣла сам на киселец (Янъовец, Белгр.); Одѣ на круши (Медовница, Белгр.); Идат на штáвл'ак идат (Граничак, Белгр.); Вчѣра одѣме на сѣме (Салаш, Белгр.); Одѣме на сѣно (Рабиша, Белгр.); Чѣдемо на слáму (Дѣбравка, Белгр.); Чѣдемо на шѣму (Гранитово, Белгр.); Фчѣра сам одѣла на штáвл'ак (Острокапци, Белгр.); Друшке ле, мечѣ другáче | кадá поѣдеме на воду (Чупрене, Белгр., СБНУ ХLI); Айде да ѣдемо на чеимáта на воду! (Вълчедръм, Лом.); Ошлѣ у лóзѣето на грóзг'е (Габровница, Михгр.); Че ѣдем на вода (Велковци, Брезн.); Ошлá на бурен; Ойдѣ старáо на дървá (Цървеняно, Кюст.); Цѣна ойдѣ на круши (Таваличево, Кюст.); По К'устендѣл сме ишлѣ на шѣма; Ёдеме на песóк; Дѣдото ѣдеше на дървá; Ёдеме на трáва (Гърляно, Кюст.); Поѣдеме на киселец (Скриняно, Кюст.); Кренáла сам дѣда на круши (Пелатиково, Кюст.); Ойдáа на песóк; Ойдáа на ѣбуки (Длѣхчево-Сабляр, Кюст.); Ке ѣда на рѣби; Ке ѣдеме на шѣма (Ваксево, Кюст.); Ёдеш на круши (Смоличано, Кюст.); Отѣвам на сѣно; Ке ѣда на ѣйца; На рѣба ке ѣда; Отѣвам на зайци (Раково, Кюст.); Идóх на трáва; Ойдó на дървá (Долно село, Кюст.); Идѣла на сѣно (Стоб, СтДим.); На дървá ѣдеме (Бистрица, СтДим.); Бѣме по горáта на гѣби (Фролош, СтДим.); Онѣа дѣна бѣме на млѣко; По Рѣла сам идѣла на шѣма сас товар'ѣ (Пастра, СтДим.); Ёдеме на мѣтли; Идáа на дървá у горáта (Овчарци, СтДим.); Ошѣл на дрѣнки (СтДим., СБНУ Х 190); Поѣдѣ Селѣма сас друшк'и | на пусти зрѣли ѣгоди (СтДим., СБНУ IX 214); Ёдеме по Вѣтоша на боровѣнки, на дървá (Мърчаево, Соф.); Одѣме на лѣшници, одѣме на боровѣнки (Кладница, Соф.); Ш ѣдеш на малѣни; Да оди на рѣба (Голема Раковница, ЕлП.); Ишлá съм на дървá; Ке ѣдем на боровѣнки (Бистрица, Соф.); Очѣл у горáта на дрѣнк'и (Доброславци, Соф., Бълг. диал., II, 45); Пошлá Г'ургѣна на вода (Подгумер, Соф., СБНУ, XLIV, 392); Момѣ пойдáа на цѣке, а момчѣтѣа на врѣбá (Балша, Соф.); Отишлá на киселец; Бѣме на шѣма (Крушовица, Икт.); Ошáл на прѣтки 'колове за фасул' (Радуил, Самок.); Ошѣл на бур'ан (Говедарци, Самок., ИИБЕ, IV, 287); После на вода че ѣа вода (Разл., БДФА); Пратѣла а ф сѣчко на звонѣци (Банско, СБНУ XLVIII 324); Еднá женá си имáла еднá момѣца, та а пратѣла на вода ... (Банско, СБНУ XLVIII 340); Кѣдеме на малѣне (Пирин, Саид.); Утвѣла Ёлка два кóне на óда (Гайтаниново, ГДелч., СБНУ XXXVI 39); Ш ѣда на шѣма; Вар'óт на гѣби; Шѣдеме на лѣст'е; Атидаха на рѣби; Хóди на млѣко; Тóрнала на пáпрат; Тó ходило трѣш на пáнууре; Óдила сам на трѣва; Мѣнко, óтарчи на вадѣца, ти си кл'óта; Мáйка ти атиде на шѣйки; Ш ѣдим на Смóл'ан на парѣ; Ёѣ сам ходила на хлѣт' брѣ! (Смилян, Смол.); Да не мóйш да излѣзеш на вода (Мочуре, Руд.); Хóдет на водó (Тихомир, Крумгр.); Бѣлу, пудѣме нѣ дървá; Трѣнѣз нѣ пѣмѣк (Зап. Тракия)¹.

¹ Освен говорите в Западна Тракия друг български говор извън пределите на страната, в който този тип конструкции се употребяват, е банатският говор, вж. Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 293.

От изнесените материали се вижда, че обектно-целните конструкции с предлог *на* са характерна диалектна особеност за говорите на запад от ятовата граница (Видинско¹, Ломско, Белоградчишко, Михайловградско, Брезнишко, Кюстендилско, Ст. Димитровско, Софийско, Ихтиманско, Еливелинско, Самоковско, Савданско). На изток от ятовата граница те са разпространени в западните рунски говори (Раяложко и Гоцеделчевско), в смолянския говор, в говора на с. Тихомир, Крумовградско.

В споменатото вече изследване на Хр. Топалова-Симеонова (стр. 84 – 85) примери с разглежданата конструкция са посочени от Софийско, Брезнишко, Пернишко, Ломско, Радомирско, Банско, Ст. Димитровско и Чепеларе. Правят впечатление обаче примерите от с. Клокотница, Хасковско: *Сутринтъ кат стънъф, ... че хѡд'уф на мл'ако чак ф' стѡпанѣството, на обѡра* (АрхБЛА) и от езика на българите преселници от М. Азия; *Яа на йудѡ, т'а на йудѡ, яа на пл'ава, т'а на пл'ава* (СБНУ XLVII 130); *Дѡбру, нѡшу сѣстру, мър хѡйди да йд'ам гѡре на йѡгуда, пѡле на трѣндѡф'ал* (СБНУ XLVII 49). Те дават основание да се предполага активността на конструкцията и в източните рунски говори, по-точно в тракийския, но за съжаление засега липсват по-пълни данни².

Освен с предлог *на* в някои западни говори се срещат и обектно-целни конструкции с предлог *по*: *Яа ѡдеше по стѡка* (Иново, Вид.); *Пошѣл е по кѡжи, пошѣл е по йѡйца* (Гърляно, Кюст.); *Нѣска са по кѡжи, по йѡйца* (Пелатиково, Кюст.); *Ние кѡта есен ѡйдеме по шума, сѣ ѡдеме по шума* (Падала, СтДим.); *Ѳди по йѡребици, по зѡйци* (Доброславци, Соф., Бълг. диал. II 45); *Ѳшѣл по сѡрнѣй* (Говедарци, Самоковско, ИИБЕ IV 287).

Дори в материалите от с. Върба, Белоградчишко, публикувани от А. Берберска³, се среща и предлог *у*: *Чѣнеше ми се че ѡн забѡварѣл чѡдемо у зѡеци, а ѡн сал ми намѣгну и ми кѡйну с главу кудѣ ѡнѣйа гѡведарѣтѣ да не разбѣру чѡдемо у зѡеци*.

Следователно в посочените диалекти разглежданите предложни конструкции с *на* не са единствените, с които е възможно да се изразят тези отношения. Книжовният език чрез училището, радиото, телевизията и печата също влияе силно и допринася немалко за постепенното изчезване на диалектните особености. Затова в някои случаи могат да се чуят и обектно-целни конструкции с предлог *за*: *Че ѡдеш ли за вѡда* (Жеглица, Вид.); *Ѳтиваме за йѡгоди* (Септемврийци, Лом); *Не ѡдем за шѡвл'ак* (Раяновци, Белгр.); *Ѳѡдих за сѣно* (Воднянци, Белгр.); *Че*

¹ В част от солата около Кула и Видин има предложни обектно-целни конструкции от разглеждания тип с предлог *за*. Там обаче се предполага, че има население от областта на балканските говори, вж. Цв. Тодоров, цит. съч., стр. 13–22.

² В диалектоложките изследвания и материали липсват такива примери. Само в работата на Г. Горев, Странджанският говор, Българска диалектология, кн. I, София, 1962, има няколко примера със *за*.

³ А. Берберска, Говорът на с. Ошане, Белоградчишко, Известия на семинара по славянска филология, кн. VII, София, 1931, стр. 109, 110.

Предлог *у* (като фонетичен вариант на *в*) се среща в обектно-целни конструкции и в източните славянски езици (вж. Д. Станишева, Випителный падеж в восточнославянских языках, София, 1966, стр. 74, 75, 126, 177, 185, 235).

В западните български говори няма предлог *в*, а *у* (вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1968, стр. 100).

одим за дърва (Върбовец, Белгр.); *Одѝл по селѝто за коѝжи, да купува коѝжи* (Ваксево, Кюст.); *Иде снаѝта на Цумайѝ за лѝп* (Овчарци, СтДим.) и др.

Появата на обектно-целните конструкции със за успоредно с характерните за говорите предложни съчетания с *на* води до наченки на семантична диференциация между тях, наблюдавана в селата Пелатиково, Скриняно и Цървеняно, Кюстендилско. Конструкцията с *на* се доближават по значение до случаите от типа *отивам на жетва, на ордѝе* (финално-целни откошения), т. е. *равни са на отивам, за да извърша някаква работа*, а тези със за се изравняват с книжовните — *отивам за сено* означава 'отивам, за да взема, да докарам сено'¹.

Условия за началото на такава диференциация предлага семантиката на самата конструкция², която означава не само отиване до определен обект с цел да се вземе, да се придобие, но включва и известна работа, действие, свързано с добиването — гъбите, сеното трябва не само да се вземат, но предварително и да се наберат, съберат, натоварят и под.

В останалата част от българската диалектна езикова територия (балканските и мизийските говори) обектно-целните конструкции се изграждат с предлог *за*: *Обат зѝ кустинѝрки жѝби* (Средногорско, Казанл.); *Утѝди зѝ гѝби у гурѝтъ* (Беброво, Ел.); *Шѝ иѝа за гѝби* (Ветрен, Пазар) и др.

В редица говори обаче конструкцията с *на* се е запазила в съчетанието *отивам за вода*³: *Аѝде, снаѝхо, иѝи на ѝдѝа*; *Бѝбата отѝшла на ѝдѝа* (Клисуро); *Дѝмка на ѝдѝа отѝва* (Чирпанско, СБНУ IV 1 513). Най-често ударението е върху предлога, както напр. в тетевенския говор: *Иѝи на ѝдѝа, че нѝмаме ни капка ѝдѝа* (Тетевен, СБНУ XXXI 300) и е настъпила известна адвербиализация на израза⁴.

Състоянието в книжовния език е аналогично на положението в мизийските и балканските говори — обектно-целните конструкции се изграждат с предлог *за*⁵.

¹ Сравни с примерите: *На ѝашиѝтата ке одѝм пак* (Смоличано, Кюст.); *Кѝш ли ѝ ѝидѝи на стѝката или ѝѝ да иѝа на прѝсѝето, на коѝдиѝките* (Ваксево, Кюст.), които означават 'да отида да нахраня, да напоя животните'.

² За такава диференциация в значенията на предложните конструкции и в другите славянски езици споменава и Д. Станишева, цит. съч., стр. 20, 234; вж. също К проблемѝ установлѝния в ѝзѝке систем вариантѝв, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968, стр. 281—287.

³ Сравни с адвербиализираната форма сходитѝ *по ѝодѝу*, повсеместно разпространена в руските говори, независимо от това, с какѝв предлог се изграждат обектно-целните конструкции. Вж. Д. Станишева, Винительный падеж в восточнославянских ѝзѝках, стр. 20.

⁴ Случаи с ударение върху предлога има и в западните говори: *Че иѝдем на ѝдѝа* (Велковци, Брези); *Отѝшла на ѝдѝа* (Мърчаево, Соф.); *На ѝдѝа чѝ иѝдем* (Райово, Самок.). Сравни с два примера от Банско: . . . *пращѝл детѝто на ѝдѝа* (СБНУ XLVIII 296), но *Такѝла е Йѝѝанка | на студѝна ѝдѝица* (СБНУ XLVIII 123).

⁵ Вж. Й. Заимѝв, Употреба на предлога *за* в българския език, Известия на Института за български език, кн. VI, София, 1959, стр. 314; Л. Андрейчиѝ, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 378—380; Л. Андрейчиѝ и др., Български тѝлковен речѝник, София, 1955, стр. 178; Речѝник на съвременния български книжѝвен език, т. I, София, 1954, стр. 351.

В работите на С. Бѝядѝиеѝв, Употреба на предлога *на* в българския книжѝвен език, Известия на Института за български език, кн. I, София, 1952, и Кѝм истѝорическия разѝвой на предлога *на* в български език, пак там, кн. IX, София, 1962, са посочени обектно-целни конструкции с предлог *на*. Прави впечатление обаче, че примерите са взети от

Наблюденията над лексикалния състав на конструкциите, по-специално над именната част, показват, че предлог *на* се свързва с имена от определена семантична група — думи, означаващи съвкупност от предмети или единични предмети, които ще се придобият и с които е свързано известно действие. Случаите, где то става въпрос за единичен предмет, са повече от Смолянско: *Атиде нах Мезинце на губернка; Кадра атишлала на гардероп, марш!* (Смилян, Смол.). В останалите случаи се използвава предлог за — *отивам за детето си, за кола* и под.

Следователно обектно-целните конструкции с предлог *на* са лексикално ограничени. По отношение на глаголния член на конструкцията трябва да се отбележи, че обикновено са включени глаголи за движение (*отивам, пращам*) и различни темпорални форми на спомагателния глагол *съм*.

Въз основа на изложените факти по отношение употребата на различни предложни конструкции за изразяване на обектно-целни отношения се очертават две групи български говори: 1. говори, в които тези конструкции се изграждат посредством предлог *за* (тук се отнася и книжовният език) и 2. говори, в които се използват предлози *за, на, по, у*.

Следователно конкретната реализация на обектно-целната синтаксема¹ се осъществява чрез четири предложни конструкции.

Интерес представляват за нас говорите от втората група. Там изпъква на първо място наличието на лексико-комбинаторни варианти, т. е. варианти, при които употребата на единия или другия предлог е обусловена от лексикалния характер на именната част на конструкцията. Те са два — един с предлог *за* и втори — с предлог *на*.

Освен това се употребяват и факултативни варианти (*отивам на сено — отивам за сено*), при които изборът на единия или другия не е обусловен от лексикалния състав на съчетанието, а от фактор извън системата на говора — влиянието на книжовния език.

Към тази категория не можем да отнесем конструкциите с предлог *по*, понеже лексикалната им ограниченост е много голяма и предлогът може да се свърже само с няколко думи. Напр. в с. Пелатиково, Кюст., има пример *Неска са по коджи, по ййца, но Кренала сам дйда на круши*. Информаторката при направената проверка изрично подчерта, че е възможно само съчетанието *по коджи, по ййца, на круши*, но не е допустимо нито *на коджи, на ййца*, нито *по круши*. Исключителната лексикална ограниченост на обектно-целните конструкции с *по* дава основание да се считат за стари, реликтни състояния. Тук би трябвало да се отнесат и изолираните примери с предлог *у*, и съчетанието *на вода* в балканските и мизийски говори.

Едно сравнение на състоянието в българския книжовен език и диалектите результатите от изследванията на Д. Станишева² за източните

Е. Пелин и Т. Г. Влайков, в чието творчество се срещат често диалектни думи и конструкции. В цитираните по-горе речници, в статиите за предлог *на* са посочени обектно-целни случаи с *на*, но изрично е подчертан диалектният им характер.

¹ За термина синтаксема и употребените по-нататък термини лексико-комбинаторен вариант и факултативен вариант вж. у Д. Станишева, *Винительный падеж в восточнославянских языках*, стр. 16—27, от чието работа са заимствувани със значението, с което ги употребява авторката.

² Д. Станишева, *Винительный падеж в восточнославянских языках*, София, 1968; *К проблеме установления в языке систем вариантов*, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968.

и част от западнославянските езици (чешки, полски) показва в известен смисъл аналогичен развой на обектно-целните конструкции. Българският език, независимо от загубването на падежната флексия и развитието му като аналитичен, в този случай не се различава от съответните развойни тенденции, наблюдавани в други славянски езици.

Трябва да се изтъкне също така, че границата, която разделя първата и втората група говори, в общи линии съвпада с редица фонетични, морфологични и лексикални изглоси, посочени от Ст. Стойков в статията „Основното диалектно деление на български език“¹. Би могло да се очаква, че и по-нататъшните проучвания на предложните конструкции ще допринесат за тизологичната класификация на българските говори².

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АрхБДА	— Архив на Българския диалектен атлас
Белгр.	— Белградчишко
Брезн.	— Брезнишко
Бълг. диал.	— Българска диалектология, Проучвания и материали
БДФА	— Български диалектен фоноархив
Вид.	— Видинско
ГДелч.	— Гоцеделчевско
Ел.	— Еленско
ЕлП.	— Елинпеланско
ИИБЕ	— Известия на Института за български език
Ихт.	— Ихтиманско
Казанл.	— Казанлъшко
Крумгр.	— Крумовградско
Кюст.	— Кюстендилско
Михгр.	— Михайловградско
Пазар.	— Пазарджишко
Радам.	— Радомирско
Разл.	— Разложко
Руд.	— Рудоземско
Самок.	— Самоковско
Санд.	— Санданско
СБНУ	— Сборник за народни умотворения
Смол.	— Смолянско
Соф.	— Софийско
СтДим.	— Станкедимитровско
Хаск.	— Хасковско

¹ Вж. Славянска филология, т. III, София, 1963, стр. 105—114.

² За делението на българските говори въз основа употребата на *от* и *из* вж. Т. Костова, Предлог *от* в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, София, 1965, стр. 150 и сл.

ЗА НЯКОИ СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЛЕКСИКАТА В ГОВОРА НА С. СМОЧЕВО, КЮСТЕНДИЛСКО

Румяна Златанова

1. Въпросът за системността на лексиката, за природата и степента на тази системност, изследването на която единствено позволява да се приближим към обяснението на сложните и многообразни връзки и отношения, в които се намира думата във всеки език, съставляйки цялостна, само на нея присъща лексико-семантична система, все повече се обсъжда в последните години. Предимствата на системното изучаване на различни лексикални групи вече станаха очевидни в много конкретни изследвания¹. За илюстрация може да служат изследванията на диалектната лексика. От вниманието на диалектолозите, ако те остават в рамките на фиксирани на изолирани речникови различия, убягват много съществени черти от лексико-семантичното своеобразие на изучаваните говори. Тези особености могат да бъдат открити само при анализ на лексиката, който би отчитал парадигматичните връзки между отделните единици на определен лексикални групи, връзки, определящи и собственото значение на всяка от единиците.

Думата в семасиологичен аспект е единство от семем (значения). Като има за обект изучаването на лексическото значение като обективно съществуващо лингвистично явление, семасиологията „изследва природата на лексическото значение, типовете лексически значения, закономерностите на смисловото развитие на думата, класификацията на типовете на изменение на значенията и т. н.“²

Тъй като смисловата (т. нар. вътрешна) страна на думата е сложна система от взаимно детерминирани и свързани значения и употреби, елементите, съставлящи смисловия обем³ на думата се отличават по степен

¹ К. А. Левковская, О принципах структурно-семантического анализа языковых единиц, Вопросы языкознания, 1957; Д. Ю. Апресян, О понятиях и методах структурной лексикологии, Сб. Проблемы структурной лингвистики, Москва, 1962; С. К. Шаумян, Структурные методы изучения значений, ЛСб, т. V, 1962; М. Д. Степанова, И. И. Чернышева, Лексикология современного немецкого языка, Москва, 1962; А. А. Уфимцева, Опыт изучения лексики как системы, Москва, 1962; И. В. Арнольд, Семантическая структура слова в современном английском языке, Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, 1966, т. 295; М. Д. Степанова, Методы синхронного анализа лексики, Москва, 1968, и др.

² В. А. Звегинцев, Семасиология, Москва, 1957, стр. 85.

³ Под смислов (семантичен) обем обикновено се разбира съвкупността от всички значения на полисемантичната дума, при което единството на думата не се нарушава. Вж. М. Д. Степанова, И. И. Чернышева, цит. съч., стр. 32.

на устойчивост и самостоятелност, по сфера на употреба; по характер на изразяването от тях полярности и по формата им на реализация в лексико-семантичната система на езика. Лексикосемантичната структура на думата представя в същност съвкупност от лексико-семантичните варианти¹, чрез които думата съществува реално в речта.

2.0. Учението за смисловата структура предполага разглеждане на смочевската² лексика като съвкупност от лексически микросистеми (синонимни, омонимни, антонимни редове, лексико-семантични, експресивно-стилистични групи, терминологични и други подсистеми) в зависимост от семантичния обем и характер на съставлящите ги единици. Тук според обема на семантичната структура се прави опит за класификация на думите в смочевската лексика и по-специално се разглеждат някои особености при развитието на разгърнатата семантична структура в рамките на говора.

2.1. Думите с проста семантична структура имат само пряко значение, което съвпада с номинативното. И в книжовния език, и в говора техният брой е изключително голям. Еднозначните думи само с абстрактно значение са малко на брой (*балнувам, мисла, майка, мила, радост* и др.). Много по-често абстрактните понятия в говора се изразяват чрез преносна употреба на думи с конкретно значение.

Не е трудно да се забележи, че значенията на много думи от „конкретната“ лексика дотолкова са наситени с индивидуални семантични признаци, че по принцип се оказват несъпоставими (по отделни признаци) едно с друго. Доколкото може да се счита, че денотативната функция за тях изпъква на преден план, те може да бъдат условно наречени денотативни.³ При това тук (в т. нар. конкретна лексика) се отбелязват съществени различия по отношение на парадигматичната организация на различните групи думи. Отсъствието на истински системни връзки, на собствени диференциални признаци при денотатите не означава, че значенията им не включват изобщо никакви признаци, но че се характеризират от такива признаци, които стоят във лингвистични измерения, напр. названията на различни природни явления, растения, животни, оръдия на труда, части на човешкото тяло, названията на възрастови и роднински отношения, на храни и пиетета и т. н. се обединяват в отделни групи въз основа на наличие у тях на общ родов признак („природно явление“, „растение“, „животно“ и т. п.). Ето защо и тематичните групи от този тип не представляват никакви лексически „микросистеми“ в истинския смисъл на думата.

Семантичното изследване на смочевската лексика разкрива нееднаквостта на семантичната структура на редица „еквивалентни“ думи в сис-

¹ За лексико-семантичен вариант (термин на А. И. Смирницки) ще смятаме всяка закрепена в езика модификация на вътрешното съдържание на думата.

² Говорът на с. Смочев досега не е бил обект на специално проучване. Преглед на по-важните фонетични, морфологични и синтактични черти на диалектите в Станкедимитровско, към които се отнася и смочевският говор, прави Н. В. Котова в статията си: Наблюдения върху диалектното разнообразие в Станкедимитровско, Език и литература, т. XV, 1960, кн. 4. Вж. също и Система ударения в говоре района Горно поле, Статии и материали по българской диалектологии, вып. 10, Москва, 1962, стр. 45—90.

³ Вж. Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, сб. Проблемы структурной лингвистики, Москва, 1963, стр. 106.

темата на диалекта по отношение на системата на книжовния език. Проблемата за различieto на семантичната структура се налага както при съставянето на диференциален диалектен речник, така и при всеки съпоставителен анализ на лексико-семантичните единици с книжовния език. Така наред с отбелязаните за двете системи думи от типа *билка, брдо, вода, Гергёвден, дош, дъл, зеаник, песък, пращка, река, стовна, фитил; тула, темйан, обувам* и др. съществуват и такива, които в диалектната система са еднозначни, а в книжовния език — многозначни:

*дръвник*¹ 1. игън, който служи като подложка при сечене на дърва. 2. (прен.) глупав, тъп човек. 3. мястото, където стоят дървата за горене. В говора названието *дръник* е свързано с първите две значения, третото не е регистрирано.

*скут*² 1. мястото от корема до коленете на седнал човек. 2. предна пола на рокля, сукман или изобщо дълга дреха. В говора *скут* има само първото значение.

*служба*³ 1. постоянна работа в учреждение или предприятие, за което има определена заплата; длъжност, място. 2. дял или част от дирекция, отдел, отделение в държавно предприятие или учреждение. 3. извършване на чужда работа срещу заплащане. 4. изпълнение на църковни молитви и обреди. 5. военна или трудова повинност. 6. (нар.) празненство, свързано с религиозна церемония и гощавка в чест на светец — покровител на род, еснаф, селнище и пр. В говора названието *служба* има само 1. и 4. значения като единствени.

Тези разлики в семантичната структура на названията, на пръв поглед общи за лексикалните системи на книжовния език и на диалекта, макар и да нямат отношение към обема на смисловата структура (проста и в двете системи), създават впечатление за известно „стесняване“ в значението на еднозначните думи в диалекта. Изследването на материала, който дава смочевската лексикална система в това отношение, позволява да се потвърди принципното положение, че семантичният обем на думите е толкова по-широк, колкото по-малко число лексеми се пада на затвореното семантично пространство (поле), в което те влизат, и толкова по-тесен, специален, колкото по-голямо число лексеми се пада на това пространство⁴. Това положение на семантичната структура на диалектните названия е вероятно последица от непрекъснатото разширяване на семантичния обем на книжовните думи с нови значения.

2.2. Думите със сложна семантична структура са многозначни. Установяването на системата от значения на полисемантичната дума изисква класифициране на значенията по типове. В границите на семантичната структура едни от значенията служат като обединително ядро и се наричат централни. От тях излъква като главно това значение на полисемантичната дума, което е пряко, устойчиво и постоянно и което като задължителен елемент на семантичната система на говора е необходимо и основно средство за изразяване на най-съществените признаци на изра-

¹ Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Годоров, Български тълковен речник, София, 1955, стр. 147.

² Там, стр. 797.

³ Там, стр. 803.

⁴ Н. И. Толстой, Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии, сб. Славянское языкознание, Москва, 1968, стр. 346.

заяваното от думата понятие. За неглавни, периферийни значения, развили се около това ядро, говорим, когато „към семантичните елементи на главното значение се прибавят още и елементи на контекста“¹ (контекст, разбран не само като словесно обкръжение, но и като жизнена ситуация, в която нещо се казва или описва)².

Възникването и на други значения в ядрото, също с пряк и номинативен характер, е последица от известна специализация на главното значение, която често е доста трудна за откриване. Така покрай главното значение на *ортома* '1. дебело въже', трябва да се разглеждат като варианти на главното значение в централното ядро значенията: '2. вид въже за прикрепване на самара към товарно животно' и '3. въже за връзване на снопи'.

По-голям интерес за нас представят случаите, при които диалектната семантична структура е с по-голям обем от книжовната, а така също и названия, които в книжовния език имат проста семантична структура (т. е. са еднозначни), а в диалекта — сложна от типа:

*вдовица*³ 'жена, чийто съпруг е умрял'. В диалекта *довица* означава още и 'разведена жена'.

*калугерица*⁴ 'калугерка'. В говора има значение и 'предната издигната дървена част на самар'.

*чорба*⁵ 'ядене с повече вода, което се сърба с лъжица; супа'. В говора думата освен това значение означава и 'сок от грозде' (*на гроздето чорбата*).

Думите, в които са се развили периферийни значения, представят по-голямо разнообразие на семантични варианти. В отличие от постоянния семантичен контекст⁶, който само възпроизвежда задължителните, с определено лексическо съдържание думи и определени типове смислови отношения, новите значения и употреби се създават и възпроизвеждат в друг семантичен контекст. В него се зараждат окказионалните, индивидуални и образни употреби на думите, които могат да станат след време общоприети, характерни за системата на говора. По отношение на този семантичен контекст Н. Н. Амосова отбелязва: Лексическото значение, в което предметната съотнесеност не съответствува непосредствено на понятийната съотнесеност на думата, въпреки че последната присъства в нея в неизменно състояние, може да бъде наречено преносно, или образно, или фигурално значение на думата⁷.

2.3. Както показват наблюденията, метафорическите преноси на названията засягат най-интензивно периферийната част на думите със сложна семантична структура. Наименованието на предмет или явление

¹ Е. Курилович, Заметки о значении слова (цит. по изд. Е. Курилович, Очерки по лингвистике, Москва, 1962, стр. 238).

² Цит. съч., стр. 239.

³ Л. Андрейчин и др., стр. 57.

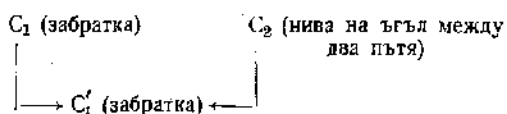
⁴ Там, стр. 275.

⁵ Там, стр. 949.

⁶ Задължителен семантически контекст или семантична сфера на дадена дума е този кръг от думи, който чрез противопоставяне на дадена дума или чрез съчетание с нея обуславя и с това възпроизвежда в лексико-семантичната система различните значения на думата.

⁷ Н. Н. Амосова, К вопросу о лексическом значении слова. Вестник ЛГУ, Серия истории, языка и литературы, 2, вып. I, 1957, стр. 158.

се пренася на друг предмет или явление поради сходството, съвпадението на едни или други признаци, които в даден момент се преценяват като съществени. Схемата на това отношение е такава:



Формално C'_1 съвпада с C_1 , а семантически с C_2 .¹ Общ за тези семантически варианти (C_1 и C_2) е само признакът, по който става пренасянето на значението — триъгълната форма. Тук множествеността на номинацията предизвиква и множественост на сигнификацията. Второто от значенията не съществува в книжовния език; там думата е с проста семантична структура. В диалекта първото значение се е развило в главно, а второто — в преносно метафорично. Метафорическите преноси възникват при сравняването на понятия, които отразяват:

1. сходство между два материални предмета:

настъпка — 1. нещо, което се наставя // 2. чужда коса, с която жените удължават плитките си;

вртѣшка — 1. въртележка // 2. уред за размотаване на прежда;

забрѣтка — 1. забрадка // 2. нива на ъгъл между два пътя;

облак — 1. облак // 2. облечената в кожа част на самар;

пѣпка — 1. пѣпка // 2. пѣпковидна дантела;

тракало — 1. колело // 2. велосипед.

2. сходство между предмет и растение:

звѣзда — 1. звезда // 2. вид цвете със звездообразни цветове;

сенче — 1. умалит. от сянка // 2. вид цвете, което цѣфти на сянка.

3. сходство между предмет и човек;

дрнѣл'к'а — 1. вид детска играчка // 2. жена, която много говори;

кафѣл — 1. кавал // 2. много слаб човек;

клепало — 1. окачена дървена дъска, върху която удрят вместо черковна камбана // 2. дърдорко;

зѣдем — 1. зея // 2. говори празни неща (*стига си зѣла на вѣтаро*);

забѣрам — 1. подкарвам, довеждам // 2. карам се (*едно е свѣре — като ме забѣре, та ъзѣми ме ъвре*);

извѣртувам — 1. извивам // 2. говоря по иначе (*тиа нѣгу извѣртуват за дѣумите*);

кл'ѣфкам — 1. кѣлва // 2. закачам се язвително (*току се кл'ѣфкате като пѣтли*);

мѣндам се — 1. люля се // 2. ходя нагоре-надолу (*цѣло лѣто се така мѣнда — ништо от нѣго нема работа*);

мѣтам — 1. навивам прежда // 2. мамя (*што ме мѣташ, та не дѣйдеш да кѣпаш*);

раскарѣвам — 1. отстрапявам, премахвам // 2. разтушавам се (*по-раскарѣ ме мѣнку, та по ми ништо сегѣ*);

смѣтнувам — 1. намотавам // 2. обърквам се (*каквѣ се смѣта тѣа момѣ като го видѣ*).

¹ Вж. Е. Курилович, цит. съч., стр. 241.

4. сходство между растение и човек;
дрвен'ак — 1. сорт твърди круши // 2. простак, глупак;
пен'уга — 1. малък дънер на дърво // 2. дребен човек;
чен'ерко — 1. вид праз лук с много пера // 2. човек, който се държи така, че да бъде забелязан;
ий'кла — 1. високо и тънко дърво // 2. слаба жена.
 5. сходство между животно и човек или предмет:
бар'ак — 1. порода дребни кучета // 2. дребен човек;
г'алап — 1. гълъб // 2. сватбарска обредна питка, на която поставят тестена глава във форма на гълъб;
елен'е — 1. умалит. от елен // 2. дървената част на въртележка за размотаване на прежда;
пепел'анка — 1. отровна змия // 2. прах за пръскане на лозе срещу болест със същото име. 3. ханлива жена;
ч'утура — 1. опечена свинска глава // 2. глупава глава.
 6. сходство във функцията на лица и явления:
зам'рчкувам — 1. зацапвам // 2. разваля се — за време (*ногу се зам'рчк'а времето*);
богор'одичка — 1. умалит. от богородица // 2. кротък, смирен човек (*ногу ме сл'уша, м'ило, като богор'одичка ми е*);
нап'скувам — 1. ръся с вода или друга течност // 2. изваждам мед от пита;
п'атник — 1. пътник // 2. болник на умираше.
 7. сходство между човек и предмет, растение:
калугерица — 1. калугерка // 2. предната, издигната дървена част на самар;
пеш'ак — 1. пешеходец // 2. боб, който се разстила със стеблото си по земята.

Семантичната деривация, основана на метафорическото пренасяне на значенията, способствува за запазване на живата връзка между централните и периферийните значения и води до обогатяване лексиката на говора.

2.4. Другият тип — преносни метонимични — значения е по-малко разпространен и се отнася до отделни случаи. Пренасянето на названието е получено в резултат в асоциация по близост (временна или пространствена). От разнообразните видове метонимични преноси на названия можем да отбележим следните:

- изгреф* — 1. изгрев // 2. изток (*каде изгреф има облак*);
з'от — 1. залез // 2. запад (*обрни се каде з'от*);
к'уп'ета — 1. мн. ч. на кюп // 2. вид детска игра;
пан'ички — 1. мн. ч. на паничка // 2. вид детска игра с пясък и вода;
аршин — 1. турска мярка за дължина = 68,75 см // 2. мотовилка;
двор — 1. двор // 2. имотът в село, заедно с къщата (*баба Райна седи воз Маринскио двор*).

3. Посочените примери показват, че движението от по-конкретно към по-абстрактно е характерно за семантичното развитие на много думи в смочевската лексика (срв. периферийните значения на глаголите със сложна семантична структура *забирам*, *зидем* и др.). В семантично отношение се наблюдава интересно явление — в резултат на смисловото развитие на думите и изменението на техните семантични структури се

изменят смисловите граници и се увеличава смисловата натовареност или функция на някои сфери в диалектната лексика за сметка на по-малкото названия за абстрактни понятия в сравнение с книжовния език. Засилената употреба на преносни значения придава на говора подчертано образен характер. Анализът на смочевската лексикална система в това отношение доказва, че семантичното развитие на думите е последователно смислово вариране, чиито неограничени възможности се създават от първия ингредиент на лексическото значение на думата — логико-предметното съдържание.

ЕДНА НЕИЗСЛЕДВАНА СТРАНА НА СЛОВООБРАЗУВАНЕТО В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Рангел Божков

При изследване на непосредната и на опосредната словообразователна даденост¹ има съществено значение една тяхна страна, която досега в нашата диалектоложка литература не е разглеждана.

Касае се за отношенията, в които се намират корелативните словообразователни двойки лексеми (мотивираща лексикална единица и мотивирана лексикална единица²), т. е. онези отношения, които са легнали в основата на многобройните словообразователни актове, извършени често пъти по специфичен начин във всяка диалектна словообразователна система.

Като отношения между съответни понятия те могат да бъдат част от предмета на науки, които изследват закономерностите на човешкото мислене. Но в тяхната същност се открива и чисто лингвистичен аспект; тъй като от отношения между понятия, свързани с определени предмети или явления от действителността, те стават в процеса на словообразуването отношения между названия, които с помощта на словообразователните средства на определена езикова система назовават съответни понятия. В този смисъл те се явяват важен елемент на всяка словообразователна система и пълният словообразователен анализ никога не може да се абстрахира от тях. Без тях образуването на лексеми е немислимо. В словообразуването те са много съществени и затова, че чрез своята количествена и качествена характеристика обективно разкриват важни страни от спецификата на съответната езикова система и по особен начин изясняват редица особености в мисленето на езиковия творец (т. е. народа).

Тази статия цели да изясни само някои страни от същността на въпросните отношения. Тя е построена върху подробен материал от субстантивната словообразователна система на трънския говор. При отделни случаи се използват наблюдения върху словообразователната система на с. Кадиево, Пловдивско, и словообразователната система на с. Обнова, Плевенско.

¹ Вж. Р. Божков, Към някои проблеми на българското диалектно словообразуване, Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, стр. 478.

² Пак там, стр. 480.

Трябва да се поясни, че тук се анализират само отношения на такива лексеми, които назовават съответното понятие посредством название на друго понятие, напр.: *гребенър*, *жествар*, *изгач*, *сватовник* и др. Отношенията на лексеми, които от синхронно гледище назовават пряко съответното понятие (*брат*, *көн*, *път* и др.), не са обект на тази статия.

Всяко понятие (лице, предмет, явление и др.), което в процеса на словообразуването се назовава опосредствено, т. е. с помощта на название на друго понятие, влиза в продължение на цялото си съществуване в много и разнообразни отношения с неограничен брой близки и далечни понятия. Но всяко от тези реални отношения няма еднаква значимост за словообразователния анализ. Същност словообразуването се интересува само от едно отношение на назоваването понятие. За илюстрация нека условно да приемем, че понятието *овчър* се появява в момента, когато говорим, и естествено трябва да получи название, за да бъде включено в езиковото общуване. Това понятие има разностранна природа и с всяка нейна страна то влиза в отношение с различни други понятия. Така *овчър* има отношение с действията пасене на овце, хранене на овце, доене на овце и др. Същото понятие има отношение и с обекта на своята дейност, т. е. овцете. Едновременно с това *овчър* има много други страни, които го свързват с много други различни понятия: жител на определено населено място, лице, притежаващо най-различни качества по сила, бързина, възраст, ръст, характер и мн. други.

Трябва да се подчертае, че за словообразуването като дял на езикознанието и за словообразователния анализ има значение само онази страна, онази връзка на назоваването понятие, която стои в основата на образуването на названието и става в процеса на общуването диференциращ признак на понятието. В нашия пример понятието *овчър* е назовано по отношението си към обекта на своята дейност.

За означаване на отношението, което лежи в основата на словообразователния процес, тук ще се използва терминът *називно отношение*.

Примери като *вирушкь* (с. Кадиево, Пловдивско) и *ветрушка* (Трънско) 'вихрушка', *вейачкь* (с. Кадиево) и *ветрен'ача* (Трънско) 'веячка за отделяне на житото от плевата', *плевн'ъ* (с. Кадиево) и *сламанлък* (с. Обнова, Плевенско) 'плевня', *повлекан* (с. Кадиево) и *влачд'яа* (Трънско) 'развлечен човек', *ст'въ* (с. Обнова) и *зглоб'яц* (Трънско) 'става на човешкото тяло' и мн. други показват много ясно, че едни и същи понятия в процеса на образуването на техните названия имат различни називни отношения, т. е. езиковият творец проявява различно предпочитание към отношенията между понятията. Тези особености на езиковото творчество в българските говори дават основания да се смята, че бъдещите изследвания в тази насока ще разкрият много съществени словообразователни черти на народните говори и на българския език.

Анализът на всяко отделно називно отношение и на целия комплекс от називни отношения, използвани в субстантивната словообразователна система на трънския говор, създава възможност да се направят редица обобщения, изясняващи структурата и съдържанието на називните отношения и предпочитанията на езиковия творец в тази насока.

Називното отношение по своята същност е връзка между някакви взаимодействащи същности. Характерът и броят на тези същности, както и характерът на връзката между тях, са много разнообразни. В едни слу-

чаи взаимодействащите същини са цели понятия, а в други — техни отделни страни. Страните на назоваваните понятия, които участвуват в називното отношение, тук ще се наричат диференциращи признаци, а страните на назоваващото понятие — назоваващи признаци.

С оглед на взаимодействащите страни в субстантивната словообразователна система на трънския диалект се откриват следните най-общии типове називни отношения:

1. Отношение между назовавано понятие като цялост и назоваващо понятие като цялост, както е при *метѣж*, *тѣкмѣж* и др.;

2. Отношение между диференциращ признак и назоваващо понятие като цялост, както е при *брѣжак*, *црвенѣжак* и др.;

3. Отношение между диференциращ признак и назоваващ признак, както е при *грѣла* и др.

Главната особеност на изброените називни отношения е броят на взаимодействащите елементи и техният характер. Взаимодействуват си цели понятия и отделни техни страни, но във всички случаи взаимодействащите елементи са само два — един от назоваваното понятие и един от назоваващото понятие. Затова тези називни отношения могат да се означат с общ термин — еднолинейни називни отношения.

Най-общите схеми на еднолинейните називни отношения, които се срещат по-често в трънския говор, са:



С оглед на диференциращата дейност, която езиковият творец е бил длъжен да извършва при използването на различните видове еднолинейни називни отношения, при називните отношения от първата схема е трябвало да се прояви по-елементарно мислене, при втората — по-абстрактно мислене, а при третата — най-абстрактно мислене.

Твърде често в говора на трънчани се откриват лексеми, които са образувани по називни отношения, имащи повече от два взаимодействащи елемента. Тези усложнени в структурно отношение називни отношения могат да се означат с общ термин — многолинейни.

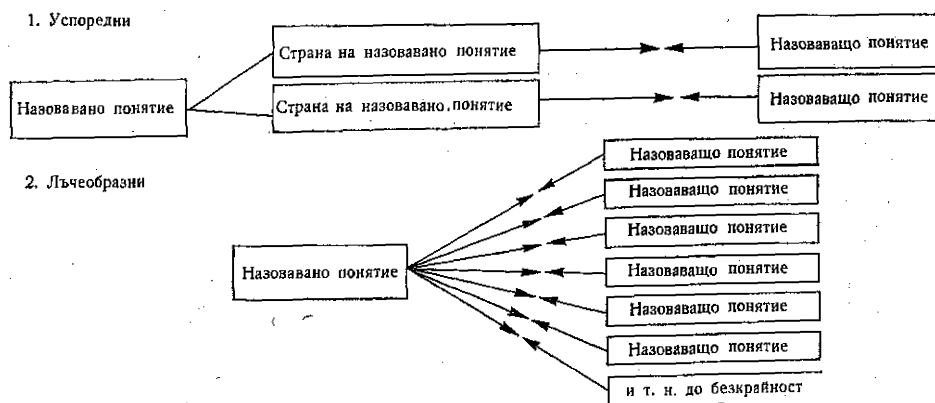
Многолинейните називни отношения се делят на успоредни, или двулинейни, и лъчеобразни.

При успоредната разновидност на многолинейните називни отношения си взаимодействуват четири елемента — два диференциращи като страни на назоваваното понятие и два назоваващи като страни на две различни назоваващи понятия. Най-често връзката на диференциращите признаци е с две различни назоваващи понятия като цялост (*живѣлаж* и др.).

В сравнение с еднолинейните називни отношения успоредната разновидност на многолинейните називни отношения предполага още по-добри възможности за абстрактно мислене у езиковия творец, защото взаимодействащите елементи, които трябва да се отделят от многобройните отношения на назоваването понятие в процеса на словообразователния процес, са повече и са по-сложни.

При лъчеобразната разновидност на многолинейните називни отношения, която е характерна за образуването на събирателни названия и имена на места, диференциращият елемент е цяло понятие, а назоваващият елемент е сбор от еднородни понятия (предмети или явления), по брой от две до безкрайност. Структурата и съдържанието на лъчеобразните називни отношения изисква проява на най-абстрактно мислене, защото трябва да се извърши огромна анализираща и синтезираща дейност, за да се стигне до същността на названието.

Графически структурата на многолинейните називни отношения може да се означава по следния начин:



Направената класификация представлява най-обобщена характеристика на називните отношения, които са използвани в субстантивната словообразователна система на трънския диалект.

Познаването на общата структура на називните отношения ни дава възможност верно да обясним редица лексикално-семантични и словообразователни явления. Ето един пример, който би останал неясен, ако не се има предвид структурата на називното отношение. В трънския говор много имена на места и събирателни названия имат идентична форма (*бъзак, врбол'ак, дрен'ак, трнак, букар, глогар* и др.). Причината за това явление може да се потърси в обстоятелството, че тези типове названия на места и събирателни имена имат идентична структурна схема на називното си отношение — лъчеобразна разновидност на многолинейните називни отношения.

Освен в този общ план називните отношения могат да се разглеждат и като съставна част от словообразователната структура на всяка отделна мотивирана лексикална единица, като конститутивен елемент на словообразователния тип и като елемент от всяко звено на словообразователната система на различни нейни равнища.

Безспорно едно цялостно изследване на називните отношения във всички техни възможни аспекти дори само в един диалект и в една лексикограматическа категория не може да се осъществи в подобна малка статия. Затова тук ще се ограничим съзнателно само с посочване на най-често срещаните називни отношения при образуване на съществителни имена по суфиксен словообразователен начин в трънския говор и с означаване на отношението им към словообразователния тип като основна единица на словообразователната система на съществителното име.

Тук се приема като изходно начало мисълта, че називните отношения, заедно със словообразователния формат и лексико-граматическия характер на мотивиращата лексикална единица, са важен елемент на всеки словообразователен тип.

Мотивираните субстантивни лексикални единици в трънския говор, образувани по суфиксния словообразователен начин, се групират в осемдесет и осем словообразователни типа. В тях се откриват двадесет и шест различни називни отношения.

По-долу се посочват називните отношения¹ с означение на словообразователните типове, който конститутивен елемент са.

1. Отношение на субстанция като носител на качество с качество като понятие. Компонент е на дванадесет словообразователни типа: четири за имена на лица, три за имена на предмети, два за имена на растения, два за събирателни названия и един за имена на животни.

2. Отношение на субстанция-действие с действие като понятие. Участва в десет словообразователни типа за названия на действия.

3. Отношение на субстанция като резултат от действие със съответно действие. Елемент е на осем словообразователни типа: четири за названия на предмети и четири за събирателни названия.

4. Отношение на субстанция като вършител на действие със съответно действие. Компонент е на шест словообразователни типа: два за имена на лица, три за названия на животни и един за названия на растения.

5. Отношение на субстанция-качество (като опередметено качество) със съответно качество. Участва като елемент на шест словообразователни типа за названия на качества.

6. Отношение на субстанция-място със субстанции, които го изпълват или се намират върху него. Компонент е на шест словообразователни типа за имена на места.

7. Отношение на субстанция, която има склонност за действие, със съответно действие. Това називно отношение е конститутивен елемент на четири типа за названия на лица.

8. Отношение на субстанция като средство за действие с определено действие. Влиза в състава на четири словообразователни типа за названия на предмети.

9. Отношение на подобие или сходство на субстанция със субстанция. Това називно отношение е компонент на четири словообразователни типа: два за названия на предмети, един за названия на лица и един тип за названия на животни.

¹ Размерите на статията и тук налагат за означаване на взаимодействащите елементи на називните отношения да си служим с най-общия термин — субстанция, действие, качество и др.

10. Отношение на субстанция като обект на действие със съответно действие. Конститутивен елемент е на три словообразователни типа: два за названия на места и един за названия на лица.

11. Отношение по принадлежност на субстанция със субстанция. Среца се при мотивирани лексикални единици на три типа, отнасящи се към категорията названия на лица.

12. Отношение на субстанция като вършител на действие със субстанция като обект на действие. Участва като компонент на три словообразователни типа: два за названия на лица и един словообразователен тип от категорията за названия на животни.

13. Отношение на субстанция с еднородни субстанции, които я характеризират от някаква страна. По това називно отношение са образувани мотивираните лексикални единици на три словообразователни типа от категорията за събирателни имена.

14. Отношение на субстанция като съд със субстанция като съдържание. Конститутивен елемент е на два словообразователни типа от категорията за названия на предмети.

15. Отношение на субстанция със субстанция по някаква по-обща връзка. Това називно отношение се открива при мотивираните лексикални единици на два словообразователни типа, отнасящи се към категорията за названия на предмети.

16. Отношение на субстанция като продукт със субстанция като производител. Участва като компонент на два словообразователни типа от категорията за названия на предмети.

17. Отношение на субстанция, имаща като качество склонност към действие, с действие. Участва само в един словообразователен тип от категорията за названия на лица — носители на качество.

18. Отношение на субстанция, която има склонност към друга субстанция, със субстанция. Компонент е на един словообразователен тип от категорията за названия на лица.

19. Отношение на субстанция като участник в колективна проява със съответната проява. Елемент е на един словообразователен тип от категорията за названия на лица.

20. Отношение на субстанция с действие по предназначение. Среца се като конститутивен елемент само на един словообразователен тип от категорията за названия на предмети.

21. Отношение на субстанция като носител на качество със субстанция. Компонент е на един словообразователен тип от категорията за названия на лица.

22. Отношение на субстанция като вършител на действие със субстанция-място, където се извършва действие. Открива се в словообразователната структура на мотивирани лексикални единици само на един тип от категорията за названия на лица.

23. Отношение на субстанция като производител със субстанция като произведен продукт. Това називно отношение се среща като конститутивен елемент само на един словообразователен тип от категорията за названия на лица.

24. Отношение на субстанция със субстанция по предназначение. Участва в структурата на един словообразователен тип от категорията за названия на предмети.

25. Отношение на субстанция като място за производство със субстанция като произвеждан продукт. Среща се в един словообразователен тип от категорията за названия на места.

26. Общо (неясно изразено) отношение на субстанция със съответно действие. Това називно отношение се среща в един тип на категорията за названия на предмети.

Анализът на изброените називни отношения, които се откриват в словообразователната система на съществителното име (суфиксен словообразователен начин) в трънския говор, дава възможност да се направят някои интересни изводи и обобщения:

1. Двадесет и пет процента от всички словообразователни типове имат като конститутивен елемент само две називни отношения. Те са: отношение на субстанция като носител на качество със съответното качество като понятие и отношение на субстанция като предметно действие със съответното действие. Ясно е изразен стремежът за универсализация на ограничен брой називни отношения. Очевидно езиковият творец е предпочел да стеснява кръга на използваните називни отношения и да разширява сферата на тяхното участие в словообразователния процес. Това се доказва и от факта, че двадесет и пет процента от броя на всички називни отношения обслужват повече от половината суфиксални словообразователни типове на говора, а осемдесет процента от броя на лексико-семантичните категории (названия на лица, предмети, места, животни, растения, действия, качества и др.) имат специализирани називни отношения, които не се срещат във втора лексико-семантична категория. Трябва да се подчертае, че универсализацията и специализацията на називните отношения са развити в много по-висока степен от универсализацията и специализацията на другите конститутивни елементи на словообразователния тип и особено по отношение на словообразователните средства.

2. Назоваващият елемент на називните отношения при четиридесет и три процента от броя на словообразователните типове е действие, при тридесет и шест процента е субстанция и при двадесет и един процент е качество. Този факт много ясно показва предпочитанието на словообразователната система към деятелния мотивиращ елемент на словообразователния процес.

3. Осемдесет и девет процента от броя на суфиксалните субстантивни словообразователни типове в трънския говор имат еднолинейни називни отношения. От тях двадесет и пет процента са називни отношения между назовавано понятие като цялост и назоваващо понятие като цялост, четиридесет и три процента са називни отношения между диференциращ елемент (страна) на назоваваното понятие с назоваващото понятие като цялост и двадесет и един процент са називни отношения между диференциращ елемент на назоваваното понятие и назоваващ елемент на назоваващото понятие. Чувствително преобладават онези разновидности на еднолинейните називни отношения, които изискват по-неабстрактно мислене.

Единадесет процента от състава на словообразователните типове имат многолинейни називни отношения. Езиковият творец е предпочитал лъчеобразната разновидност на многолинейните називни отношения и по-точно тяхната многолъчна разновидност.

4. Най-често срещаният диференциращ елемент на назоваването е способността за извършване на действие. След него се нареждат случаите на назоваване по качество, по някаква връзка между различни диференциращи елементи на назоваването и назоваващи елементи на назоваващото понятие и др. Това съотношение отново доказва предпочитането на езиковата система към деятелното начало.

Анализът на називните отношения само на словообразователно мотивираните суфиксни субстантивни лексеми разкрива една (макар и най-важна) част от цялата картина на називните отношения, които са използвани в словообразователната система на трънския диалект. Пълна представа за спецификата на говора в областта на називните отношения може да се създаде, когато се изследват в тази насока всички мотивирани лексикални единици (субстантивни, глаголни, адективни и др.) Трябва да се подчертае, че пълното изследване на називните отношения създава много по-големи възможности за интересни и обективни обобщения, чрез които се разкриват важни страни от спецификата на езиковата система и мисленето на езиковия творец.

СУФИКСИТЕ УЛ И УР В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Иван Добрев

Между значенията на имената със суфигси *ул* и *ур* в славянските и балтийските езици има сходство.¹ То не се дължи на еднаквата традиция (общия праезик), защото тогава срещу славянските суфигси *ул* и *ур* в литовски и латвийски трябваше да има *ouī* и *oug*, и не е резултат от заемствуване в по-ново време. Липсват каквито и да било сравнително-исторически податки за съществуването на стари славянски суфигси *ouī* и *oug* като първообрази на днешните наставки *ул* и *ур*. Имало е само суфигси *ūl*, *ūg*, *ūī* и *ūg*, които лесно могат да се разпознаят под днешните наставки *ъл*, *ур* (в български те ще имат гласеж *ил* и *ир*), (*ѝ*)*л* и (*ѝ*)*р*. Засвидетелствуваните изрази на *ул* и *ур* не се отличават с дълбока старина и с общославянско разпространение, защото не са дял от наследения от праславянско време лексикален запас, а са плод на живата, непрекъснато повтаряща себе си словотворческа стихия в примитивните условия на славянското и балтийското село. Но те будят езиковедски и културно-исторически интерес, тъй като в условията за тяхното възникване се съдържат отгласи от ранните ситуационни първоизточници на славянското словообразуващо творчество. В изнесените по-долу примери сходството между езиците от славянската и балтийската общност не се дължи на наследеното от дълбока древност еднакво говорно предание, а на родствения духовен мир, отразен в близостта на живите езикотворчески явления.

Първата изследователска крачка се състои в незабавното съобщаване на факта, че българските отглаголни изрази със суфигс *ул* именуваат същности, които според примитивните представи са били изпълнени с демонична сила:

шаруля 'болестта едра шарка, персонифицирана като баба шарка' (СБНУ, XXVIII, стр. 195).

пвструл 'болест, при която се явяват по лицето малки кафяви топчици, лунички' (Т. Стойчев, стр. 232)

¹ Българските примери са въз основа на тълковния речник на П. Геров с допълнение от Т. Панчев, на тълковния речник на А. Т.-Балан и Ст. Младенов (от стр. 1 до стр. 576), продължен само от Ст. Младенов, и на Родонския речник на Т. Стойчев в кн. II от сб. Българска диалектология, 1965. Руските примери са главно от тълковния речник на В. Даль, 1955, а литовските — от книгата на А. Leskien, *Bildung der Nomina im Litauischen*, 1891, стр. 448 и сл., стр. 484 и сл.

светулка — срв. съзвучните изрази *вещулка* и *невестулка* 'светулка' (Н. Геров, т. V, стр. 142); в български *светулка* има синоним *вещица*; вж. още лит. *švitulys* 'светулка, 'лъскаво украшение' от *švitėti* 'светя' и латв. *spīgulis* 'светулка' от *spīgot* 'блещукам'

гъдулка — за тайнствените сили, които се крият в музикалните инструменти и звънците, в парцалите и краищата на дрехите, в светещите нощем тела и в лъскавите предмети, в уредите, с които си е служел някогашният индоевропейски човек, вж. у Вакернагел и Шпехт.¹

висулка 'нещо окачено или пришито да виси' (Н. Геров, т. I, стр. 127); вж. суфикса *ул* в *мразулки*, *мранзулки*, *пранзулки*, *шушулки*, рус. *висульки*, *висюльки*, *сосульки*, лит. *ka gulėi* (от *ka giti* 'вися') 'ледени висулки'; в българските говори висулки се наричат още дългите конци, нанизани с маниста, които съставят част от накита на невестата и момата (СБНУ, X, стр. 232); ролята на висулките с маниста като предпазно средство срещу уроки е добре известна в народното поверие.

прощанулки, *престанулки* 'обрядно печиво при прохождение на детето'

джурул, *журул*, *джурулка*, *джурулек* — от *джулкам* 'с бързо движение разбърквам, разбивам на ситно, стривам някое вариво' (А. Баллан—Ст. Младенов, стр. 532); за мястото на пръчката за разтриване (стинд. *mantha-*) в индоевропейския култ вж. у Шпехт², срв. суфикса *иг* в лит. *mentūris*, *mentūrė*, латв. *pieturs* 'пръчка за разтриване' от корена *ment* в слав. *měto*, *městi* 'разбърквам' — вж. и пол. *paćev* 'пръчка за разтриване'.

рус. *ходули* 'кокили'; вж. и съставката *ул* в етимологически неясните български изрази *нашулки*, *цулки*, *стулки* 'кокили, патерици' (Н. Геров, т. III, стр. 253); срв. *нишулки* в народната клетва от Дупнишко 'на нишулки да те віда' (на дрвени да те віда) — СБНУ, X, стр. 203 стар суфикс *ил* в *кок-ил-и* от корена* *кок/кек* в *чек-ор* 'на дърво дънер от клон' (Н. Геров, т. V, стр. 536), рус. *коч-ер-а* 'суковатое дерево, пень' (В. Даль, т. II, стр. 180), *коч-ер-г-а* 'род крюка, особенно для загребания в печи' (пак там), а също така в рус. *кост-иль* 'патерица' от *кост* и в *коп-ыл-ок* 'патерица'.

В балтославянския словотворчески процес не е доизживяна свойствената на икономически неразвитите общества представа, според която сечивата работят не защото чрез тях е вложено човешко усилие, а защото в тях се крие вълшебна склонност към определено действие. Вж. стария суфикс *иг* в *сек-ър-а* (срв. лат. *secūris*),³ а също и суфикса *ул* в *гребуля*, *гребулка* 'гребло' (Н. Геров, т. I, стр. 246) и латв. *kretulis* 'сито'⁴.

Тук спадат още *виулица* 'кемене', *цигулка*, *дрънкулка*, *дудулка* 'свирка' (Т. Стойчев, стр. 155), латв. *dūdulis* 'rog за свирене' от *dūdot* 'издавам гъгнещи звуци', *klaburis* 'дрънкалка' от *klabēt* 'тракам', *grabulis* 'детска хлопка' от *grabēt* 'хлопам', *žvargulis* 'хлопатар, детска хлопка' от

¹ J. Wackernagel, Vorlesungen über Syntax, т. II, 1928, стр. 40; F. Specht Der Ursprung der idg. Deklination, 1944, стр. 294.

² F. Specht, Zur idg. Sprache und Kultur, Zeitschrift für vergl. Sprachforschung auf dem Gebiete der idg. Sprachen, т. 64, стр. 13.

³ За извънредно важната роля на брадвата в индоевропейските обичаи вж. F. Specht, цит. съч.

⁴ За магическите сили в ситото и греблото вж. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, т. VII, стр. 1662 и т. III, стр. 1468.

žwargt 'тракам равномерно', *джундулка*, *джунджурка* 'дребна лъскава вещь за накит, обикновено прикачена на глава или на дреха' [джунджуките се закачват на малките деца, за да им се прорежат зъби, да не ги боли гърло — А. Т.-Балан—Ст. Младенов, стр. 532; вж. и *дзундзуле* според народната песен „Девойко цървена яболко, изгореф за тебе како лен за вода, дзундзуле за леса“ — там, стр. 533; преди всичко като средство против уроки са се използвали черупките на охлювите и на мидите — срв. суфикса *ур* в *бабур* 'охлюв' от корена *баб-* в *баб-ка* 'черупка от бяло охлювче на глава на дете да не го хваща уроки' — Т. Панчев, стр. 11 — и суфикса *ул* в гр. *жоуълъ* 'раковина', лит. *blizgūlis*, *blizgūlys* 'лъскаво украшение' от *blizgėti* 'светя, блещукам', *трепетулка* 'накит от малки бели и жълти парици, на средата продупчени и закачени, защити на нещо да треперат, да трепкат' (Н. Геров, т. V, стр. 353); срв. лит. *drebūlė* 'трепетлика' от *drebėti* 'треперя', лат. *tremulus* 'трепетлив', *трескуляв* 'що се тресе, болен от треска' (Н. Геров, т. V, стр. 375).

Суфиксът *ул* в *завъртулки*, *заврънкүлки*, *заврънтүлки*, *драскүлки*, *крѣкулицы*, *вѣркуляци* е отглас от почудата на отколения безкнижен човек пред неясните рисунки и знаци, както и от замъгления с течения на времето смисъл на вложената в украсата на битовите предмети символика. Срв. *рогулка* 'напречна шарка на престилка' (Т. Панчев, стр. 282). *Вадулица* 'кога се разлее нейде вода, та протече като малка вада' (Н. Геров, т. I, стр. 102) не следва да се откъсва от народния обичай да се гадае по вадичите от случайно разлятите в къщи течности.¹

Родуля 'родилка' (Н. Геров, т. V, стр. 83) предполага следи от стария очистителен обред след раждането, свързан с четиридесетдневно изолiranje на родилката и детето от околните (шестте седмици у славяните). Вж. *живуле*, *живульче*, *живулец*, *живулине*, *живулинче*, *живулянце* в различните варианти на гатанката за бозайнич: „Живо живульче на грамада стоеше, живо месó тѣраше“ (Т. Панчев, стр. 116). Срв. лит. *gyvūlis* 'живинка, животно'. Магическата *плѣпка-живулька* от руските народни приказки² има свойството да съживява мъртви.

Повечето *nomina actionis* на *ц* от м. р. в литовски са названия на демонични същества, в които народното поверие е виждало първопричината за мъчителните усещания и болестите: *drebūlys* 'тръпки от треска от *drebėti* 'треперя', *skaudūlys* 'гноен оток' от *skaudėti* 'изпитвам болка', (срв. *берулка* 'място, дето бере рана' — Т. Стойчев, стр. 129), *troškūlys* 'жажда' от *trókšti* 'жаден съм', *puodėgūlis*, *pedógūlis* 'главня по житото от *dėgti* 'горя', *kosūlys* 'кашлица' от *kósėti* 'кашлям', *dusūlys* 'задуха' от *dūsti* 'задушавам се', *digūlys* 'бодеж' от *diegti* 'имам болки', *piūmirūlis* 'епилепсия' от *piūmirti* 'умирам'. Срв. лат. *stimulus* 'мъка, страдание', персонифицирано като *Stimula* 'богиня, която подбужда към деятелност'.

На славянска почва суфиксът *ул* е представен в редица отименни названия за същности с извънредна роля в народното поверие:

*невестулка*³

¹ Вж. Д. Мариннов, Народна вяра и религиозни народни обичаи, СбНУ, XXVIII, стр. 190.

² Вж. Н. Онучков, Северные сказки, Записки, т. XXXIII, 1908, стр. 3.

³ За мястото и във вярванията на европейските народи вж. W. Havers, Neue Literatur zum Sprachtabu, 1946, § 15, Wiesel.

вълкулак 'човек, който след смъртта си се е преобърнал на вълк'; от *вълкулак* — с дисимиляция на *л* в *р*; срв. рус. *волкула*, *вовкулака*, белорус. и укр. *вовкулък* 'оборотень, человек, обращенный в волка' (В. Даль, т. I, стр. 137)

Куцулан — наименование на най-лошия и най-опасния от всички вълци; така се нарича и последният от народните вълчи празници през м. ноември (Д. Маринов, СБНУ, XXVIII, стр. 521)

додул, *дюдюл*, *дидюл* 'мома, накичена с треви и цветя, която другарките ѝ водят от двор во двор, като пеят и на всеки стих препяват до доле, а тя играе, па я поливат с вода; с додул се обикаля кога е настанала суша, та трябва да се измоли дъжд за посевите' (А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 556—557)

журкул, *чуркул*, *цуркул* 'домашен щурец' (Т. Панчев, стр. 118)¹
рус. *зозуля*, *зозуля*, *жегозуля*, *зезуля*, белорус. *зязюля*, чеш. *žežulie* 'кукувица'²

бубуля 'огън, който се пали вечерта на сирни заговезни против зли духове' (Т. Стойчев, стр. 133)

лит. *Pikūlas* 'митологическо същество, дявол', прус. *pikūls* 'демонично същество от подземния свят'; въпреки Е. Fraenkel, *Litauisches etym. Wörterbuch*, т. I, стр. 589, не следва да се откъсва от лит. *pikis* 'смола', лат. *picis* (род. п.) 'смола, катран', гр. *πίσσα* < **πιζα* 'смола', стбълг. *пъцъль* (Супр. сб.) < **rik-ŷl-* (стар суфикс *ŷl* с трета палатализация) 'смола, катран', старорус. *пекъль*, *пекъль*, *пекъль* 'смола'³, сръб. *пѣкао*, род. п. *пѣкла* 'смола, ад', пол. *piekto* 'ад', *piekieł* 'дявол', бълг. *пѣкъл* 'ад, катран' (А. Дювернуа, Словарь, стр. 1975); за демоничните сили, които се крият в боровото дърво и боровата смола, свидетелствува наименованието на чешкото митично същество *Borovit*.

Покрай другите си значения рус. *козуля* (от *коза*) има смисъл на приготвено с обредна цел печиво или на пародна глинена играчка, която води потеклото си от старата сакрална скулптура. Козулите не са замяна на жертвеното животно с неговото изображение, а магически първообраз на бъдещия приплод⁴; срв. наименованието на обичая от Дебърско *дуй-питулица* 'вид обред по Нова година с благопожелание за житно плодородие' (Ст. Младенов, стр. 609); вж. и *пит-ур-ка* 'малко хлебче от чисто брашно за църковни треби' (Т. Стойчев, стр. 235).

Мистичните свойства на змиорката, която според примитивните представи е едновременно и змия, и риба, са причина за суфикса *ул* в *егуля*, *ягуля*, *енгуля*, сръб. *јегуля* от корена **enp/ong* в рус. *уж* 'смок', пол. *waż* 'змия', лат. *anguis* 'змия'; вж. суфикса *иг* в лит. *ungigys*, прус. *angigis* 'змиорка', рус. *ужорь*, род. п. *ужря*, укр. *угорь*, *вугорь*, род. п. *угра*, *вугра* < **ong-ŷr-* 'змиорка, мастна жлеза върху лицето, която при изстискване излиза като червей, личинка на муха върху кожата на животните', слов. *ogot*, род. п. *ogtja* 'змиорка', пол. *węgorz* 'змиорка', слов. *ogge* 'личинка на муха', чеш. *uhet*, пол. *węgru*, *wogru* (мн. ч.) 'подкожни мастни

¹ За щурца като покровител на домашното огнище вж. А. Johansson, *Das Heimchen und der lettische Hausgeist*, *Scando-slavica*, т. VII, стр. 127—132.

² За историческите корени на поверието, че кукувицата прокобява гладна смърт вж. П. Петров, *Етнографски елементи на славяно-балто-германската общност*, 1966.

³ И. Срезневски *В*, *Материалы*, т. II, стр. 893.

⁴ Вж. D. Zelenin, *Russische/ostslavische/Volkskunde*, 1928, стр. 375—376.

жлезѝ', бълг. *гъгърци* 'червеи, които се въдят по грах, боб, леща¹, *гъгърѝц* 'червей по добитъка'. Срв. суфикса *ур* в *змиюрка*.

Демоничното естество, което според славянското поверие е криела: ношната пеперуда, е отразено в рус. *бабуля*, *бабурка*, *бабура* 'ношна пеперуда' (В. Даль, т. I, стр. 34). Двете последователни метаморфози — от буба в какавида и от какавида в пеперуда — са поразили така силно съзнанието на някогашния човек, който се е мъчел да си обясни смисъла на природните явления, че той ги е вплел в своята митологическа представа.² Срв. стария суфикс *ил* в рус. *мет-иль*, *мот-иль* 'ношна пеперуда, плосък глист в дроба на овцете', бълг. *метил*, както и суфикса *ул* в *мумулец* 'молец' (Н. Геров, т. III, стр. 95; срв. *мамул*, *мумул* 'пашкул'), *пасулец*, *пасулка* 'молец' (Т. Панчев, стр. 247; 'спасано' народът казва за изядено от молци). В българските народни говори *бабулка*, *бабулка* има значение и на 'копринена гъсеница', и на 'какавида от копринена гъсеница'. Срв. *бабушка* 'какавида' (А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 96). Освен от *баба* 'чародейница, вещица, магьосница'³ *бабулка* може да се изведе и от *баба* 'нещо, което прилича на глава, на мехур; сбърчена кожена обвивка' — срв. *баба* 'мешец, от който излиза на бял свят жива човешка рожба; наденица от дебело свинско черво' *бабуца* 'стомах на домашен добитък; сбърчено на кожата негде по снагата' *бабушка* 'слаба овца с голям корем' (А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 94—96), *баба* 'втори стомах у животно' (Т. Стойчев, стр. 125), рус. *бабура* 'головастая рыба поп в каменных речках', *бабурка* 'гриб, толстоголовый сморчок' (В. Даль, т. I, стр. 34), *бабур* 'охлюв' (Н. Геров, т. I, стр. 19). Според М. V a s h e r, Russ. etym. Wörterbuch, т. I, стр. 35, значението на рус. *бабуля*, *бабочка* се е преосмислило под влияние на поверието, че в ношните пеперуди се крият душите на починалите предци. Срв. форманта *ул* в семейството български думи, които означават обвивка на какавида: *кожулец*, *кожурец*, *кукул* (вж. и *кукуля* 'гъсеница на копринена пеперуда'), *мамул*, *мумул* (срв. *мумулка* 'вавита без ред прежда', *мамулка* 'всяко нещо, обвито в каквато и да е дреха, водито малко-бебе' — Т. Стойчев, стр. 203), *шушулка*, *пашкул* (за етимологията на тази дума вж. по-нататък), *гугул*, *гугуля*, *гугуленце* (срв. *гугуляв* 'такъв, що е с бръчки' — гугуляви дюли — дребни и гърчави у А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 483), а също така и латв. *кар-иг-с* 'личинка на гъсеница', латв. *кук-иг-і* 'личинки на комар'.

Формантите *ул* и *ур* личат и в редица балтийски и славянски думи, които означават мехури върху водната повърхност или върху кожата, буца, нарастъци върху дърветата или върху човешкото тяло, пъпки върху кожата, възли върху преждата, бръчки и гънки, кичури, висулки платили конци, дрипи: *брумбулче* 'мехурче вода, що става кога вали дъжд, мехурче върху водна повърхност' (Т. Панчев, стр. 35), латв. *buŗbulis* 'воден мехур', лит. *buŗbulas* 'воден мехур, пискюл', лит. *buŗmbulas* 'възел в преждата, воден мехур, пискюл', латв. *riŗpruŗis* 'оток, буца върху тялото', лит. *riŗpruŗas*, *buŗmburas* 'пъпка върху дърво', лит. *riŗpruŗys*, латв. *riŗ-*

¹ За поверието, че змиюрките влизат поцем в бобовите и граховите насаждения и унищожават семената и цветовете вж. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, т. I, стр. 4.

² Вж. V. M a c h e k, Studie o tvoření vyrazů expresivních, 1930, стр. 118.

³ Пак там.

pigis 'пъпка върху дърво' (срв. стария суфикс *ig* в рус. *пуп-ырь* < *rop-
ig- 'пъпка върху кожата', *волд-ырь* 'мехур, пълен с лимфа', *булд-ырь*
 'пъпка върху кожата', *кит-ырь* 'стомах на преживно животно' и суфикса
ul в лат. *papula* 'пъпка върху кожата', *pussula, pustula* 'мехурче'), *бабуле*
 'пикочен мехур' (Прилепско; според К. Мирчев, Бълг. преглед, год. II,
 1933, кн. 1, стр. 122 — от назализираната степен **babl* на корена **bab*;
 срв. рус. *бубуля* 'воден мехур', срб. *бубулица* 'мехур, пъпка върху ко-
 жата' и стария суфикс *il* в пол. *bańel*, род. п. *bańla* 'воден мехур'), *ме-
 хур*, *кломбурец* 'кръгове от пукнат мехур върху водната повърхност',
памбуле 'надут мехур' (Дебърско, М. Григоров, Изв. на Сем. по слав. фил.,
 т. II, стр. 302), *пархул* 'мехур от изгаряне, зачервени и слабо изпъпчени
 места върху тялото от ухапване на паразити' (Т. Стойчев, стр. 232), лит.
kipkulas 'воден мехур', лит. *putulys*, латв. *putulis* 'мехурите при врене
 на вода', *мозулка* 'пришка, зърно от болка' (Т. Панчев, стр. 211; срв.
 укр. *мозуля*, *мозуль* 'мазол') *главуляк* 'върга, глава на нещо — тояга с
 главуляк, дубина с шишкою' (Н. Геров, т. I, стр. 217), *въргула* 'зараснало
 място от отсечен клон' (Т. Панчев, стр. 65), *вързулка* 'възел в преждата
 или тъкачето в домашния стан' (Т. Стойчев, стр. 136), *върдзула* 'голям
 чвор в дънера на дърво' (СБНУ, XIV, стр. 23; вж. стария суфикс *il* в
сѣкил < **sok-il-* 'чвор, чеп на дърво' и суфикса *ur* в *чекур*), *рогул* 'рог,
 ъгъл на нещо' (Н. Геров, V, стр. 82; вж. рус. *рогуля*, *рогулина* 'раз-
 валина, рассоха, рогатая вещь — В. Даль, т. IV, стр. 100, лат. *angulus*
 'ъгъл, ръб'), *ръбул* (Н. Геров, т. V, стр. 82).

Присъствието на суфиксите *ул* и *ур* в този клас изрази не следва
 да се откъсва от древната представа, че в набъбналостите и изпъкнало-
 стите се крият таинствените и самородни сили на растежа, а може би и
 източниците на онкологичното страдание, а от друга страна, че мехурите
 над водната повърхност са дихание или движение на демонични същества.

Тук спадат още *кичур* (от стбълг. кѣка 'кичур коса на челото' —
 'Син. мол.), *кичулки* 'вълнени развлечени китки, пискюли на гайтан' (Т. Паи-
 чев, стр. 164), *рехулки*, *ресулки* 'висулки, китки пискюли по краищата
 на плат, дреха, на кърпа или на друго нещо' (Т. Панчев, стр. 281), *паш-
 кул* 'парцал' (и пашкулето да си продадеш за плюсница, пиѐта ти пашку-
 лето дрпали, цѣгане ти се карали за пашкулето — народни клетви от
 Дупнишко, СБНУ, X, стр. 200, т. XI, стр. 165), 'сплъстена вълма, по-
 дълга от другата' (Н. Геров, т. IV, стр. 19), 'вълма от коса' (приберѣ си
 пашкулете от очѣте — Т. Влайков, по речника на А. Дюверноа, т. II,
 стр. 1610). Тези значения трудно биха могли да се съгласуват с твърде-
 нното в етимологичния речник на Ст. Младенов, стр. 416, че *пашкул* 'ко-
 журец, мехунка на копринен червей, на копринена буба' би трябвало да
 се сметне за турско-българска производна от гр. *οικοληξ*, новогр. *οκολήμι*
 'червей' с помощта на турско-персийската представка *ba* (ра) или бъл-
 гарската представка *па*. По-скоро *пашкул* е българско слово, съставено
 от основата (о)паш-к- и от суфикса *ул* с слияния на началното о(у) пред
 ударена гласна, срв. *пѣнци* вм. *опѣнци*, *сѣйница* вм. *усѣйница* — Н. Геров,
 т. IV, стр. 31; т. V, стр. 216.¹

¹ Според коментара към карта № 236 от съставения под ръководството на Ст.
 Стойков и С. Бернщейн Български диалектоложки атлас (т. I, Югоизточна Бълга-
 рия) *пѣшка* вм. *опѣшка* е засвидетелствувано в селата Присадец, Тополовградско, Вре-
 сово, Айтоско, Вълча поляна, Елховско, Ботурче, Ивайловградско; в Родопския речник на
 Т. Стойчев *пѣшка* означава 'стърчишка на кола'.

Вж. още *крячул* от *крак*¹, *бручкул* 'набръчкано нещо по шев' (Т. Стойчев, стр. 133; у А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 219 — *бръчкул*), *гърчул* 'нещо нагърчено, набръчкано' (А. Т.-Балан — Ст. Младенов, стр. 495), *браздулица* 'дълбока рязка, останала от нещо по гладка повърхност' (там, стр. 202), *дрипулка* (Т. Панчев, стр. 103), *пъргул* 'парцал, дрипел, вехтар' (Н. Геров, т. IV, стр. 32; от *пирга* 'на челото на жена къси косми, които не се впитат в косата, а стърчат над очите, по-дълги пера над очите на птица'). Косвено указание, че в краищата на дрехите и парцалите дремят магически сили, са руските хулни изрази и ругатни, които произхождат от заклинателното наплашване и имат за свой субект не само криещите опасност хора и животни, но и растенията, сечивата, парцалите и частите на дрехите.²

Според събраните от А. Leskien литовски и латвийски изрази със суфикси *ul* и *ig* се натъкваме още на лит. *vesūlas* 'виелица', лит. *vesulys* 'вихрушка', латв. *sukuris* 'вихрушка', лит. *gaudulys* 'гръм', латв. *makulis* 'тъмен облак', лит. *dumbiūgs* 'водовъртеж'; срв. лат. *nebula* 'мъглявина', *вижуля* 'виелица', *працуляк*.

Суфиксът *ul* личи и в славянските собствени имена, които отразяват вътрешното свойство, вътрешната способност или наклонност на собственика на името: *Видул*, *Радул*, *Нягул* (от корена в *неж-ен* и в рус. *неж-а*), *Тихул*, срб. *Драгул*, *Владул* и т. н. За индоевропейските отглаголни прилагателни на *ul*, които изразяват 'склонност, предразположеност към някакво действие' — лат. *credulus* 'доверчив', гот. *pi-sakuls* = вж. у Клуге.³ гр. *ἀναχος* 'непобедим' от *sakan* 'сражавам се', старосл. *rogull* 'мълчалив'.

Почитта към първородния син е отразена в собственото име *Първул* (срв. лит. *pirn-gimūlis* 'първороден син'). Архаичната литовска народна песен ни е запазила няколко израза, където суфиксът *ul* е в тясна връзка с култа към преосмислените като християнски бог езически демони (*devīliac* — зват. и. от *dievas*), меда (*medūlis* от *medūs*), пчелата (*bičiūlis* от *bitē*), луната (*mēnūlis* от *mēnuo*). Срв. *Jēzulēlis* в църковните песни.

Суфикс *ul* забелязваме и в руските названия за лицата, които са се отличавали толкова много от останалите, че появата им или срещата с тях се е смятала за поличба или е била източник на суеверен страх: *бородуля* 'мужлан, бородатая баба, мужевидная женщина' (В. Даль, т. I, стр. 116), *сидуля* 'сидень, безногий, немогущий ходить, калека' (т. IV, стр. 183), *дикуля* 'сидень, ребенок, который долго не встает на ноги, не ходит' (т. I, стр. 509; „не е на хубаво, кога срещнеш дете, което не може да ходи, а лази“ — СБНУ, XII, стр. 128), *девуля* 'женственный мужчина, гермафродит, полудевье' (т. I, стр. 436; „да те чува Господ от куц, от сляп и от късо“ — Н. Геров, т. II, стр. 436), *бабуля* 'жефовидный мужчина, гермафродит' (т. I, стр. 34), *горбуля* 'горбатый человек или скотина' (т. I, стр. 347; срв. стария суфикс *il* в рус. *горб-иль* 'гърбица, гръб' и суфикса *ur* в *бабурици* 'кукери', наречени така поради гърбицата от парцали, която са слагали на гърбовете си — за значението на корена *bab-*

¹ Ст. Младенов, Ст. Полвасилев, Граматика, 1939, стр. 165.

² Вж. W. Christani, Über die persönlichen Schimpfwörter im Russischen, Archiv für slav. Philologie, т. 34. За широко разпространеното поверие, че с унищожаването или отстраняването на парцал от дрехата си болният унищожава или отстранява болестта, вж. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, т. V, стр. 906.

³ F. Kluge, Nominale Stammbildung, 1896, стр. 91.

вж. по-горе; суфикс *ул* в латв. *kukuts* 'гърбица'), *кривул* 'криво дърво, сакат човек' (Ст. Младенов, стр. 1091), рус. *кривуля* 'что либо кривое, изогнутое, криворослая часть дерева' (В. Даль, т. II, стр. 194). Стар суфикс *ил* в рус. *ков-иль* 'куц човек'. Срв. гр. *ἀκρόλος καμπόλος* 'крив, извит'.

Мизул, *мизюл* 'най-малкото дете на родителите' (Т. Стойчев, стр. 207; от корена в *миз-ин-ей*).¹

Занемаряването на старото поверие е причина за израждането на някогашната демонологична семантика на суфикса *ул*, от която в български са се запазили явни следи, в пейоративна (укорно-насмешлива) или хипокористична (ласкаво-почтителна): рус. *чистуля*, *грязнуля*, *совуля*, *моршюля*²; (аугментативният суфикс *ур* в *главура*, *жабура*, *костура*, *бабура* се среща и в български, и в другите славянски езици)³, рус. *бабуля*, *бабулька*, *бабуленька* (ласкаво обращение към жена), белорус. *дзевуля*, *бабулька*, *матуля*, *матулька*, *матуленька*, *матулько*, *рыбулька*, *сеструленька*⁴, пол. *wdowula*, *wdowuleńka*, *czaszulka*, *czaszuleczka*.⁵ На подобна употреба се натъкваме и в латвийски: *pirdulis*, *smirdulis* 'човек, от когото излиза лоша миризма', *metulis* 'чоак, който заеква', *gaudulis* 'ревльо', *brālulis* (в граматиката на Adolphi от 1658 год.), *matmulis*, *tētulis*, *bēgnulis*, *mašulis* — ласкаво назоваване на брат, майка, баща, рожба, сестра. В латвийски суфиксът *ul*⁶ се среща още в умалителните имена на животните: *jēgulis* от *jēgs* 'агне', *kazulis* от *kaze* 'коза', *vārdulis* от *varde* 'жаба'. Срв. гр. *αρκύλος* 'мече' от *ἀρκτος*, чеш. *koňouč* 'глиганче' от *kanec*. Някои умалителни имена за животни в латвийски произхождат от възгласи: *cabulis*, *šabulis*, *šibulis* 'пилеце' от *šib!* *šiba šaba!* — вик за приране на кокошки (срв. укр. *ципура* от източнослав. *цып!* *цып!* 'общий призывный клич скликанья кур' — В. Даль, т. IV, стр. 577), *šigulis* 'жребче' от *šiga!* *šig!*, *šikulis* 'козел' от *šik!*

Суфиксът *ул* в умалителна служба е добре познат на западните и югозападните македонски говори: *чоѐчуле*, *чоѐчул'че*, *чоѐчулина*, *чоѐчул'чина*, *мѐжчуле*, *мѐжчул'че*, *вѐлчуле*, *жѐнчуле*, *жѐбчуле*, *дѐтуле*, *дѐтул'че*, *дѐтул'чуле*, *кѐчуле*, *я̀гнуле*, *стѐлчуле*, *рѐчуле*, *тѐрбуле*, *чѐшчуле*⁷. От карта № 14 в студията на В. Koneski, В. Vidoeski, О. Jašar-Nasteva, *Distribution des balkanismes en macedonien*, 1966, се вижда, че суфиксът *ул* в умалителна служба се среща в говорите около Струга, Дебър, Охрид, Ресен, Битоля, Прилеп, Кичево, Гостивар, Корча, Костур, Лерин. Предполагането на гримата автори, че умалителният суфикс *ул* в македонските говори е от романско (балканолатинско) по-

¹ За ролята на изгърсака в българските обичаи и обреди вж. Д. Маринов, СбНУ, XXVIII, стр. 159.

² Други примери за пейоративна употреба на суфикса *ул* в руски — вж. у W. Chigistian, цит. съч.

³ Вж. Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Граматика, стр. 182; А. Belić, *Archiv für slav. Philologie*, т. XXIII, § 97.

⁴ Е. Карский, *Белорусы, Язык белорусского народа*, вып. II—III, 1956, стр. 25 и 34.

⁵ Други славянски примери за *ул* в деминутивна служба вж. у А. Belić, цит. съч., стр. 192—193; W. Vondrák, *Vergl. Grammatik*, т. I, стр. 547.

⁶ За латвийския суфикс *ul* в умалителните имена на неодушевените предмети вж. V. Rūke-Drašina, *Diminutive im Lettischen*, 1959, § 509, за умалителния суфикс в литовски — P. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, 1943, стр. 188.

⁷ Вж. Е. Спространов, По говора на гр. Охрид, СбНУ, XVIII, стр. 533; К. Мирчев, цит. съч.

текло, е безпочвено, тъй като привычният за къснолатинската разговорна реч умалителен суфикс *ul/cul* постепенно е бил изместен от народнолатинския суфикс за умявяване *ell* — *apellus* вм. *apulus* 'пръстен', *vitellus* вм. *vitulus* 'теле', *navicella* вм. *navicula* 'лодка', *monticellus* вм. *monticulus* 'хълм'¹. С изключение на италианските диалекти суфиксът *ul/cul* не се среща в днешните романски говори. Той не е продуктивно словообразователно средство и в македонорумънския (арумънския) език.² Македонските форми на *уле* имат за успоредица гръцките умалителни форми на *ουλα*: *кардоула* от *карδια* 'сърце', *вархоула* от *βαρκα* 'лодка', *пердигоула* от *περδικα* 'яребица', *вахоула* от *οαχη* 'гръб на планина'. Но изнесеният дотук материал свидетелствува за славянското потекло на суфикса *ул* в македонските умалителни съществителни, както това бе заявено още през 1933 год. в посочената по-горе статия на К. Мирчев.

Необикновената жизненост на компонента *у* от панхроничните славянски суфикси *ул* и *ур*, които надмогват законите за звукофизиологическите промени и коват все нови и нови изрази със същото значение и със същия начин за образуване както в предисторическо време, свидетелствува за символичната стойност на звука *у* в речта на балтославянския човек. Тази общоиндоевропейска символична стойност, възникнала според W. Havers, *Zur Entstehung eines sogenannten sakralen U-Elements in den idg. Sprachen. Ein Versuch über Lautbedeutsamkeit in idg. Frühzeit*, 1947, от сакралнокултовото емоционално интониране на „мрачния“ звук *у* още в началните стадии на номинацията, е намерила поддръжка и опора в реликтите от възникналите върху неолитичната производствена база примитивни представи.

За доизясняването на стиловата характеристика на контекста, в който възникват и се срещат суфиксите *ул* и *ур*, имат значение следните факти:

- 1) експресивното, позиционно необусловено омекотяване *ул'*,
- 2) често срещаната отсечена редупликация на корена: *дуд-ул-ка*, *дзундз-ул-е*, рус. *зоз-ул-е*, *шуш-ул-ка*, *баб-ул-я* 'пашкул', *мам-ул*, *му-м-ул*, *цүц-ул*, *кук-ул*, *гуг-ул*, *буб-ул-я*, *чүч-ул* 'сноп пера' (срв. *чучулига*), *буѳб-ул*, *виѳв-ул*, *риѳр-ул*, *киѳк-ул* и т. н.; заслужава внимание и кореният вокал *у*.

¹ По É. Bourcier, *Éléments de linguistique romane*, 1946, § 69.

² Вж. Th. Capidan, *Die nominalen Suffixe im Aromanischen*, 1930, стр. 45.

ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ В ПОЖАРЕВСКИЯ ГОВОР

(С ОГЛЕД НА СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ
НА КОМПОНЕНТИТЕ ИМ)

Иван Кочев

Измежду различните и противоречиви схващания, отнасящи се до смисловата същина на фразеологичните единици, напоследък с право се открил възгледът на съветската специалистика по английска фразеология Н. Н. Амосова, която определи цялостното значение на фразеологизма като „сложно нечленима семантика (разр. моя — И. К.), възникнала в резултат на отслабване значенията на компонентите“ му¹.

Схващането за деактуализацията на значенията на съставките, която в различна степен довежда до тяхната десемантизация² и формализация, у нас се поде от повечето лексиколози. Особено последователна в това отношение е Кр. Чолакова, която прави сполучливо сравнение между морфемния състав на думата и компонентите на фразеологичната единица. „Формализирани — пише тя — и семантично обезличени, по-малко или повече, нейните елементи напомнят до голяма степен морфемния състав на думата, затова и фразеологизмите представляват своеобразни сложни лексикални единици“³.

Целта на тази работа е да изнесе основните типове на семантико-граматична трансформация, настъпила в компонентите на фразеологизмите от един говор, като се излиза от схващането, че те — отделните им елементи — вследствие на десемантизация са се превърнали в съставки, които напомнят морфемната членимост на лексемата.

Фразеологичният материал, който се изнася тук, е от говора на с. Пожарево, Силистренско⁴. Той е събран във връзка с извършеното проучване на лексиката на този диалект, която е предмет на специално наследване.⁵

¹ Основы английской фразеологии, Ленинград, 1953, стр. 91.

² В тази статия се имат пред вид онези фразеологични единици, с които се занимава фразеологията в тесния смисъл на думата. Затова поговорките, пословиците и традиционните сравнения не са предмет на разглеждане.

³ За лексико-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица с думата, Славистичен сборник, София, 1968, стр. 211.

⁴ Неговото представяне не е съотнесено към книжовния език с оглед на приликите и отликите с него, а отразява вътрешнодиалектните особености на фразеологичната система.

⁵ По-подробно вж. Ив. Кочев, Гребенският говор в Силистренско (с по-особен оглед към лексикалната му система), Трудове по българска диалектология, кн. 5, София, 1969.

Лексикалното обезличаване на елементите на фразеологичната единица в пожаревския говор е от различна степен. В едни случаи то е по-слабо, в други по-ярко, но навсякъде е налице. Най-общо обезличаването е свързано с възникване на едно съвсем ново¹ неделимо цялостно значение, което не се съдържа в отделните компоненти на фразеологизма. Същата констатация обаче не се отнася до промените, които настъпват със семантико-граматичните особености на елементите. Смыслово-граматичният еквивалент на фразеологичната единица не се намира в такава ярка несъотнесеност с граматичната определеност на отделните съставки. В повечето случаи семантико-граматичната характеристика на еквивалента съпада с тази на единия от компонентите, срв. ярко изразената процесуалност във *фърлам* и *бия* в случая *фърлам сѫль* 'бия'.

Неизразяването на субстанциалността в цялостното значение (срв. съставката *сѫль*) говори за различната значимост на елементите (едни от тях са „силни“, „водещи“, а други — „слаби“, „подаващи се на промени“).

Семантико-граматичното значение² на единия от компонентите, което е най-добър изразител на определен вид ономасиологично значение, се налага над останалите, подчинява ги на себе си и става основно за фразеологизма като цяло, срв. *фърлам кѫч* 'дърпам се, не се съгласявам, капризничая'.

От двете основни ономасиологични отношения — процесуално и субстанциално — в цялостната семантика на посочения фразеологизъм се оглежда само процесуалното. Във фразеологичната единица *зѫмну кѫчи* пък подчинението на атрибутивността в значението е извършено за сметка на субстанциалността. Различната трансформация на семантико-граматичните отношения за получаване цялостното значение на фразеологичните единици в пожаревския говор няма случаен характер, а върви по определени типове:

1. Основен и най-важен тип на трансформация на отношенията съставляват случаите, при които цялостното семантико-граматично значение на фразеологизма отразява процесуално, а значенията на компонентите процесуално и субстанциално отношение. Примерите³ от този вид са най-многобройни: *фѫшитъ ги чѫмътъ* 'умират — за добитък', *утрѣпвъм си гѫслудъ* 'губя си времето' (*цѫл ден вал'а нѣскѫ, ше си утрѣпвъ гѫслудъ*), *ишчѫпвъм му чѫкъ* 'смачквам някому фасона', *пудѫсрѣм ругѫтъ* 'повдигам самочувствието', *утѣлвъ ми съ крѫвтъ* 'добре съм материално' (*нѫ бабите пак им съ утѣли крѫвтъ, пулучивъ пѣнциѫте*), *искѫчъ зайць* 'излиза късметът' (*ни зѫйиш уд дѣ ше искѫчи зайць*), *прѫй мѫийци* 'ферментира — за вино', *пикъ си рѫбутътъ* 'осигурявам си положението', *прѫй си пѫрите* 'струвам, заслужавам' (*гул'амътъ снѫъ си прѫй пѫрите дѫ йъ мрѫзиш*), *прѫй утрѫви* 'ядосвам се', *извѫвам си кѫр-*

¹ Изключение от това положение правят т. нар. фраземи, за които ще стане дума по-нататък.

² Тук оставяме встрани напълно интересния въпрос за експресивната отговорност на значението на фразеологизмите, защото изхождаме от схващането на К. А. Левковска я, че „емоционалната окраска представлява качествено друг компонент от семантиката на думата, в сравнение с неговото предметно-логическо съдържание“ (Теория слова. Принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала, Москва, 1962, стр. 157. Вж. също така и стр. 162).

³ Тук няма да се спираме специално на парадигматичните изменения в съставките на фразеологизма, защото те не променят типа семантично отношение.

мѣтъ 'отивам си', угрѣитѣ тѣ жѣтвѣтъ 'заработвам усилено', нѣвивѣм
 пружинѣтъ 'подкокоросвам' (Дѣнкѣ ми нѣви пружинѣтъ), зѣпалѣ ми
 съ рѣзѣтъ 'ядосвам се', л'улѣйѣ мутѣкътъ 'копая', фѣркѣ ни дѣгѣм 'не
 преда' (фѣркѣ ни дѣгѣм у нидѣл'ѣ), убицѣ ми ѣ 'вземам си поука от нещѣ',
 зѣмѣм си пипѣку 'отивам си', рѣзвѣл'ѣм кѣшитѣтъ 'разтурям семейство',
 упѣлѣм пишѣтъ с' н'ѣкугу 'убивам', (ше упѣли пишѣтъ с' нѣйѣ), бѣй фѣнар',
 'става горешѣ', дѣвѣм му мѣгелу 'изгонвам го', фѣштѣ си шетн'ѣтъ
 'заслужава, струва' (тѣзи бѣлкѣ си фѣштѣ шетн'ѣтъ), ѣам л'ѣп 'храня
 се изобщѣ', зѣмѣм удѣтъ 'налагам се над някого' (Кула сѣгѣ, зѣмѣ удѣтъ
 на бѣбѣ Стуѣ'ѣнкѣ), минѣвѣ удѣ 'случва се неприятност' (Мѣнѣ и прис-
 Ивѣнини удѣ), ст'ѣгѣ ми съ душѣтъ 'притеснявам се', изгѣр'ѣ ми душѣтъ
 'съсипва ме' (С'нѣйѣ мѣслиш дѣ ми изгѣриш душѣтъ), бѣрѣ душиѣ 'аго-
 низирам', исѣб'ѣвѣм дѣмѣ 'проговорвам', срѣлѣ ни мѣ фѣйтѣ 'явѣчо не ми
 става', пурбѣвѣ ми бурѣтъ 'излиза на явѣ' (тѣйната ми пурби бурѣтъ-
 тѣ'), пувлѣчѣм кракѣ 'започвам прѣв да върша нещѣ', улѣвѣм жѣ курѣму
 'разстройвам се', ѣл'ѣ си мѣсѣтъ 'ядосвам се', испѣлѣвѣ ми съ сѣрцѣту
 'нрави ми се, харесва ми се', мрѣдѣвѣ ми сѣрцѣту 'уплашвам се', скл'ѣч-
 вѣ ми съ сѣрцѣту 'притеснявам се', игрѣйѣ умрѣк 'бия', зѣмѣм си учѣте
 'отмествам поглед' (зѣмѣм си учѣте ут мѣне), избѣвѣм учѣ 'карам се'
 (Стѣгѣ си и избѣвѣлѣ учѣ), турѣм укрѣ 'харесвам нещѣ', дѣфѣчѣ си изѣк'у
 'говоря иапрасно', зѣкл'ѣчѣтъ ми съ устѣтъ 'мѣквам', мѣрсѣ си устѣтъ
 'говоря лошо за някого', (стѣгѣ си си мѣрсѣлѣ устѣтъ с' нѣгу), плѣм-
 ѣ ми чѣлѣту 'мисля усилено', фрѣква ми умѣ 'уплашвам се', стѣгѣ ми
 ѣкѣлу 'поумнявам' (тѣй ше му стѣгѣни ѣкѣлу кѣт ѣди вѣйникѣ), сѣчѣ му
 ѣкѣлу 'разсѣждава', рѣзбѣвѣм си глѣвѣтъ 'тормозя се' (ѣс ни сѣ рѣзбѣ-
 вѣм глѣвѣтъ с' тѣс нишѣтѣ), рѣжѣдѣ ми глѣвѣтъ 'досещам се', зѣмѣм си
 глѣвѣтъ 'махам се, заминавам за някѣде', кѣсѣм си рѣцѣте 'отмѣлявам ст
 работа', зѣл'ул'ѣвѣм крѣкѣтъ 'пропѣждам', зѣмѣм рѣпчѣнѣту 'разболя-
 вам се', удѣврѣзѣвѣ ми съ чувѣл'у 'пресрамявам се', зѣвѣйѣм кѣпѣсрѣтъ 'за-
 рязвам, изоставям някого' (ѣс ше и зѣвѣйѣ кѣпѣсрѣтъ, чи ше ѣвѣ видѣ
 сѣмѣ кѣкѣ ше прѣйѣ), вѣди цѣвѣти 'шари се -- за дете'.

Вариация на този тип представляват случаите, когато процесуално
 ста с ориентирана обстоятелствено: фѣрл'ѣм у устѣтъ 'лапам', флѣзѣм
 пѣт култѣку 'преследван съм' (дѣ ни флѣзѣм пѣт култѣку нѣ рѣмѣ-
 ницѣ), зѣмѣм пѣт кракѣ 'подчинявам'.

Неизразената субстанциалност в значението на фразеологизма в ре-
 лица случаи е свързана с абсолютната лексикална десемантизация на
 едни или други негови съставки. Днес в пожаревския диалект думите
 ѣс, губер, ѣанлѣш, дѣкѣш, дѣман, дѣван, к'ул'ѣф не се употребяват със
 собствено номинативно значение и са неясни. Независимо от това те са
 основни компоненти във фразеологични единици като зѣмѣтъ си зѣу 'пре-
 минава ми желанието', глѣдѣм си губер 'върша си работата', фѣштѣ
 дѣкѣш 'има смисъл', дѣвѣм дѣман 'засилвам работата, за да се извърши
 бързо', сѣдѣ дѣван 'стоя прав', скрѣйѣвѣм к'ул'ѣф 'изигравам някого' и пр.
 Няма съмнение, че изразеното субстанциално отношение чрез единия от
 елементите на единицата има само привиден, номинален характер и заради
 това лесно се подчинява на процесуалното, което намира израз в цялост-
 ното значение на фразеологизма.

2. Друг основен тип на семантична трансформация образуват приме-
 рите, при които в цялостното значение на фразеологичната единица се

оглежда субстанциално отношение, а в значенията на компонентите — атрибутивно и субстанциално.

Ето по-характерни случаи от този вид: *зимну кучи* 'пор', *слънчуа майкь* 'вид едра буболечка, която цвърчи по жетва' *кустенъ жабъ* 'костенурка', *сл'ану кучи* 'животно, подобно на къртица, което се храни с главите на чесън, лук', *дъвъ кузъ* 'сърна', *дфчи зън* 'вид царевица', *бабини зъби* 'вид плевел', *кози рок* 'вид дълги жълти чушки', *лай-лий-кучкь* 'растение лайка', *муминцкь сълзъ* 'цвете момина сълза', *длицкь ундшкь* 'билка с дълго дебело стъбло и остри листа', *лишйчишкь ундшкь* 'диво горско растение с дребни листенца и с бели или жълти цветчета', *кднцкь плъкътъ* 'див фий', *коѡсникувъ пл'авъ* 'млечен път', *червѣн крѣс* 'бърза помощ' (*давам червѣн крѣс*), *божй учй* 'всичко', (*къкд нѣмъ тѣм — божй учй*), *мойту сърцѣ* 'мене' в съчетание с глагол — *прѣличъ нъ мойту сърцѣ* 'прилича на мене' (*ѣем нъ мойту сърцѣ прѣлича ѣем нъ д'адъ си Мъринъ*).

Освен изброените примери, в говора съществуват редица случаи, които са близки до посочените фразеологизми. По терминологията на Н. Н. Амосова това са т. нар. фраземи, които представляват единици на постоянния контекст с фразеологично свързано значение на един от компонентите¹.

Макар и на пръв поглед да се създава впечатление, че отношенията на атрибутивност и процесуалност се запазват в цялостното значение на единицата (срв. *смдчи гъбъ* 'отровна гъба'), в същност цялостното значение е единно и семантично неделимо. В случаите *б'ал в'атър* 'южен вятър', *черен в'атър* 'западен вятър', *крѣвъ ср'адъ* 'срядата от седмицата през великите постни', *новъ свѣш* 'новолуние', *убввъ гъбъ* 'ядивна гъба' е на лице единна нечленима семантика, изразяваща субстанциална определеност, която условно се тълкува с две лексеми. Някои от същите случаи могат да имат и еквиваленти, които формално са изразени от една дума, срв. *южник*, *новолуние* и пр. В примерите от този род словесният съответник не е решаващ за определяне цялостното семантично значение на фразеологичната единица.

3. Друг важен тип на смислова трансформация се открива в примерите, при които цялостното значение на фразеологичната единица е сложнонечленима семантика с обстоятелствен характер, а значенията на отделните компоненти имат различен нееднотипен семантико-граматичен характер.

Този тип има следните няколко разновидности:

а) подтип, при който в значенията на фразеологичните елементи е отразено субстанциално отношение с известна насоченост към обстоятелственост: *дч у учите* 'направо' (*казвѣм дч у учите*), *удвѣн пѣт'у* 'извънредно' (*Б'аф прѣстъ удвѣн пѣт'у*). Понякога субстанциалността се осъзнава само чрез традиционния материален облик — *нъ мегдан* 'на яв' (*н'амъ нѣшту нъ мегдан*), *пут миндѣр'у* 'на скрито' (*дрѣшѣм пут миндѣр'у*). В говора думите *мегдан* и *миндѣр'* нямат собствено лексикално значение. Вместо *мегдан* се употребява *чърдишти* (*урдту стѣвѣ нъ чърдишти*), а вместо *миндѣр'* — *пат* или *пот*.

¹ Н. Н. Амосова, цит. съч., стр. 64.

б) подтип, при който в значението на фразеологичните елементи е отразено субстанциално и процесуално отношение: *пd мен дъ бdди* 'в никакъв случай' (*ни мd ти кdжъ пd мен дъ бdди*), *бdк зндй* 'неизвестно' (*ймъ думъ чи ше съ жeнът, мъ бdк зндй кугd*).

Към този подтип се отнася и случаят *кdлку дdгъ иглътъ* 'малко, никак' (*Нй дувdмъ уд мъжd си, кdлку дdгъ иглътъ*), където субстанциалното и процесуално отношение имат допълнителна обстоятелствена насоченост.

в) подтип, при който в значението на компонентите на фразеологичната единица намират израз атрибутивно и субстанциално отношение: *имъ ниделъ врeми* 'за кратко' (*мрдзичи гу инъ ниделъ врeми и пdк гу убдчши*), *што туй дин'd* 'непрекъснато' (*мъ л'чйм што туй дин'd*). По-някога тези две отношения получават обстоятелствена ориентираност (*зъ сe Бdга* 'за всеки случай' (*упрeдъф инd уртeну зъ сe Бdга*), *нъ он'а св'ат* 'никога' (*дет нeмъ мъ удари нъ он'а св'ат*).

Трудно се осъзнава субстанциалността в значенията на примера *пу идйн ур* 'понякога'. В говора дума *ур* със собствено лексикално значение не съществува.

4. По-малко разпространен, но важен по своята същност тип е този, при който цялостното значение на фразеологичната единица изразява атрибутивност, а значенията на отделните компоненти отразяват атрибутивно и субстанциално отношение, или само субстанциално отношение целенасочено обстоятелствено — *двd кdкъла* 'слаб' (*двd кdкълъ устдвeм*), *иднъ шeпъ* 'малък' (*иднъ шeпъ сeлу*), *нъ нусd* 'готов' (*Пeсните му б'дъ нъ нусd*).

От направения анализ на основните типове семантико-граматична трансформация на отношенията се вижда, че във всички случаи възникналото ново значение отразява само един вид смислово отношение: най-често процесуално, след това субстанциално, или обстоятелствено, и по-рядко атрибутивно.

Семантичната монолитност на фразеологизма за рвзлика от простата съвкупност от отделни значения на съставлящите го елементи, е най-доброто доказателство за смислово-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица със сложната дума, компонентите на която представляват интeрес както от ономазиологично, така и от структурно-формално гледище.

ДИАЛЕКТНИ ЧЕРТИ В ЕЗИКА НА ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА ОТ КЮСТЕНДИЛСКО

Иван Умленски

Българският книжовен език, който в някои отношения се различава твърде много от кюстендилския говор, с повишаване на общото културно равнище на народа ни навлиза все по-дълбоко във всекидневната езикова практика на населението от Кюстендилско. Вече и езикът на необразовани или слабообразовани хора на средна и млада възраст, а до известна степен и на по-старите, е изгубил много от характерните белези на диалекта. Диалектологът вече трудно може да намери за информатори носители на „чист“ диалект.

Естествено, в езика на интелигенти, произлезли от тези среди, диалектните черти са много по-малко. Но все пак голяма част от тия интелигенти още не могат да се отърсят от диалектните си навици, добити и затвърдявани дълги години. Тези диалектни черти се проявяват повече в интимна среда, в неофициални разговори особено между земляци, но много от тях, при липса на здраво затвърдени говорни навици, се прокрадват незабелязано и в официални разговори и изказвания. Те представят носителите си в твърде неблагоприятна светлина, тъй като в наше време неспазването на нормите на книжовния език, особено вмъкването на диалектни черти в речта, се счита за белег на културна изостаналост. И наистина доброто владение на книжовния език е твърде сигурно мерило за културата и интелигентността на даден човек. Не е редно след толкова години, прекарани в училище (пък и във висши учебни заведения), след толкова прочетени книги, при всекидневно четене на вестници и слушане на радио, а вече и на телевизия, да се допускат и при говорене, и при писане не малко езикови грешки от твърде разнообразен характер.

Конференции на учители, агрономи, инженери, на обществени дейци; изказвания на събрания, кръжоци и семинари; живо слово във всекидневната практика на хората с различни специалности - и всякъде оръдието на мисълта и чувството е едно и също: книжовният език. В устата на някои той звучи като прекрасно оръдие на оригинални мисли. Но не са малко и тези, които си служат с език, в който твърде често съжителствуват звукове, думи и форми от книжовния език и от местния диалект. И естествено, ефектът от изказванията на такива хора значително намалява.

Разнообразни отклонения от книжовния език могат да се открият в речта на не малка част на интелигенцията от Кюстендилско. При това повечето от тях са с явно диалектен произход. Но докато отклоненията във фонетично, морфологично и речниково отношение, както и тези в ударението, могат да се забележат лесно от всеки добър познавач на книжовния ни език, то тези в синтаксиса са обикновено трудно забележими и някои от тях може да се открият само от човек, който добре познава синтаксиса не само на книжовния език, но и на диалекта. Други хора биха ги охарактеризирали само като някакво изопачаване на книжовни изразни форми, резултат на непознаване на книжовния език.

Отбелязването на типични диалектни черти в езика на една част от интелигенцията — у някои по-малко, у други повече — може да има освен чисто практическо значение (тези хора да видят характера на допусканите от тях грешки и да се стремят да ги избягват) и теоретическо: да покаже кои от блязите на даден диалект са по-устойчиви, по-трудни за преодоляване, като в някои случаи би могло да се потърси и причината за тази устойчивост. Тук ще посоча отклонения от книжовни думи, форми и изрази в езика на интелигенти от Кюстендилско, а също в езика на ученици от горните класове на средните училища — утрешни интелигенти, които след 10—11-годишно обучение още не са могли да овладеят родния си книжовен език и следователно ще навлязат в живота със своите диалектни навици. Грешките на диалектна основа ще разделя на фонетични, морфологични, грешки в ударението, речникови и синтактични.

Най-често срещана от фонетичните грешки е неправилното якане. В кюстендилския говор, като западен, на мястото на променливото *я* в книжовния език редовно се изговаря *е*: *вера, дел, нема, трябва*. Докато в повечето случаи местните интелигенти, както и мнозина необразовани хора, проявяват подчертан стремеж към преодоляване на диалектните черти в речта си, по отношение на якането те са много консервативни. Якането им се струва чуждо, едва ли не изкълчено, небългарско явление и трудно си пробива път особено при по-възрастните хора. Изглежда екането, наред с някои типични кюстендилски особености в ударението, ще бъде една от последните говорни особености, които ще бъдат изоставени в процеса на възприемане на книжовния език. За преодоляването до известна степен на тая диалектна черта от младите хора голяма роля изигра правописната реформа от 1945 г., според която застъпниците на дотогавашното *ъ* се означават писмено с *я* или *е*. Сега даже и в селските училища в Кюстендилско децата се стремят при говорене да якат — така, както е означено произхождението на думи с променливо *я* в учебниците или в книгите, които четат. Като методик по български език съм имал случаи да наблюдавам в тези училища едно интересно явление: докато по-възрастните учители по български език при урочната работа в клас обикновено екат или трудно и непоследователно си „обръщат“ езика да якат, то техните ученици прогимназисти свободно и твърде естествено якат (разбира се, само при урочната работа в клас). Все пак този своего рода „билингвизъм“ на подрастващите, на какъвто даже не са способни някои от по-възрастните интелигенти, особено учителите до 1945 година (когато *ъ* в писмената реч не задължаваше да се яка), е указание, че книжовният изговор и в тоя случай постепенно, макар и по-бавно, ще надделее в езиковата практика.

Не трябва да считаме, че няма желание и у възрастните интелегенти да якат — и те схващат това като най-ярък белег на книжовния изговор. Но книжовният начин на възприемане тази особеност и липсата на навик са причина да се стига поради престараване до друга крайност, която се оказва също езикова грешка — якане в необичайна позиция: *бяли, всяки, голями, живяли* и др. Среща се и якане „отчасти“ — напр. не рядко в сладкарници и млекарници в Кюстендил може да се прочете надпис *пресно мляко*. Очевидно формата *мляко*, като по-често срещана, е добила вече право на гражданственост, докато в думата *прясно*, като по-рядко срещана, я още не се е „наложило“.

В кюстендилския говор съществува стремеж към по-хлабаво учленяване на неударено *и* като *е*: *Ейя, Елйнден, капетан, лесйца*. Тази диалектна особеност можем да открием в говора на мнозина интелегенти напр: *интелегентен, семенар, степендия*. Ученици пък даже и в XI клас пишат *Деарбекир, ресувам*.

Често може да се чуят формите с лабиализувано *о* в *у* след съгласните *г, к*: *гулем* (или *гулям*), *колку, куга, малку, многу, сбогум* и даже с *е* в *у* в числото *осум* (последната дума редовно се употребява от гимназиален учител от с. Таваличево, където тя е обичайна).

И при съгласните има редица особености на кюстендилския говор, усвоени „здраво“ от някои интелегенти. Например съществува стремеж към затвърдяване на някои съгласни, поради което се изговарят и пишат неправилно формите на глаголите от II спрежение в 1 лице, ед. ч. и 3 лице, мн. ч., както и членуваните форми на имената с мека основа: *да вида — да видат, носа — носат, да намера — да намерат, да отвора — да отворат; зета, овчара, пътя, учителя*. Такова затвърдяване е обикновено явление и в устната, и в писмената реч на интелегенти и ученици. При говорене то не прави впечатление, особено на хора от Кюстендилско, но при писане се счита за твърде груба правописна грешка. По същата причина се уеднаквяват някои форми на глаголите *дава се и давам (дават се), оставям и оставам (оставам)*. Твърде редовно се изговарят със затвърдяване на съгласните пред основната гласпа глаголите *отварам, отнасам, отговарам*.

В северната част на територията на кюстендилския говор се изговаря във всяко положение средно *л* (*l*), по-мекото от обикновеното: *билò, зèлник, прàла, сол, К'остндил* и др. Това е характерен звук в говора на местното население и по него може да се познаят хора, излезли оттам, даже да са и висшисти.

Най-трудно усвояват кюстендилци правилното книжовно ударение. Има интелегентни хора, които в никое друго отношение вече не правят или рядко допускат езикови грешки, но по неправилно поставянето ударение в някои думи и форми може да се разбере, че са от Кюстендилско. Грешките от този вид можем да систематизираме така:

Грешки при глаголи в сегашно и бъдеще време. Ето какви погрешно изговорени глаголни форми си записах на една учителска конференция в град Кюстендил: *да се залòвим, ще изгра̀дим, да нам̀лим, да осиг̀урим, ще си позвол̀я, да посèтя, да провèрим, ще подкрèпим, ще постр̀дим, ще преустр̀дим, да се разбèре*. От тези примери се вижда, че в Кюстендилско трудно се възприема крайсловното ударение на глаголите в сегашно (и бъдеще) време.

Типично диалектно е и поставянето на ударение в минало свършено време на префигираните глаголи от второ и трето спрежение на края на думата — това е една от най-трудно преодолимите особености в езика на кюстендилския интелгент: *намерих, направих, отворих, натрупах, докарах, попитах* и др. В случая не е спазено едно просто изискване — норма на книжовния език: ударението в глаголните форми за минало свършено време да стои на същото място, на което стои в сегашно време: *да намѐря — намѐрих, да докарам, — докарах*, а се прилага диалектното крайсловно ударение в такива случаи. Някои пък неправилно са разбрали, че в книжовния език във формите за минало свършено време ударението изобщо не стои на края на думата и поради това допускат друга грешка: поставят ударение на корена при глаголи, които в книжовния език имат крайсловно ударение, което, естествено, се запазва: *подредих, пострѐих, проявих, разрѐших, рѐших, разширих* и др. под. (вм. *разширих* от *разширя*, *проявих* от *проявя* и т. н.). Същата грешка се прави и при изговаряне на формите за минало действително причастие: *подредил, разрѐшил* и т. н.

Трудно е за мнозина интелгенти от Кюстендилско да изговарят заповедната глаголна форма с ударение на края на думата. По-често употребяват диалектната форма с ударение на първата сричка: *иди, донеси, кажи, направи* и др.

Морфологични грешки на диалектна отново се правят рядко и малко от тях се държат упорито. Може да се счита за преодоляна, поне за изказвания на официални места, употребата на такива типични диалектизми като член *-о* за имената от мъжки род в единствено число (*вдло, стѐло*), както и на частицата *че* за образуване на форми за бъдеще време (*че дойде*). Все по-рядко се употребява и диалектната форма за първо лице единствено число на глаголите в сегашно време с окончание *-м* (*аз носим, ходим*), но такъв изговор се среща даже и в публични изказвания. Обикновено явление обаче е употребата на окончанието *-ме* за първо лице множествено число на глаголите от първо и второ спрежение; *ние носиме, учиме, четеме* и др. Правилото за употребата на тази глаголна форма е свързано с известни граматически познания за спреженията и повече поради небрежност това диалектно отклонение от книжовния език трудно се преодолява. Ще приведа един интересен пример на несполучлив опит за отърсване от „диалектното“ *-ме* в първо лице, мн. ч., сегашно време на глаголите. В първите години след Девети септември в Кюстендил имаше един гимназиален директор, който при публични изказвания се стремеше никъде да не поставя окончание *-ме*, защото, очевидно, според него то е изобщо диалектно, неправилно. И затова неговият „литературен“ изговор изглеждаше приблизително такъв: „Ние *смятам*, че ако *прилагам* тези методи, ще успеем...“ Вижда се, че поради неразбиране и престараване окончание *-м* е употребено и при глаголи от трето спрежение. А този случай показва, че не е съвсем лесно даже за един интелгент — висшист, израсъл, живял и продължаващ да живее в диалектна среда, да усвои сполучливо всички норми на българския книжовен език.

Не е характерна за кюстендилския говор глаголната форма за забрана с *недей* и затова тези, които я употребяват (а това са предимно интелгентни хора), неправилно свързват тази дума не със старата инфини-

нитивна форма на глагола (в същност — остатък от нея), както е в източните говори и в книжовния език (*недей ме гледа така*), а с разложената инфинитивна форма — със съюза *да*: *недей да ме гледаш така, недей да се занимаваш с този въпрос*.

Речникови грешки на диалектна основа се правят рядко и случайно. Почти съвсем са изоставени типичните диалектни местоименни форми *он, она, оно, они, них*. Употребата им се счита за проява на голяма културна изостаналост. Понякога предлогът *в* се заменя с диалектния за такива случаи предлог *у*: *у джоба, у стаята, у чакмата*.

Схващайки този предлог като диалектен изобщо, някои го заменят във всички случаи с *в* — даже и когато той е свързан с името на някакво лице или с лично местоимение: *Ще се съберем в Стоянови. Ще дойда във вас*. А и това е неправилно.

Почести са променените форми на някои чужди думи на диалектна основа по фонетични причини, като напр. посочените вече думи *семенар* и *стенендия*. Тук можем да прибавим добилите неправилна форма поради уподобяване думи *лабаратория* и *серевнование*, диалектните наречия *вечем* и *послем*, причастните форми *донел* и *понел* и някои други. Типичните диалектни имена и глаголи са отпаднали от речта на почти всички интелигентни поради по-рязката им разлика от съответните книжовни думи.

Диалектният характер на някои синтактични грешки в езика на кюстендилската интелигенция можем да установим само при съпоставяне със съотнетни изрази в кюстендилския говор. Те са проникнали по-дълбоко и по-трайно в речта на хората от Кюстендилско, защото са възприети още от най-ранно детство и употребата им не прави впечатление на грубо отклонение от книжовния език, особено на слушатели — кюстендилци (и изобщо западни българи). Такива грешки при устно изказване не всякога се схващат, но изпъкват твърде отчетливо в писмена реч. Примерите, които ще посоча, са взети предимно от писмени зрелостни работи на ученици от Кюстендилско в Политехническата гимназия в Кюстендил, но подобни изрази и изречения съм слушал твърде често и при разговори с възрастни интелигентни.

За по-голяма прегледност синтактичните отклонения на диалектна основа от книжовния език ще разделя на групи: отклонения в съгласуването, в словоредата и при употребата на някои глаголни форми.

Отклонения при съгласуването. В кюстендилския говор събирателни съществителни имена за лица се съгласуват със съответните глаголи не граматически, а логически, т. е. схващат се като сбор от много лица, та глаголите се поставят в множествено число, напр.: *Сѐво село ойдоа* (Багренци). *Господаро не давал на народо да чувайт свйн'е* (Бобешино). В писмени работи: *Под този бор е насядало семейството на бай Марко — тук те вечерят. Марко съзнава, че Русия съчувствува на българския народ и рано или късно ще ги избави от робството*.

Подобна грешка се получава, когато сказуемото или определеното се съгласуват с най-близкото име в изречението, без да се има пред вид, че има и друго име, та се изисква съгласуване в множествено число. Напр.: *У сабота на вечерта у момчѐве дойде кум, старок'а, поткумок, барактар* (Стенско). *Ойдоа да видат какѐб е живото и земн'ата*

там (Полетинци). В писмени работи: *И наистина колко малко цяхме да знаем за Априлското въстание, ако не беше романът „Под игото“ от Иван Вазов и „Записките“ на Захари Стоянов. В романа „Под игото“ е отразена подготовката и избухването на въстанието.*

Особено широко разпространение има неправилната употреба на притежателното местоимение *негов* и съответната му кратка форма *му* — те заменят възвратните местоименни форми *свой* и *си* поради това, че в говора местоимението *свой* се употребява рядко и то само със значение на близък, напр.: *Секи си свйри на неговата гайдурка, секи си дума на неговия ѝазик* (Лозно). *Деца̀та си гледат нийната работа* (Жабокрът). *Она̀ ндогу обича деда ѝ* (Багренци). В писмени работи: *Образът на Бойчо Огнянов пленява с неговата нравствена чистота. Димо Казака се надява, че Коста Лейна ще му даде дъщеря му за жена.*

Поради непостоянния словоред в изреченията заради логическото ударение диалектните особености в това отношение се схващат по-трудно. Но такива има, напр. в кюстендилския говор при изразяване на притежателни отношения несъгласуваното определение обикновено стои пред определяемото: *Малите се шега бият на старите на лаярдийте* (Двориче). *Лани бойде тѹва на Гоше Жароф жената* (Стенско). При разговори в Кюстендил често може да се чуят изречения като тези: *Дойде ми на гости на баджанака ми брат. Говорих на шефа с жената.*

При обикновения, прав словоред допълнението в изречението стои след сказуемото. Но в кюстендилския говор е често явление изнасянето му по-напред: *Сами си по работата оди* (Драговищица). *Додѣка беа тѹва, се си царевици вариа* (Еремия). В писмена работа: *Вазов на повечето от героите в „Под игото“ е приписал положителни качества.*

От глаголните форми не е позната на кюстендилския говор формата за минало несвършено действително причастие, като напр., *писал, четял*. В него има форма само за минало свършено действително причастие: *писал, чел*. Затова преизказното наклонение се образува не като в книжовния език с минало несвършено действително причастие, а с минало свършено: *През ношта не му се спяло* (Багренци), *Минали покрай една чешма, па им се пило вода* (Еремия). Такова заместване на несвършената със свършената причастна форма е обикновено явление в речта на кюстендилци независимо от образованието, което имат. У тях няма не само навик, но и усет към различаване на двете причастни форми и затова не се схваща или трудно се схваща необходимостта от употребата на несвършената вместо свършената форма. И така може да се чуят изречения като тези; *Както си ходил, изведнаж му станало зле. Докато бил в Кюстендил, баща му всяка година му носил ябълки, ракия и други неща. А ученици пишат: Селяните работили много, но не могли да се изхранят. Ако убили бая, нямало кой да им работи.*

Както се вижда, диалектът е оставил повече или по-малко следи в речта и на образованата част от населението в Кюстендилско, въпреки че тези хора са учили дълги години в училище, пък и във висши учебни заведения, че всеки ден четат вестници и книги, слушат радио и телевизия.

Но не може да не се забележи как книжовният български език навлиза неудържимо във всекидневната езикова практика на всички слоеве

от населението в Кюстендилско. Езиковата среда става все по-малко „диалектна“. Има грамадна разлика между езика, който може да се чуе сега по улиците или в обществените заведения и учреждения в град Кюстендил, пък и в селата от района му, и езика от преди 20—30 и повече години. Диалектните черти все повече отстъпват място на книжовните и това може да се установи за речта не само на интелигенцията от Кюстендилско, но и на по-малко образовани хора. Не са малко вече интелигентите от Кюстендилско, които говорят (когато искат) на съвсем правилни книжовен език. И техният брой непрекъснато расте.